18

Hrvatska državnost – jučer i danas / Besprimjerne obmane ili Hrvoje Šošić u „Genexu" / Izazov u Bečkom Novom Mjestu / Gradovi naši upropašteni

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097.

KAZALO

TEMA

O hrvatskoj državnosti — jučer i danas 385

Franjo Tuđman: Stjepan Radić i hrvatska državnost 386
Ante Trumbić: Elaborat o hrvatskom pitanju 402
Smiljana Rendić: Izlazak iz genitiva ili drugi hrvatski preporod 417

OGLEDI I RASPRAVE

Vlado Gotovac: Napisano kao komentar uz pregršt citata 429
Hrvoje Šošić: Besprimjerne obmane ili Hrvoje Šošić u »Genexu« 439
Nusret Idrizović: Kamena međišta, upokojišta i vječišta (u povodu knjige Ante Škobalja »Obredne gomile«) 453
Radoslav Dabo: Pogledi u novo u književnosti hrvatskoj i slovenskoj 463
Juraj Lončarević: Kulturne ustanove i kulturna tradicija Hrvata u Mađarskoj 470
Šime Đodan: Jugoslavensko tržište, samoupravnost poduzeća i suverenitet republika 477

PROSUDBE I RAŠČLAMBE

Vlatko Pavletić: Glas pjesnika koji odjekuje u javnosti 487

RASPRE

Ivan Raos: Gradovi naši svagdašnji 494

LISTIĆI

Joja Ricov: Kažem jezik a mislim: poezija 498

RAZGOVORI

Fabijan Šovagović u razgovoru s Milicom Jović: Kraljevstvo glumca 501

OSVRTI I PRIKAZI

Ante Sekulić: Misli i primisli o Bunjevačko-šokačkoj bibliografiji Ivana Kujundžića 515
Jozo Vrkić: Raskošna pustoš (Stjepan Šešelj, *Škrapa*) 520
Nedjeljko Fabrio: Kompilacija vrijedna pažnje 522
Vladimir Bazala: Iz rukopisne ostavštine Alberta Bazale 528

LJETOPIS

Ivan Cerovac: 150.000 Hrvata u Australiji
Mirko Validžić: Izazov u Bečkom Novom Mjestu
Berislav Vodopija: Prešućena Hrvatska u izdanjima zagrebačke »Tehničke knjige«
Vlado Gotovac: Josipu Pupačiću za komemoraciju
Pismo Mirjane Gross

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

kritika

Broj 18 svibanj lipanj 1971

TEMA

O HRVATSKOJ DRŽAVNOSTI — JUČER I DANAS

PIŠU:

Franjo Tuđman

Ante Trumbić

Smiljana Rendić

STJEPAN RADIĆ I HRVATSKA DRŽAVNOST

(O STOTOJ OBLJETNICI ROĐENJA S. RADIĆA)

Franjo Tuđman

Premda bi u prigodi stote obljetnice rođenja Stjepana Radića valjalo svestrano osvijetliti njegovo mjesto i ulogu u najnovijoj povijesti hrvatskog naroda, smatrao sam da će biti svrhovitije ako u ovom izlaganju prikažem poglede Stjepana Radića o hrvatskoj državnosti, i to iz ovih razloga:

Prvo, unatoč tome što je Stjepan Radić nedvojbeno jedan od najvećih velikana hrvatskog naroda, ne samo prve polovice dvadesetog stoljeća nego hrvatske povijesti uopće, njegov život, rad i djelo nisu još ni izdaleka dovoljno znanstveno istraženi i osvijetljeni u svojim bitnim odrednicama, a pogotovu ne u cjelini, pa bi to jedva bilo moguće u ovakvoj prigodi, koja, međutim, podsjeća da je krajnje vrijeme da hrvatska historiografija izvrši svoj dug prema Stjepanu Radiću i prema onom razdoblju u najnovijoj povijesti hrvatskog naroda, kome je Stjepan Radić svojim djelom dao trajni pečat, izvršivši sudbonosan utjecaj na cjelokupni daljnji razvitak svoga naroda.

Drugo, budući da je pitanje vlastite državnosti bitno pitanje opstojnosti i povijesnog identiteta svakog naroda, što je od posebne važnosti za hrvatski narod koji se i u starijoj i u najnovijoj povijesti morao boriti za održanje svoje samobitnosti protiv grube sile imperijalističkog zatiranja ali i protiv pogibelji asimilacije pod okriljem različitih idejnih integralističkih teorija, što su sijale iluzije rješenja svih hrvatskih nacionalnih tegoba, pa i širih — klasnih, vjerskih, ideoloških i međunarodnih problema, — to se baš na pitanju hrvatske državnosti očituje vrijednost i povijesna uloga različitih političkih pokreta i njihovih prvaka, a kako je Stjepan Radić svoj državni program temeljio na istodobnom rješavanju svih društvenih, socijalnih, problema hrvatskoga naroda, to se njegova epohalna uloga u najnovijoj povijesti hrvatskog naroda može objasniti u prvom redu njegovom dosljednošću i odlučnošću u borbi za hrvatsku državnost.

I, treće, s obzirom na to da stota obljetnica Radićeva rođenja pada u doba ovogodišnje žive rasprave o ustavnim promjenama koje nailaze na žestoke otpore centralističko-unitarističkih sila, baš zato što bi te promjene imale dovesti do jačanja republičke državnosti i suverenosti, a time i do stvaranja realnih pretpostavki za zbiljsku preobrazbu zajednice SFRJ na načelima samoupravne jednakopravnosti, prosudba Radićevih pogleda o hrvatskoj državnosti, te o uređenju odnošaja hrvatskog naroda s drugim narodima, od interesa je ne samo za povijesnu

ocjenu Stjepana Radića i njegova političkog pokreta već je od važnosti i kao povijesno iskustvo iz borbe nacionalnog pokreta hrvatskog naroda za svoju državnost. A da na iskustvima prošlosti, osobito one što još izravno živi u sadašnjosti, valja tvoriti spoznaje za djelotvorniji udjel u suvremenim povijesnim kretanjima davno je poznata istina, što govori da se razboriti ljudi i zreli pokreti uče prije svega na povijesnom a tek onda na vlastitom iskustvu, te da novi pokreti mogu računati na trajniji uspjeh samo onda ako nastave tamo gdje su prijašnji stali. Ako se u nacionalnoj borbi jednog naroda ne nastavljaju, već nastoje oboriti, ili omalovažiti najpozitivnije tradicije, tada se podsijecaju korijeni novih htijenja i pokreta i slabe temelji novih zasada bez obzira pod kakvim se to izlikama činilo.

Već od početka svoje pojave u hrvatskom političkom životu, potkraj prošlog stoljeća, Stjepan Radić je izložio tri bitna elementa na kojima će graditi svoju političku misao i program svoje stranke, a zatim i hrvatskog nacionalnog pokreta za cijelog svog života, a to su:

1) tradicije povijesnog hrvatskog državnog prava, što su ih gajile sve hrvatske stranke, a koje je Starčević uzidao u same temelje suvremene hrvatske nacionalne svijesti;

2) duboka vjera u zapadnoeuropski demokratski ideal ljudske i društvene jednakosti, i

3) uvjerenje da hrvatski i drugi zapadni i južni slavenski narodi moraju graditi svoju politiku na ideji o slavenskoj uzajamnosti.

Pišući 1898. u raspravi o »Hrvatskim idealima« da je nastupilo doba da cio narod »počne misliti na državnu samostalnost«, što je bila briga samo povlašćenih staleža, te da je »već skrajnje vrijeme, da svim svojim ustanovama udahnemo narodnu dušu i da kormilom narodne lađe počnu ravnati narodne ruke«[1], Radić kaže da valja shvatiti da svoje narodne politike »nemamo i ne možemo imati, doklegod nas politici uče — tuđinci, dok nam oni stvaraju naše ideale ili ih mi po njima gradimo, dok ne vidimo, da se nama politici nije učiti ni u Pešti, ni u Beču, ni u Parizu . . . nego u narodu«[2]. Političke ideje valja tražiti u vlastitom narodu (pod kojim on podrazumijeva, nasuprot Mađarima, i Hrvate i Srbe u Hrvatskoj), na njima razvijati narodne programe iza kojih »bit će vazda sile i fizičke i moralne«! No: »Nije dosta k narodu pristupiti, valja s narodom i stupati. Nije dosta među narod stati, valja među narodom i ostati, ostati s dušom. Napokon: *Nije dosta za narod sabirati, narod žaliti. Narod ne traži novaca, on traži svoju, narodnu pravicu, svoju hrvatsku slobodu. A pravice je samo u društvenoj jednakosti, u narodnom zakonodavstvu i narodnoj samoupravi, slobode pak samo pod narodnom vladom, u narodnoj samostalnosti.*«[3] Narod je »svim svojim nevoljama« počeo tražiti uzrok u tuđem mađarskom gospodstvu, koje je označeno i tuđom zastavom »pod kojom se ne ide ni u svatove, ni u rat«, jer »tuđa je zastava znak tuđega gospodstva a *'za što da nad Hrvatom uvijek drugi gospodari, kao da su Hrvati baš zadnji ljudi na svijetu'?*«[4]

Pišući te iste godine da bitni ciljevi narodne politike treba da budu oživotvorenje prave narodne suverenosti i prave narodne individualnosti (u čemu je velika odgovornost domaćih sinova osobito u sudskom i u školskom stališu), Radić kaže: »*Prava je naime i realna narodna suverenost u tom da na narodnom teritoriju — državi — nijednom članu*

[1] S. Radić: Hrvatski ideali, *Novo Doba*, Prag, I (1898), str. 55.
[2] Isto, 57.
[3] Isto, 57.
[4] Isto, 55.

naroda — državljaninu — ne sudi tuđinac. A narodna je individualnost u tom, da tuđinac ne dresira naroda, namećući mu bilo svoj jezik, bilo svoju misao.«[5]

Na toj idejnoj podlozi, razrađujući svoju političku misao u publicistici i sudjelujući u aktivnoj političkoj borbi hrvatskog opozicionog i spontanog narodnog pokreta, Stjepan Radić je, zajedno s prosvjetiteljskim radom svoga brata dra Antuna Radića usmjerenim na buđenje i organiziranje seljaštva, pripremao osnutak Hrvatske pučke seljačke stranke. U rezoluciji njezine prve glavne skupštine (17—18. rujna 1905) govori se, da je »u hrvatskom narodu nuždna takova politika, koja će ne samo hrvatski narod ujediniti u posebnu državu, i osigurati toj državi što veću državnu samostalnost, nego će i cielomu narodu zajamčiti jednaka politička prava, što višu prosvjetu i što veće blagostanje«[6].

Prvi potpun Radićev program o hrvatskoj državnosti izložen je u programu HPSS, što ga je prihvatio njezin Privremeni glavni odbor od prosinca 1904. do ožujka 1905[7].

Temeljna ideja vodilja tog programa jest, da se hrvatska državnost sačuvana u kontinuitetu oko banske Hrvatske, makar i okrnjena, tijekom cijele dvanaestoljetne povijesti hrvatskog naroda dovede do pune samostalnosti i suverenosti hrvatske države.

Na činjenici da su »Hrvati od starine imali te i danas imadu posebnu svoju državu«[8], Radić zasniva bitne državopravne značajke svoje stranke. Osim što je već po svom imenu »hrvatska« i »pučka« tj. narodna, ona je i državopravna »prvo zato, što ona sama priznaje, a zahtieva da to i drugi priznadu« da hrvatski narod ima pravo na svoju državu »kao što i svaki drugi narod«, koje se pravo očituje iz cijele povijesti iz koje se »vidi da je ponajčešće samo jedan narod stvarao svoju državu, tako da i narod i država nose jedno ime, i to tako, da ili narod dade ime državi, ili država dade ime narodu«. I drugo, baš zato što je na činjenici da Hrvati od starine imaju svoje državu »na tom gotovo do danas sagrađena i oko toga se vrti sva hrvatska politika« i HPSS traži u svom programu da se hrvatskom narodu prizna »staro, povjestno ili historijsko državno pravo«[9], što znači ništa drugo doli pravo na sjedinjenje hrvatskih zemalja u svoju punopravnu državu, pod svojom neovisnom vladom.

»Hrvatsku državu ima stvarati i braniti — govori se u programu — hrvatski narod svojom voljom«; nitko se ne može siliti da u nju pristupi protiv svoje volje, ali valja uputom i prosvjetom »nastojati da se sav hrvatski narod složi u jednoj misli za jednu domovinu i državu«, valja se boriti za svoje državno pravo, jer: »svako pravo na svietu propada, ako ga nitko ne brani«, pa je tako i s hrvatskim državnim pravom »koje ima toliko neprijateljâ, a malo braniteljâ«[10].

S obzirom na postojeći državnopravni položaj Hrvatske u Austro-Ugarskoj u programu se kaže: »Današnja državnopravna i financijalna nagodba s Ugarskom ne zajamčuje Hrvatskoj dovoljno ni državne osebujnosti, a gospodarstveni, prosvjetni i obći narodni napredak sprečava«, pa zato Nagodba ne može biti »državopravnim temeljem nego jedino sredstvom hrvatske politike«. No, idući odlučno za tim da si hrvatski

[5] S. Radić: O pripravi za rad u narodnoj politici, *Novo Doba*, Prag, I (1898), str. 128.
[6] Prvi kongres hrvatske seljačke inteligencije, *Hrvatska misao*, V, listopad 1905, 1, 45.
[7] Hrvatska Pučka Seljačka Stranka (H.P.S.S.). Izdao Privremeni Glavni odbor H.P.S.S., Zagreb, 1905.
[8] Hrvatska Pučka Seljačka Stranka (Dr Antun i Stjepan Radić: Seljački nauk, Sabrana djela A. Radića, VII, 18).
[9] Isto, 31—32.
[10] Isto, 34.

narod uredi svoju samostalnu državu, Radićeva stranka ne zamišlja »takvu hrvatsku državu, koja ne bi imala posla ni s kim na svietu, jer takvih država danas na svietu nema: i najveće države moraju se s drugima pogađati, vezati, jedna drugoj pomagati itd.«.[11] Prema tome, kad je riječ o »državopravnom odnošaju Hrvatske u budućnosti« ne odriče se nego pretpostavlja mogućnost da se i hrvatska država veže s drugom kojom državom i da nekoje svoje poslove s njom zajedno vodi, no koji bi to poslovi bili to će se moći prosuditi kad dođe vrijeme i uglaviti zajedničkim sporazumom, ali »štogod se bude pogađalo i vezalo ne smije biti bez privole čitavoga naroda«.[12]

Bez obzira na to kakav državopravni položaj Hrvatska imala, ona će se zauzimati da njezin državni savez bude mirotvoran i neutralan, da se snize vojni tereti, a »u svakom slučaju ima Hrvatska zajamčiti sebi pravo, da drži svoje posebno domobranstvo«, tj. da sama upravlja svojom oružanom silom.[13]

U svom stranačkom programu Radić se izričito izjašnjava da je za to da Hrvatska bude u »savezu država i naroda na Dunavu«, smatrajući idealom »takav savez koji ne bi mislio ni na kakvo osvajanje niti bi se pačao u svjetske zapletaje«, već bi bio neutralan[14].

Po Radićevu mišljenju, kako je to iznio u svojoj raspravi »Slavenska politika u Habsburškoj monarhiji«, taj bi se ideal mogao ostvariti na taj način da se odnošaji u Monarhiji promijene na federativnoj osnovi, kako bi u njoj »vladala posvemašnja narodna ravnopravnost«, ukazujući da je u njezinu interesu da svoje ustrojstvo gradi na priznanju »tri dosada postojeće slavenske države« u svom sklopu — Hrvatske, Češke i Poljske. Radić se zanosio mišlju, kao i neki drugi demokratski umovi onoga doba, da bi takva podunavska federacija na temeljima Habsburške Monarhije mogla biti osnovom buduće »velike federacije naroda srednje i jugoistočne Europe«, u kojoj bi našli rješenje svog nacionalnog pitanja srednjoeuropski i balkanski Slaveni; tom bi se srednjoeuropskom savezu jednom prirodno priključila Mala Azija i Egipat, pa bi se iz podunavske federacije prirodno razvijala »orijaška Švicarska triju kontinenata«, ili »sjedinjeni narodi triju dielova svieta«[15].

Za sve vrijeme trajanja Habsburške Monarhije, Radić će se držati osnova svog stranačkog programa i svojih pogleda na europske i svjetske prilike iz 1905. Što više, aneksija Bosne i Hercegovine godine 1908, a zatim balkanski ratovi (1912—1913) te pogotovu izbijanje prvog svjetskog rata (1914) učvrstit će u njemu uvjerenje da okvir Monarhije u danim međunarodnim okolnostima pruža najpovoljnije uvjete za oživotvorenje ciljeva hrvatske narodne politike, tj. za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, te za ravnopravnost osamostaljene Hrvatske u podunavskoj federaciji.

U to doba (od aneksije do pred kraj prvog svjetskog rata) Radićeva gledišta bijahu bliska, ali ne i posve istovjetna onima što su u hrvatskoj politici zastupali ideju preustrojstva Monarhije na trijalističkoj osnovi, koja je polazila od ujedinjenja svih hrvatskih zemalja (uključivo i Bosnu i Hercegovinu) do ponovnog uspostavljanja jedinstvene države Hrvatske u njezinim povijesnim granicama. Takva bi Hrvatska, po mišljenju pobornika tzv. austro-kroatizma postala ravnopravnim članom srednjoeuropske zajednice što ju je tvorila Monarhija, a samim time bila bi

[11] Isto, 18—19, 42—43.
[12] Isto, 43—44.
[13] Isto, 22, 55.
[14] Isto, 55.
[15] S. Radić: Slavenska politika u Habsburškoj monarkiji, *Hrvatska misao*, V, listopad 1905, 1, 19—34.

zaštićena i od mađarske prevlasti i od opasnosti talijanskog i srpskog imperijalizma. Radić je pristaša austro-kroatizma samo toliko koliko bi bečki federalistički nacrti omogućili da se ujedinjenje onog »dijela našeg naroda koji je u Monarhiji« izvrši »na historijskom hrvatskom temelju pod hrvatskim imenom«, znači on je za trijalističko preustrojstvo Habsburške Monarhije ukoliko ono uspostavlja sjedinjenu samostalnu Hrvatsku, ali je protiv trijalizma, kao sredstva bečke prevlasti, kako ga shvaćaju njegovi njemački zagovornici. Govoreći o tom u Hrvatskom saboru godine 1914, Radić upozorava i na drugu mogućnost rješavanja južnoslavenskog pitanja u jugoslavenskoj ili balkanskoj federaciji, što on ne smatra uputnim. Radić tada govori o Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj kao o »tri svoje bratske države«, ali osuđuje srpsku politiku u Hrvatskoj koja surađuje s Mađarima, protiveći se, s gledišta Dušanova carstva, stvaranju sjedinjene hrvatske države, čime služi neslavenskim interesima[16].

Budući da je prijetnja izvršenja Londonskog ugovora u slučaju pobjede sila Trojnog sporazuma značila za hrvatski narod pogibelj gubitka jadranske Hrvatske njezinom podjelom između Italije i Srbije, koja je osim južne Dalmacije te BiH tražila još i Slavoniju, Radić u Hrvatskom saboru (godine 1916) ponavlja zahtjev na sveukupnost hrvatskog teritorija, ističući osobito hrvatski značaj Dalmacije i Jadranskog mora. On se boji da bi pobjeda Antante, zbog talijanskih i srpskih prohtjeva, imala za Hrvatsku one posljedice što su ih balkanski ratovi imali za Macedoniju, pa je za to da hrvatsko pitanje ostane »državnopravno pitanje unutar monarhije«, upozoravajući da je uspostavljanje sjedinjene države Hrvatske ne samo u njezinu nego i u interesu Monarhije[17].

I u ljeto 1917. Radić u Saboru ponavlja zahtjev o sjedinjenju svih južnih Slavena u Monarhiji »u jednu samostalnu državnu tvorbu Kraljevinu Hrvatsku«, ali kako već dvoji u takvu mogućnost, a pretpostavlja da bi se rat mogao završiti i s potpunom promjenom državnih granica i sa stvaranjem Jugoslavije, Radić skreće pozornost da bi s hrvatskog gledišta bila besmislica i nepravda, jednaka izdajstvu, svako utapanje hrvatske državnosti u nekom jugoslavenskom »ričetu«, dižući istodobno glas protiv progona srpskog življa[18].

U proljeće 1918. Radić raskida s austrofilskim frankovcima, izjavljujući da je HPSS surađivala sa Strankom prava »samo u svrhu potiskivanja mađarske nadvlade u Hrvatskoj i pobijanja... koalicijske unionističke saborske većine«, ističući da će biti za »politiku potpunog narodnog jedinstva Hrvata, Slovenaca i Srba« ali »na osnovi potpune jednakopravnosti svih triju plemena«[19].

U svom govoru u Saboru 9. srpnja 1918. Radić ponovno daje do znanja da je za nj glavno pitanje rješenje hrvatske državne samostalnosti bilo u okviru Monarhije, bilo izvan nje. Po njegovu mišljenju »hrvatska politika mora ići za tim« da se ujedinjenje provede na temelju skladnog sporazuma, ako u Monarhiji — onda da svakako uključi i Slovence, a ako izvan njezina okvira — onda i Bugare[20].

U proglasu što ga je kao predsjednik HPSS uputio hrvatskom puku 7. listopada 1918, Radić kaže da se nova narodna država mora izgrađivati na temeljnim načelima Wilsonove politike demokracije i samoodređenja naroda, da u njoj bude zajamčeno »posve jednako pravo i jednako

[16] Stenografski zapisnici Sabora Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije (dalje: SZS), II (1914), 224—264.
[17] SZS, III (1916), 27—29, 44.
[18] SZS, V (1917), 93—96, 174—176.
[19] *Glas SHS*, I, 1918, br. 81, 19. IV 1918.
[20] SZS, VI (1918), 1089—1103.

poštovanje« svega hrvatskog isto kao i srpskog i slovenskog, a pod očitim utjecajem Lenjinovih revolucionarnih ideja i revolucionarnog raspoloženja pučkih slojeva postavlja zahtjev da »sva državna vlada i svakolika uprava ima doći pod... direktnu narodnu kontrolu«, te da cjelokupno zakonodavstvo »treba u buduće stvarati na seljačkom i na radničkom temelju u tom smislu da je seljaštvo i radništvo prvi i glavni izvor čitave narodne i državne snage i prema tomu prvi i najvažniji stalež u državi i u narodu«[21].

Izražavajući, jedini od svih hrvatskih političara, tadanje buntovno i revolucionarno raspoloženje hrvatskog naroda, koji je oduševljeno pozdravio raskid državopravnih sveza Hrvatske s Austro-Ugarskom, očekujući proglašenje Hrvatske Republike, Radić se odlučno suprotstavlja onim hrvatskim političarima što s Pribićevićem hoće provesti bezodvlačno i bezuvjetno ujedinjenje sa Srbijom, upozoravajući na pogibelj ponovnog potpadanja Hrvatske pod vlast strane dinastije. Tih dana Radić u glasilu svoje stranke *Domu* piše: »Hoćemo u jugoslavenskom jedinstvu svoju hrvatsku državu«, a oni što rade na stvaranju države SHS »smiju to raditi samo toliko i samo dotle, dok se time ne ruši naša tisućljetna hrvatska država«; u doba se kad se provodi načelo samoodređenja naroda bila bi »prava sablazan« da se u ime tobožnjeg jugoslavenskog jedinstva »naša hrvatska država ruši«. Tražeći da Hrvatska bude »samostalna država i to pučka republika«, Radić je za to »da svi mi južni Slaveni dakle i Bugari, stvorimo veliki slavenski republikanski savez«[22].

Onog dana kad je Narodno vijeće odlučilo da provede bezuvjetno ujedinjenje sa Srbijom, Radić na skupštini svoje stranke u zagrebačkoj streljani osuđuje hrvatske političare što nisu sjedinili Dalmaciju i okupili Bosnu i Hercegovinu i Sloveniju u zajednicu sa Zagrebom, te što nisu »proglasili hrvatsku državu, koja bi stvorila zajednicu sa bratskom Srbijom«. Izrazivši mišljenje da je hrvatska država trebala zatražiti zaštitu od Wilsona i od međunarodnih foruma, a ne od Petra i Aleksandra Karađorđevića i Svetozara Pribićevića, Radić je pozvao hrvatski narod da ne prizna odluke političara iz Narodnog vijeća, koji se služe »lukavštinama« i koji »našu sestru Srbiju proglašuju za našu majku, ali naša je mati samo sveta naša domovina«[23].

U svom povijesnom govoru na noćnoj sjednici Narodnog vijeća (24. studenog 1918) Radić se odlučno suprotstavio provođenju unitarističko-centralističkog ujedinjenja. Unatoč tome što su mu zaslijepljeni integralisti prijetili ubojstvom u Saboru i linčom na ulici, i što je ostao gotovo potpuno osamljen, jer je slično gledište zastupao još jedino dr Dragutin Hrvoj, Radić je ostao nepokolebljiv u obrani hrvatske državnosti, smatrajući da je ujedinjenje s hrvatskog stajališta opravdano jedino ako se izvrši na načelima samoodređenja i pune narodne ravnopravnosti u *saveznu državu*, koja bi imala biti demokratska i čovječanska republika[24].

Premda je znao da »razlaže uzalud«, Radić je zaslijepljenoj većini dobacio da govori da bi »izvršio svoju dužnost« a i zato »da nemate kasnije izgovora, da vam nitko nije pokazao ponora, u koji hoćete strovaliti sav naš narod, a napose narod hrvatski«. Pobornici bezuvjetnog ujedinjenja kao da se natječu u tom kako da »Hrvatsku izbrišu i poruše«,

[21] *Dom*, XII, br. 40, 9. X 1918.
[22] *Dom*, XII, br. 46, 21. XI 1918.
[23] B. Krizman: Stjepan Radić 1918, pos. ot. iz *HP*, 3/1959, 293—294.
[24] Proročanski govor predsjednika Stjepana Radića na noćnoj historijskoj i sudbonosnoj sjednici Narodnog vijeća dne 24. studenog 1918, *Božićnica*, seljački prosvjetno-politički sbornik i kalendar za godinu 1929, Zagreb 1928, 178—185.

čineći »protivno od onoga što naš narod hoće i treba«. Obarajući se na »površno« i »plitko« mišljenje da zbog jezičnog jedinstva »moramo imati i jedinstvenu centralističku državu«, i još k tomu monarhiju, Radić skreće pozornost da svi Slaveni zapravo govore sličan jezik a ujedinitelji neće da čuju »niti o potpunom jugoslavenstvu«, već su zaneseni »rebusom SHS«[25].

Radić odbacuje tezu da je opasnost od Italije dovoljan razlog da se i po cijenu hrvatske državnosti ide u nepromišljeno ujedinjenje sa Srbijom, jer ili Italija radi na svoju ruku pa možemo protiv nje uspjeti, ili ima uza se Antantu pa nam »neće pomoći ni jedinstvena država, ni kraljevska vlada u Beogradu«. Radić upozorava gospodu iz Narodnog vijeća da se ne zavaravaju da će pridobiti hrvatski puk »koji je isto tako proti vašemu centralizmu, kako je proti unitarizmu, isto tako za republiku kao i za narodni sporazum sa Srbijom«, a ako Srbi hoće svoju kraljevinu i centralističku državu »mi Hrvati ne ćemo druge državne uredbe nego saveznu federativnu republiku«[26]. Varaju se oni što neustavno provode centralističko ujedinjenje, mimoilazeći Hrvatski sabor, ako misle »da se ovako samovoljno može preći preko tisuću i više godina hrvatske povijesti i hrvatske državnosti«. A krivo je i poricanje te povijesti kao tobože tuđinske, jer »tuđinac nikada nije bio Hrvatskoj pravi i potpuni gospodar«, a hrvatski narod nema razloga da zaboravi svoju povijest, jer ona bez obzira na politiku ima veliku moralnu i duhovnu vrijednost[27]. Po Radićevu mišljenju razumljivo je što su za centralističko ujedinjenje oni koji su »za veliku srpsku državu«, za »obnovu Dušanova carstva«, ali su Hrvati protiv njega, jer »neće više nikomu služiti, nikomu robovati, ni tuđinu ni bratu, ni tuđoj ni svojoj državi«, nego hoće da se država uredi na republikanskom i na čovječanskom (socijalnom) temelju, kakvu je »mnogi naš čovjek vidio u Americi« i »za kakovu se bore... njegova seljačka braća u Rusiji«[28].

U zaključku svog povijesnog govora Radić je opomenuo da će hrvatski narod otpuhnuti sve one što ga nerazborito odvode u centralističku monarhiju i to u času kad budu mislili da se smirio i da su ga »dobro zajašili«[29]. Radićev usklik »Živila Republika! Živila Hrvatska!« — značio je ne samo njegov potpun razlaz s politikom centralističko-monarhističkog ujedinjenja, nego i njegovo ustrajanje na programu hrvatske državnosti, što će imati velika odjeka u puku i podići naglo njegov ugled, kao jedinog hrvatskog političara koji je u sudbonosnom trenutku rasapa Habsburške Monarhije i stvaranja nove južnoslavenske države bio na visini povijesne zadaće, vjerno izražavajući težnje goleme većine svoga naroda.

Pošto su ujedinjenjem od 1. prosinca 1918. izigrani i oni umjereni zahtjevi što ih je postavilo zagrebačko Narodno vijeće, i pošto je centralistički poredak nametan Hrvatskoj surovom vojno-redarstvenom silom, Središnji odbor Radićeve HPSS donosi 8. ožujka 1919. rezoluciju kojom ne priznaje Kraljevinu SHS, jer je ona »proglašena izvan Hrvatskog sabora i bez svakoga mandata naroda hrvatskoga«, poričući svako pravo zakonitosti državne uprave u Hrvatskoj[30]. Istodobno Radićevo vodstvo šalje *Memorandum* predsjedniku SAD Wilsonu, vladama velikih sila i Mirovnoj konferenciji u Parizu, tražeći da se u Hrvatsku uputi saveznička komisija radi omogućivanja samoodređenja hrvatskog na-

25 Isto, 178—179.
26 Isto, 179—180.
27 Isto, 180—181.
28 Isto, 182—183.
29 Isto, 184—185.
30 Z. Kulundžić: Atentat na S. Radića, 134.

roda i stvaranja Mirotvorne, neutralne Republike Hrvatske, koja bi ušla u »neutralnu saveznu republikansku Jugoslaviju« čim »Slovenci, Srbi i Bugari osnuju isto takve neutralne, slobodne pučke republike«[31]. Taj je Memorandum za svega mjesec dana (veljača-ožujak 1919) potpisalo čak 167.669 ljudi, što svjedoči o širini nezadovoljstva hrvatskog naroda zbog nasilnog stvaranja Kraljevine SHS i o njegovoj težnji za samostalnošću i ravnopravnošću. Vlada se ne obzire na to već uhićenjem Radića i cijelog vodstva HPSS nastoji obezglaviti i skršiti hrvatski pokret, što, međutim, daje još više poticaja širenju Radićeva republikanskog pokreta, a primjena surove oružane sile produbljuje nezadovoljstvo i nemire koji će i zbog socijalnih i zbog nacionalnih razloga poprimati oblike spontanih pobuna i revolucionarnih gibanja.

Nakon što je na izborima za Ustavotvornu skupštinu (28. XI 1920) dobio takvu većinu u banskoj Hrvatskoj da je neosporno postao legitimni predstavnik hrvatskog naroda, i nakon što su Pašić i Pribićević odbili svaku pomisao da bi se novi ustav trebao donijeti kvalificiranom a ne jednostavnom većinom, Radićev glavni odbor HPSS donosi (7. XII 1920) odluku da ne sudjeluje u radu Ustavotvorne skupštine i o promjeni imena HPSS u HRSS. Manifestirajući svoju odlučnost Radićevi izabrani zastupnici položili su sutradan na javnoj skupštini u Zagrebu svečanu prisegu da će »do zadnjeg daha života svoga« raditi na tome da svoju domovinu Hrvatsku »urede na temelju prava narodnog samoodređenja — a u pravednom sporazumu sa svima ostalim južnim Slavenima — kao neutralnu seljačku republiku«[32].

Veljače 1921. Radićevo zastupstvo upućuje *Poruku* Aleksandru Karađorđeviću kao regentu Kraljevine Srbije i Vrhovnom vojnom zapovjedniku, tražeći da povuče oružanu silu, te da dopusti da slobodno izabrana većina preuzme državnu vladu i upravu u Hrvatskoj, da bi se na taj način omogućio sporazum sa Srbijom[33].

Pošto su učvrstili svoju vlast pomoću hrvatskih integralista, osloncem na unitaristički orijentiranu prečansku srpsku buržoaziju, velikosrpski hegemonisti naumili su da prvim državnim ustavom unište svake tragove hrvatske državnosti, pa i svake pokrajinske i plemenske posebnosti drugih narodnosti u Kraljevini SHS.

Donoseći Vidovdanski ustav (28. VI 1921) protiv volje svih predstavnika hrvatskog naroda, protiv većine slovenskog, bez pravih predstavnika makedonskog i crnogorskog naroda i protiv volje predstavnika radničke klase svih naroda, a odbacivši odlučno sve prijedloge i umjerenih opozicionih hrvatskih i slovenskih stranaka o ustrojstvu države na federalnim ili autonomnim načelima, izjasnivši se ne samo protiv federalnih pokrajina nego i protiv većih županija, jer bi i one mogle postati žarišta nacionalne ili plemenske svijesti nasuprot državnoj ideji, skupštinska većina srpskih stranaka (Radikalne i Demokratske) išla je za bezobzirnim nametanjem centralističkog poretka.

Znajući da će Ustavotvorna skupšina ozakoniti velikosrpski monarhistički centralizam, Radić i vodstvo HRSS odlučili su da u ustavnom obliku iznesu programski zahtjev za hrvatsku državnu samostalnost i svoj prijedlog o uređenju međusobnih odnošaja u južnoslavenskoj zajednici, pa još za vrijeme rada Ustavotvorne skupštine u Beogradu hrvatsko narodno zastupstvo proglašava u Zagrebu (travnja 1921) *Ustav Neutralne Seljačke Republike Hrvatske.*

31 Nacrt spomenice Hrvatskog bloka, *Slobodni Dom*, god. XVI, br. 8.
23 F. Tuđman: Hrvatska politika u prvim godinama borbe protiv vidovdanskog centralističko-hegemonističkog poretka, *Kritika*, 14/1970, 575—576.
33 Isto, 576; S. Radić: Politički spisi, 346—360.

U tom Ustavu Hrvatske Republike, što je objavljen u zemlji i u inozemstvu (na hrvatskom i engleskom), govori se:

Što se tiče unutarnjih odnošaja: potpuno suverena Republika Hrvatska stupa »u slobodno ugovorenu zajednicu država (konfederaciju)«, predviđajući kao državne jedinice tog saveza država: Sloveniju, Hrvatsku, BiH i Srbiju, s tim da se ta zajednica uredi dobrovoljnim sporazumom, bez majorizacije i bez nadglasavanja. Potpuno isto pravo narodnog samoodređenja, koje se ima oživotvoriti plebiscitom pod međunarodnom kontrolom, Hrvatska Republika priznaje: »Crnoj Gori, Makedoniji, Banatu, Bačkoj i Baranji«.

Ustav dalje predviđa:

— osiguranje načela »ustavne demokracije«, »čovječanskih prava«, građanskih političkih sloboda, sveopće socijalno i zdravstveno osiguranje; izravno »izvršavanje narodne suverenosti« plebiscitom i nepovredivim vrhovništvom Hrvatskog sabora, koji biraju građani oba spola od navršene 18 godine;

— ukidanje političko-redarstvene (tj. policijske) teritorijalne uprave, a uvođenje »narodne samovlade (self-government)« u »gospodarskoj, prosvjetnoj i zdravstvenoj« upravi, tj. »autonomija ili self-government u potpunom smislu« općina i županija, skupštine kojih donose »svoje pravilnike s valjanošću zakona«;

— mjesto militarističke vojne obveze uvodi se sveopća narodna dužnost obrane doma i domovine, temeljena na ustrojstvu domobranskih kotara i na 6-mj. teritorijalnoj radnoj i republičkoj vojnoj obvezi.

O međunarodnim odnošajima Ustav govori da Republika Hrvatska vodi »mirotvornu i neutralnu« politiku, ne priznajući tajnu diplomaciju i tajne dogovore, te ističući: Neutralna Republika Hrvatska »živi je organ velike čovječanske zajednice koja se polagano ali sigurno pretvara u veliku svjetsku saveznu republiku«[34].

Ustav Republike Hrvatske iz godine 1921. bijaše najcjelovitije izložen program Radićeve HRSS na kojem je ona temeljila cio hrvatski nacionalni pokret između dva svjetska rata. Uoči samog donošenja Vidovdanskog ustava hrvatsko narodno zastupstvo na čelu s Radićem, na svojoj sjednici u Zagrebu od 26. lipnja 1921, proglasilo je unaprijed ništetnim i za hrvatski narod nevažećim svaki ustav koji bude donijet bez njegovih predstavnika.

Valja imati na umu da u doba proglašenja tog ustavnog programa Radić govori samo u ime banske Hrvatske, ali baš s takvim programom on dobiva većinu hrvatskih izbornika na parlamentarnim izborima 1923. i u Dalmaciji i u BiH, te je otada neosporni predstavnik cijelog hrvatskog naroda.

Centralistički vidovdanski ustav Kraljevine SHS i konfederalistički hrvatski ustavni program značili su krajnje zaoštravanje odnošaja između unitarističkih i nacionalnih (monarhističkih i republikanskih) snaga.

Političke su prilike u to doba takve da su centralisti radije za građanski rat ili za amputaciju Hrvatske, negoli za bilo kakvo federalističko uređenje države. Budući da ni Radić ne odstupa od svog programa, Kraljevina SHS upada u državnu krizu koja je toliko ozbiljna da se i u redovima njezinih zapadnih saveznika i versailleskih pokrovitelja,

[34] Državno uređenje ili Ustav neutralne seljačke republike Hrvatske, razpravljen na četvrtoj sjednici republikanske zastupničke većine banske Hrvatske dne 5. i 6. ožujka 1921., a prihvaćen na petoj sjednici iste republikanske zastupničke većine dne 9. travnja 1921. u glavnom gradu Zagrebu; F. Tuđman, n. dj., 583—584.

u zabrinutosti za njezinu sudbinu, javljaju dva mišljenja: ili postići njezino unutarnje sređenje, kojim bi Hrvatska postala ravnopravna Srbiji i uživala ne manju nego veću samostalnost negoli je imala u Austro-Ugarskoj, ili ići na izdvajanje Hrvatske i Slovenije u Sjedinjene Države Srednje Europe[35], što je bilo blisko osobito onim krugovima u Europi koji nisu napuštali ideju o Habsburškoj Monarhiji ili o podunavskoj zajednici katoličkih naroda.

Zanimljivo je da se u to doba zaoštravanja državne krize očitovala potpuna nemoć hrvatskih jugo-integralista da svojim utjecajem u Beogradu ublaže krutost centralizma.

Dosljedan svom programu Radić se izjašnjava protiv velikosrpskog i protiv frankovačkog separatizma a za hrvatsko-srpski sporazum[36].

U doba skupštinskih izbora ožujka 1923. Radić radikalizira svoj stav. U svojim govorima i izjavama za inozemstvo on ponavlja da hrvatski narod neodstupno »zahtjeva hrvatska državna prava« sve do uspostave svoga sabora i svoje vlade. Izražavajući ogorčenje »što Hrvati plaćaju više od polovice sviju jugoslavenskih daća dok Srbi podmiruju tek 17% ukupnih poreza«, Radić poziva hrvatski puk da može otkloniti plaćanje poreza, koje mu nameće centralistička vlada bez sudjelovanja pravih hrvatskih predstavnika. Radić opetovano poziva strane velesile da neutraliziraju Hrvatsku, poput Belgije, i da jamče njezinu neutralnost, govoreći da Hrvatska želi sa Srbijom biti u obrambenom savezu[37].

Proširivši svoj nacionalni pokret na sve hrvatske zemlje, Radićeva HRSS još jednom izlaže svoj program za oživotvorenje hrvatske državnosti u okviru južnoslavenske zajednice.

To je učinjeno u knjižici narodnog zastupnika dra Rudolfa Horvata: *Hrvatsko pitanje* (što je izašla travnja 1923)[38], a za koju je Stjepan Radić izjavio da izražava službeni program HRSS na osnovi kojeg se jedino mogu voditi razgovori za rješenje hrvatskog narodnog pitanja. Bilo je to zapravo obrazloženje Radićeva državnopravnog programa u kojem je rečeno: da se hrvatski narod ne može pomiriti s gubitkom svoje državnosti u Jugoslaviji, jer »od svih slavenskih naroda jedini Hrvati« nikada nisu posve izgubili svoju državnu samobitnost[39]; da je silom nametanim »narodnim jedinstvom« polučen protivan uspjeh jer danas 99% Hrvata »ne će ni da čuju« o narodnom jedinstvu, videći u njemu sredstvo hegemonizma protiv hrvatskih interesa[40]; da se odnošaji u zajednici mogu urediti samo na konfederativnoj osnovi tako da Hrvatska i Srbija čine savez ravnopravnih država.

Taj savez bi imao: zajedničke vanjske poslove ali tako da se osigura ravnopravnost i posebni hrvatski interesi; zatim zajedničko carinsko područje u smislu da se ne plaća carina u međusobnoj razmjeni; carinske monopolske i poštanske pristojbe određivale bi se sporazumno ali ih svaka država mora ubirati za sebe.

Što se tiče oružane sile, hrvatsko je stanovište bilo da obrana zajednice traži sporazum u vojničkim pitanjima za slučaj napadaja bilo ma s koje strane, ali »uzdržavanje, opremu i upravu vojske vrši Hrvatska za sebe a Srbija za sebe«.

S obzirom na to da je neraspoloženje hrvatskog puka sve više raslo osobito zbog gospodarskog kočenja Hrvatske, Radićevo vodstvo bijaše veoma radikalno u svojim zahtjevima, pa o rješenju međusobnih odno-

[35] F. Tuđman, n. dj., 585—595.
[36] Isto, 597.
[37] Isto, 605—606.
[38] R. Horvat: Hrvatsko pitanje, Zagreb 1923.
[39] Isto, 5—11.
[40] Isto, 26—29.

šaja na tom području kaže: »bilo bi razumno da Srbija i Hrvatska kao *savez država* (unija) imaju zajedničko novčarstvo«, međutim »smo mi Hrvati od 1. prosinca 1918. do danas u tome pogledu stekli tako gorko iskustvo, da više ne želimo imati zajedničke novce«... Osim što je centralizam »lošom financijalnom politikom« za 16 puta snizio vrijednost hrvatske krune, uz to Narodna banka u Beogradu (koja ima monopol tiskanja i stavljanja u promet novca) »upravo sustavno i neprekidno pravi zapreke razvoju hrvatske industrije, obrta, trgovine i novčanih zavoda«. Zbog svih tih razloga: »mi Hrvati želimo u Zagrebu osnovati posebnu svoju emisijonu banku« koja će upravljati cijelim novčarstvom u Hrvatskoj[41].

Radićeva HRSS je zato da *savez država* između Hrvatske i Srbije obuhvati i Sloveniju, BiH te Crnu Goru, ali ako one neće konfederaciju, onda im, kao i Bačkoj, Baranji i Banatu, treba dati autonomiju ili mogućnost da se plebiscitom izjasne hoće li se pridružiti Hrvatskoj ili Srbiji, u kom bi se slučaju one uredile federalno, a međusobno činile konfederativni savez država[42].

U Horvatovu nacrtu o Makedoniji se govori tek posredno, ali ju je sam Radić spomenuo u svom članku za inozemstvo, navevši je među onim zemljama koje trebaju odlučiti o svom položaju.

Radićevo vodstvo hrvatskog nacionalnog pokreta smatra tada za potrebno da ponovno iznese svoje stanovište da nije za neko polovično rješenje već da izlaz iz državne krize vidi jedino u preustrojstvu zajednice u *konfederaciju* ili *savez država*, pa Horvat o tome izričito piše da se Hrvati ne mogu zadovoljiti da se zajednica uredi kao federacija ili savezna država, već jedino kao *konfederacija* ili *savez država*, jer imaju stoljetna iskustva iz borbe za obranu svojih državnih prava, pa znaju razlikovati različite stupnjeve autonomije i položaj u federaciji ili u konfederaciji. Po mišljenju Radićeva vodstva, interesi cijele zajednice, uključivo i Srbije, zahtijevaju da se svi narodi »što prije umire«, a zato treba napustiti centralizam a zajednicu urediti na temelju konfederacije i širokih autonomija[43].

Radić je u svom stranačkom glasilu izjavio da bez provedbe tog programa ne može biti sporazuma između hrvatskog i srpskog naroda, a beogradska je *Politika* napala taj program s tvrdnjom da bi konfederacija značila ne samo uništenje državnoga i narodnoga jedinstva nego i Srbije i srpstva, što bijaše gotovo podjednako gledište srpskih režimskih i opozicionih demokratskih krugova[44].

Na taj su način bila oštro suprotstavljena dva državna programa, dvije ideje o zajednici: nasuprot vidovdanskom centralističkom poretku — Radićev konfederalistički program za uređenje zajednice kao saveza ravnopravnih država.

Ali s tim Radićevim, u biti revolucionarnim, programom nije bila u skladu njegova mirotvorna, pacifistička politika: on se neprestano izjašnjavao protiv oružane i revolucionarne borbe, umirujući puk obećanjima da će izvojevati slobodu demokratskim putem.

Odbacujući Radićeve zahtjeve Pašić-Pribićevićevi hegemonisti računali su na silu i na pomoć jugoslavenskih unitarista iz Hrvatske, bez obzira kako neznatan njihov broj bio, a ustupcima što su ih pravili Koroščevoj slovenskoj klerikalnoj stranci, Spahinoj JMO, pa i onim narodnim manjinama prema kojima su inače vodili politiku nepovjerenja,

41 Isto, 34—38.
42 Isto, 38—39, 62.
43 Isto, 34—40, 51—62.
44 S. Radić: Bez čega ne može biti sporazuma između naroda hrvatskoga i naroda srpskoga (*Slobodni Dom,* XVII, 22, 23. V 1923).

osiguravali su formalnu većinu u Skupštini, pozivajući se na nju kao na dokaz tobožnjeg poštivanja načela demokracije, ako primjenjuju silu da bi protudržavnu manjinu prisilili da se pokori volji većine.

U nemogućnosti da političkim sredstvima uvjeri i privoli beogradske centralističko-hegemonističke vrhove u nužnost rješavanja hrvatskog pitanja, Radić će u ljeto 1923. otići u inozemstvo, u Beč, Pariz, London i napokon u Moskvu, da bi izbjegao ponovno uhićenje, a još više zato da bi u tim zemljama pridobio saveznike za rješavanje hrvatskog pitanja.

Na svoje uvjeravanje da je pravedno rješenje hrvatskog pitanja u interesu mira u Europi, Radić je i u Londonu i u Parizu dobio savjete da rješenje mora tražiti u sporazumu sa srpskim strankama, zbog čega je potrebno da njegova stranka prekine svoju apstinenciju Narodne skupštine. Radićev odlazak u Moskvu i učlanjenje njegove HRSS u Seljačku internacionalu, koja je bila pod vodstvom Treće komunističke internacionale, nije Radiću isto tako moglo donijeti neke izravne koristi, jer Sovjetska Rusija tada nije mogla djelotvorno utjecati na europske međunarodne odnošaje, ali je taj Radićev korak značio radikaliziranje hrvatskog narodnog pokreta ne samo u očima javnog mišljenja u zemlji nego i u Europi. Svojim boravkom u Londonu, u Parizu i u Moskvi gdje je imao brojne susrete s utjecajnim i službenim ljudima, a osobito s predstavnicima lijevih demokratskih i socijalističkih stranaka, a u Moskvi i s prvacima Kominterne[45], Radiću je nedvojbeno pošlo za rukom da utječe na bolje razumijevanje hrvatskog pitanja i stanja u Kraljevini SHS u tim središtima europske politike.

Radićevo traženje saveznika u inozemstvu, a pogotovu dolazak zastupnika njegove stranke u beogradsku Skupštinu, izazvali su previranje i pregrupiranje snaga u centralističko-hegemonističkom taboru: Pribićević napušta »pomirljivog« Davidovića, koji je bio za pregovore s Hrvatima, i udružuje se sa Pašićem, te se tako, sada i formalno, stvara zajednička fronta između jugoslavensko-integralističkih snaga, koje predvodi Pribićević sa svojom SDS, i Pašićeve velikosrpske Radikalne stranke. Ta hegemonističko-unitaristička fronta pokušat će uporabom još bezobzirnije sile skršiti Radića i njegov hrvatski pokret, a samim time i svaki drugi nacionalni pokret u Kraljevini SHS.

Unatoč tome što je vlada na kraju 1924. na temelju Zakona o zaštiti države donijela naredbu o raspuštanju i o zabrani svake djelatnosti Radićeve HRSS, uhitivši cijelo vodstvo, a zatim i tisuće istaknutih članova stranke, pod optužbom da je stupanjem u Seljačku internacionalu HRSS postala sastavnim dijelom zabranjene komunističke protudržavne djelatnosti, centralističkom režimu nije pošlo za rukom skršiti hrvatski nacionalni pokret. Na izborima veljače 1925. kandidati zabranjene Radićeve stranke, usprkos neviđenu teroru dobivaju zapravo sve hrvatske glasove, pa su Aleksandar i Pašić prisiljeni na pregovore s Radićem, koga drže u zatvoru i kome se otvoreno prijeti ubojstvom.

Ne videći drugog izlaza, Radićevo vodstvo HRSS, koje bijaše sputano svojim mirotvornim svjetonazorom, pa se protivilo svakoj oružanoj i revolucionarnoj akciji na koju je puk opetovano pokazivao spremnost, konačno čini nagli zaokret od svog nepopustljivog republikanskog i konfederalističkog programa da bi sa svoje strane stvorilo preduvjete za pregovore i sporazum. »Historijskom izjavom« što ju je Pavao Radić dao (27. III 1925) u Narodnoj skuštini, u ime vodstva HRSS i njezina zatvorenog predsjednika Stjepana Radića, o »priznavanju vidovdanskog

45 F. Tuđman. n. dj., 614—617.

državnog stanja«, Radićeva stranka učinila je bitne ustupke od svojih dotadanjih nepomirljivih stavova prema monarhizmu i vidovdanskom poretku, ali je isticala da se nije odrekla svog programa za rješenje hrvatskog pitanja, da se radi samo o promjeni taktike da bi se do njegova rješenja došlo revizijom vidovdanskog ustava putem narodnog srpsko-hrvatskog sporazuma.

Svoje priznanje »vidovdanskog stanja« vodstvo Radićeve stranke opravdavalo je nadom da će se sporazumom režim promijeniti u oblik »monarhije engleskoga tipa«, te da ono ne odstupa u bitnome od svog nacionalnog i socijalnog programa, jer »republika sa socijalnoga gledišta nije stvar forme nego poglavito stvar sadržaja«, a u Engleskoj »sva se uprava temelji na self-governmentu, to jest na pravu naroda da sam sobom vlada i upravlja«. HRSS »traži plebiscitarnu republiku direktnoga narodnoga suvereniteta« a u njoj je »isto tako blizu englezka parlamentarna monarhija kao i francuzka republika«. Zato u Engleskoj »radnička stranka, koja jest i koja ostaje republikanska, ne traži republike nego samo nastoji dobiti većinu i mandata i glasača, pa onda s tom većinom (s pomoću parlamenta) selfgovernmenta i... suverena javnoga mnienja — provesti evolucijom, razvojem, a ne revolucijom, prevratom, svoj program, koji je vrlo sličan programu HRSS«. Za to su i skandinavske države (Švedska, Norveška i Danska) »uglavnom monarkije engleskoga tipa«, što ne smeta da tamo također vladaju i radničke stranke. Radić uvjerava javnost da baš zato što »HRSS vodi hrvatsku državnopravnu i narodnu politiku, to jest politiku hrvatskoga historijskoga državnoga i narodnoga individualiteta« i »što jesmo i što ostajemo republikanci«, možemo najprije »odlučno zahtievati a onda iskreno i pošteno prihvatiti monarkiju englezkoga tipa«[46].

Radićevo priznanje vidovdanskog poretka označilo je prekretnicu u političkom životu Kraljevine SHS. Iako je ta izjava bila jednostrani čin, što je označio senzacionalan zaokret u politici HRSS, ona će ubrzo izazvati duboke promjene i u vladavinskom hegemonističko-unitarističkom bloku, prisilivši Aleksandra i Pašića da se odreknu usluga svog »prečanskoga žandara« Pribićevića. Sa stajališta režima ta je promjena značila da Radićeva stranka od jedne »antidržavne« i »separatističke« stranke postaje »normalna« parlamentarna stranka koja — po riječima dra L. Markovića — na temelju i u okviru Vidovdanskog ustava radi »na ostvarenju svojih kulturnih, političkih i drugih ciljeva, a na dobro i korist Hrvatske i cijele Kraljevine«[47].

Takvo približavanje stavova omogućilo je sporazum između Pašića i Radića, za koji su mnogi vjerovali da je ispravan put rješavanja srpsko-hrvatskog spora, jer oni bijahu legitimni predstavnici obaju naroda.

»Narodni sporazum« značio je, što se tiče Radićeva republikanskog programa — po tadanjim ocjenama i hrvatske ljevice i hrvatske desnice — u biti kapitulaciju vodstva HSS pred dvorom i centralizmom. No koliko god to bilo točno, isto je tako neosporna istina da su i dvor i centralističko-hegemonistički vrhovi bili prisiljeni na velike ustupke radi sporazuma s Radićevom strankom, a samim tim priznali su postojanje hrvatskog pitanja u okviru vidovdanskog poretka, morajući također bitno, makar i prividno, odstupiti od svog ekstremnog unitarističkog i hegemonističkog programa, koji im nije donio očekivane rezultate ni po cijenu primjene najokrutnijeg nasilja. Prema tome, sporazum bijaše objektivno obostrani kompromis u interesu održanja zajedničke države,

46 R. Herceg: Kakvu državu hoće i treba seljački narod? Povodom pitanja o monarkiji englezkoga tipa (*Hrvat*, pos. izd., VII, 1504a, 11. III 1925).
47 *Samouprava*, 26. III 1925; Z. Kulundžić: Atentat na S. Radića, 186.

jer bi dalje zaoštravanje nepomirljivih gledišta vodilo nedvojbeno samo još dubljem državnom rastrojstvu Kraljevine SHS. Teškoće, međutim, nisu otklonjene jer su dvor i velikosrpski centralističko-hegemonistički vrhovi u taj sporazum ušli s političkom računicom gotovo nikakva popuštanja, a ni vodstvo HSS-a, navlastito sam Stjepan Radić, bez obzira koliko su naivno ocjenjivali da već sam sporazum po sebi znači uvod u novu eru narodnog sporazumijevanja, nisu bili voljni da odustanu od bitnih zahtjeva za rješenje hrvatskog pitanja.

Polučeni sporazum između Pašićeve Radikalne stranke i Radićeve HSS imao je ipak dublje značenje, osobito u tome što je on bio dokaz da se glavna srbijanska stranka uvjerila da se nad Hrvatskom ne može trajno vladati pomoću »žandarske« uloge prečanskih Srba, što je ujedno značilo da su i Aleksandar i Pašić spoznali da se država ne može održati bez pomirbe s Hrvatima, pa su se stoga morali i protiv svoje volje odreći Pribićevića s njegovim unitarističkim koncepcijama, jer to bijaše pretpostavka za bilo kakav srpsko-hrvatski sporazum. To će djelovati i na samog Pribićevića, koji će se ubrzo iz okorjelog pobornika centralizma pretvoriti u njegova najogorčenijeg protivnika, pa će nakon toga ne samo prihvatiti nego i postati uvjereni zagovornik hrvatsko-srpske suradnje u Hrvatskoj i hrvatsko-srpskog sporazuma u državnoj zajednici, što je bilo u biti Radićeva programa.

Napuštanje republikanskog i odlučnog hrvatskog državnog programa od vodstva Radićeve stranke, koja se odsada zvala HSS, izazvalo je potresan dojam u samim njezinim redovima i u hrvatskom narodu uopće.

Unatoč tome, što je vodstvu uglavnom pošlo za rukom sačuvati stranačko jedinstvo, i što je Radić izjavio da je stranka zadržala glavne elemente svog programa: suverenitet naroda i parlamentarnu vladavinu na temelju federalizma i široke i potpune samouprave u općinama i županijama, te da će ići do kraja u oživotvorenju četiriju stupnjeva svoga programa (1. seljačko pravo, 2. narodna samouprava, 3. parlamentarna vlada i 4. narodni suverenitet), ipak je sporazum HSS s izrazitim predstavnicima centralizma i hegemonizma izazvao duboke posljedice u hrvatskom političkom životu: njime bijaše ozbiljno narušen ugled i stranke i osobno Radića jer su zbog njega izgubili na povjerenju jednog dijela i građanskih i pučkih slojeva hrvatskog naroda. Radićev sporazum s Pašićem osobito je oštro kritizirala KPJ.

Iako se Radić, s jedne strane, trudio da uvjeri Aleksandra i Pašića u iskrenost svojih pomirbenih namjera, upozoravajući ih doduše da će sami sebe prevariti, ako pokušaju njega izigrati i dajući im do znanja da su njega upozoravali ne samo pravaši iz Hrvatske zajednice nego i Seton-Watson da će ga »radikali prevariti«[48], a s druge strane je nastojao uvjeriti svoje pristaše da u bitnim pitanjima ne odstupa od svoga programa, Radiću ipak nije pošlo za rukom ni jedno ni drugo. A kako se ubrzo pokazalo da sporazum zbog nepopustljivosti hegemonizma ne vodi nikakvom zbiljskom rješavanju hrvatskog pitanja, to je HSS teško ponovno sticala poljuljano povjerenje, unatoč tome što je Radićevo vodstvo nastavilo s bezobzirnom kritikom centralističkog poretka i onda kad je sudjelovalo u vladi.

Osnovno značenje sporazuma bilo je u tome što je ulazak HSS, glavne opozicione i progonjene stranke, u vladu bio znatan korak u demo-

48 Izjave S. Radića od 22. IV i od 16. V 1925, dostavljene u Beograd po T. Schleglu, a objavljene u *Politici* od 17. VII i u *Hrvatskom pravu* od 6. VIII 1925; R. Horvat: Hrvatska na mučilištu, 280—287.

kratizaciji političkog života ne samo u Hrvatskoj nego i u cijeloj zemlji, što je osobito dalo poticaja jačanju nacionalnih pokreta ostalih potlačenih naroda.

Zbog neuspjeha da riješi hrvatsko pitanje sporazumijevanjem s Pašićevom radikalnom strankom, Radić je na parlamentarnim izborima 11. rujna 1927. izgubio gotovo trećinu glasova hrvatskih izbornika (izgubivši i oba mandata u Zagrebu), a potpuno je propao i njegov pokušaj da pod imenom »Narodne seljačke stranke« prodre u Srbiju i u Makedoniju, da bi tamo tukao »gospodske« stranke i pomoću jedinstvenog seljačkog pokreta došao do većine i do obaranja centralističkog režima, koji je podvrgao najžešćoj kritici zbog velikosrpskog hegemonizma i korupcije u svim područjima državnog života.

Velik uspjeh u toj Radićevoj borbi značilo je ujedinjavanje njegove HSS i Pribićevićeve SDS u SDK, ili u jedinstvenu »prečansku frontu«, jer njezinu borbu protiv režima nasilja i gospodarske nepravde pobornici centralizma više nisu mogli jednostavno osuđivati kao izraz hrvatskog separatizma, budući da je SDK izražavala zajedničke interese Hrvata i Srba u Hrvatskoj.

Kad im nije pošlo za rukom da razdvoje Radića i Pribićevića, te da razbiju »prečansku frontu«, centralistički hegemonisti započeli su huškačku hajku protiv vodstva SDK s namjerom da rasplamsavanjem sukoba između srbijanske javnosti i prečana izazovu ponovno razdor između Hrvata i Srba u Hrvatskoj, te da prijetnjama s krvavim obračunom zaplaše i pokolebaju dio vodstva i pristaša SDK.

Radić, usprkos sve otvorenijim prijetnjama, ne samo da nije popuštao u borbi za jednakost i ravnopravnost Hrvatske i svih prečanskih zemalja, nego je sve više isticao da se nikada nije odrekao osnovnih programskih ciljeva svoje stranke. Štoviše, on će u ljeto 1928. još jednom iznijeti svoje poglede o potrebi preustrojstva države i u okviru vidovdanskog ustava, što će do kraja porušiti mostove između njega i svih onih koji su se nadali da bi Radić mogao odustati od svog hrvatskog državnog programa.

Nakon sjednice Oblasnog odbora u Zagrebu (11. lipnja 1928), Radić daje izjavu da bi cijelu državu valjalo podijeliti u četiri oblasti: prvu bi oblast činila sjeverna Srbija, drugu južna Srbija (tj. Makedonija sa starom Srbijom), treću Slovenija, a četvrtu »Jadransko-podunavsku oblast« — sve prečanske zemlje osim Slovenije, tj. Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Vojvodina[49]. Radić se time u biti vratio na staru konfederativnu zamisao, izloživši je u obliku podjele na oblasti zato što je to dopuštao i Ustav. Bio je to dotada najširi nacrt udruživanja oko Hrvatske, što je ikada iznijet u Kraljevini SHS, a ujedno i najneprihvatljiviji za Srbiju, osobito stoga što se u posebnu »oblast« odvajala Makedonija i Kosovo, makar i pod imenom »Južne« i »Stare« Srbije, a ne manje i zbog združivanja Vojvodine i Crne Gore s Hrvatskom.

Bilo je to posljednje javno izloženo Radićevo mišljenje o preuređenju državne zajednice.

Ne može biti dvojbe, da baš Radićevi stavovi o državnom uređenju, koji su uvijek, u svim svojim oblicima, išli za tim da se ukloni hegemonistički centralizam i Hrvatskoj vrati državna samobitnost — bez obzira na sve druge motive — bijahu glavnim razlogom zbog kojeg je od hegemonističkih sila organiziran i izvršen skupštinski atentat, 28. lipnja 1928. da bi se ubojstvom Radića i njegovih suradnika obezglavio i skršio nacionalni pokret hrvatskoga naroda, u njegovoj težnji za državnom samostalnošću i suverenošću u južnoslavenskoj zajednici.

49 R. Horvat, n. dj., 385.

Posljedice bijahu stubokom suprotne od očekivanja onih sila što su u uklanjanju Radića vidjele pretpostavku uspjeha vojno-monarhističke diktature i šestosiječanjskog unitarizma. Preneražena hrvatska javnost shvatila je da su hici ispaljeni na Radića »zapravo bili namijenjeni čitavom hrvatskom narodu« — kako je to rečeno u proglasu sveučilišne mladeži — koja je prva pozvala na jedinstvo cijelog naroda bez obzira na sve stranačke i idejno-političke razlike[50]. Iako su nakon atentata pozivale na mir, zagrebačke su *Novosti* očito izražavale spoznaju i jednodušno mišljenje hrvatske javnosti, pišući da je pravi ubojica »korumpirana... hegemonija«, zločin koji pogađa samu osnovicu centralističkog države, i predviđajući da »*iz krvi hrvatskih mučenika mora da nikne ili država hrvatska, srpska i slovenska*«, u zajednici u kojoj će u punoj mjeri svi narodi biti ravnopravi, »*ili će ta krv* rastopiti temelje ove« monarhističko-centralističke »*države da se sruši i da je nestane*«[51].

Da u svjetlu te spoznaje, da se zajednica naroda Jugoslavije ne može održati na čvrstim i trajnim temeljima bez nacionalne suverenosti hrvatskog i svih ostalih naroda što je čine, Radićev program za hrvatsku državnost, za samostalnu i suverenu Republiku Hrvatsku u zajednici potpuno ravnopravnih južnoslavenskih naroda, nije gubio na značenju — pokazala su sva kasnija povijesna zbivanja, u razdobljima 1928—1939, 1939—1941, 1941—1945. Ako na kraju imamo u vidu da je Radićev program za hrvatsku državnost — osim nacionalne samostalnosti i suverenosti — sadržavao i elemente: samoupravnosti društva i naroda, društvene jednakosti i socijalne pravde ili njegovim riječima čovječanskih pravica i demokratskih sloboda, pa i antimilitarističku ideju općenarodne obrane, a u pogledu međunarodnih odnošaja: potpunu ravnopravnost, mirotvornost i neutralnost (što se današnjim jezikom zove koegzistencija i nesvrstavanje), — onda s pravom možemo pretpostaviti da i današnje rasprave o ustavnim promjenama u SFRJ, kojima je svrha dogradnja onakve zajednice kakvu je u biti zamišljao i Stjepan Radić, a kojima se ide za zbiljskim oživotvorenjem državnosti i suverenosti SR Hrvatske, i drugih republika u socijalističkoj samoupravnoj i nesvrstanoj Jugoslaviji — i ne samo pretpostaviti nego i zaključiti da sve to ne bismo mogli ni zamisliti bez misli, djela i žrtve Stjepana Radića, jednog od najvećih sinova i velikana hrvatskog naroda u cijeloj njegovoj povijesti, jer je njegova misao, ujedinivši hrvatski nacionalni pokret i davši mu duboku socijalnu podlogu — stvorila zapravo modernu hrvatsku naciju, utkavši se za trajna vremena u cjelokupno nacionalno biće hrvatskog naroda, što se očitovalo i u razdoblju NOB-e i socijalističke revolucije, kad su se partizanske brigade NOV Hrvatske borile i pod imenom braće Radića za federalnu državu Hrvatsku, za novu Jugoslaviju, za one iste ideale u socijalističkom društvu za koje se borimo i u ovo naše doba.

50 *Novosti*, XXII, 170, 21. VI 1928.
51 Sačuvajmo vanjski mir, isto (potcrtano u izvoru).

ELABORAT O HRVATSKOM PITANJU*

Ante Trumbić

1. U V[ašem] cijenjenom listu od 30. IX o.g. izišao je članak pod naslovom »The Croats and Yugoslavia«, u kojem neki Vaš dopisnik[1] priopćuje svoje utiske s puta u Zagreb i iz razgovora sa nama dvojicom.[2] Pošto se ne radi o intervjuu, nego o putnom izvještaju, koji mi nismo redigirali, lako je shvatiti da su se dopisniku, ako je s nama razgovarao, ali svakako ne s obojicom zajedno, potkrale, i u najboljoj vjeri, nekoje netočnosti.[3] Nesporazum, brkanje pojmova i netočno zapamćenje neizbježno je, kada se radi o nevezanom razgovoru, preko tumača, u većem društvu i to o predmetu za Engleza toli egzotičnom, kao što je ovaj. Tako na primjer što se tiče one točke, koja se

---

* Napomena uredništva: *Ovaj posebno zanimljiv Trumbićev elaborat (datiran sa 3. XI 1932) postaje pristupačan široj javnosti zahvaljujući drugu Ljubi Bobanu koji ga je u cijelosti citirao u svom opsežnom radu* Geneza, odjek i značenje zagrebačkih punktacija *(»Časopis za suvremenu povijest« broj 1/1971).*

[1] Dvojica engleskih političara, B. Rajli (Riley) i R. J. Devis (Davies) posjetili su u rujnu 1932. Beograd i Zagreb i razgovarali s više osoba. U listu »Manchester Guardian« od 30. IX 1932. bez potpisa su objavili članak u kome su iznijeli i razgovore s Mačekom i Trumbićem. Prema navodima u članku obojica su se izjasnili za otcjepljenje Hrvatske.

Nakon tog članka u »Manchester Guardianu« protiv Trumbića i Mačeka povedena je u režimskom novinstvu oštra kampanja. U prvo vrijeme Trumbić je otklonio Meštrovićeve sugestije da demantira navode u članku a protiv lista »Novosti« podigne optužbu. Kasnije je, međutim, odlučio da napiše demanti, što je trebalo biti samo usputno, a glavno mu je bilo da se britanskoj javnosti objasni suština hrvatskog pitanja. Tako je on na početku studenog (naknadno je dodan datum: 3. XI 1932) izradio opsežniji elaborat o hrvatskom pitanju (Usp. Boban, Prilozi za biografiju Ante Trumbića, u vrijeme šestojanuarskog režima (1929—35) Historijski zbornik XXI—XXII, 27 i d.). Iz uvodne bilješke uz taj tekst vidi se da je to bilo namijenjeno nekome kao uputstvo kako treba postupiti da bi se britanska javnost o tim pitanjima informirala.

U Napomeni uz jedan primjerak tog elaborata stoji:

»1. U početku priloženog sastavka opovrgavaju se, u zgodnoj formi, netočnosti, koje se nalaze u članku Man. Guardiana od 30. IX. To je potrebno najprije stoga, što najvažnije stavke iz naših razgovora nisu doista točne, da izgleda da se hoće pod svaku cijenu cijepati ovu državu u više manjih, o čemu uopće neće u Engleskoj da čuju. Ako bi se išlo u Eng[lesku] trebalo bi, prije nego bi se išta dalo u štampu, sastati se sa dotičnim dopisnikom da se stvar razjasni i sporazumno udesi. Treba također viditi i brošuru, koju se čuje da su već izdala ona dva engl. zastupnika o svom putu ovamo i da je jedan primjerak stigao u Zagreb.

Potrebno je da se spomene i novinarska kampanja protiv nas, jer osim ostaloga, to nameće neku dužnost listu, da nam otvori stupce da uzmognemo iznijeti svoje autentične poglede o istom predmetu, koji u isto vrijeme mogu da objasne i sam članak od 30. IX.

2. Poslije toga crtaju se u prilogu prilike u Jugoslaviji tako da engl. publika dobije sliku o stanju u njoj i da upozna uzroke nezadovoljstva Hrvata, tj. hrvatsko pitanje. Iz opisa toga stanja ima da slijedi po sebi opravdanost zahtjeva na samostalnost kao posljedica prava Hrvatske i suviše jedna *nužna obrana* od daljnjeg stradanja.

Ovaj sastavak jest samo jedna *osnova* sa glavnim podacima, koji imaju poslužiti kao elaborat iz kojega bi se vidilo tek u Londonu, eventualno i nakon savjetovanja, što i koliko bi se moglo objelodaniti. Ja na ovoj osnovi sastavljam jedan kraći članak, da bi se mogao lakše objelodaniti valjda u samom Man. Guardianu.

U priloženi elaborat može se umetnuti i drugih stvari i osobito istaknuti, u vezi sa promjenom vlade, što znače *autonomije* i *federacije*, koje se sada bacaju u javnost, a sa kojima bit će se na čistu ukratko.«

[2] Misli se na Trumbića i Mačeka.

[3] Maček je također tvrdio da su i njegove izjave netočno prenesene (Usp. Boban, Zagrebačke punktacije Istorija XX veka, Zbornik radova IV, Beograd 1962, 340—41; Isti. Prilozi za biografiju Ante Trumbića, 29 i d.).

odnosi na eventualni savez između Austrije i Hrvatske, potpisani Trumbić može biti da je o tome govorio i sa Vašim dopisnikom, jer je ta vijest doista kolala u Zagrebu, ali to nije njegova ideja, nego ideja iz *francuskog* izvora, iako neslužbenog, u vezi sa podunavskim problemom. koji je na dnevnom redu međunarodne politike.[4]

2. Vaš članak dao je povoda jednoj vehementnoj novinskoj kampanji, u kojoj se nas brutalno napada i grdi, pa čak i prijeti nam se životom. Pošto u nas nema ni toliko slobode štampe da bi se tko je ovako napadnut mogac braniti, nama je jasno, što svatko može lako pogoditi, odakle ta kampanja dolazi i od koga je servirana.

3. Ovim povodom želimo se obratiti preko V[ašeg] cij[enjenog] lista britanskoj javnosti, čije se mišljenje u nas uvažava, da ocrtamo velikim potezima sliku današnjeg stanja u Jugoslaviji i suštinu hrvatskog problema, što je bez sumnje od očite važnosti i sa gledišta generalnih interesa.

Hrvatska i Srbija u prošlosti

4. Ova država faktično postoji od prosinca 1918. pod imenom kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zamijenjena kraljevim ukazom od lanjske godine sa Jugoslavijom.[5] Ima od prilike 13 vjekova da su Slaveni došli na jug Evrope, ali kroz cijelo to vrijeme Hrvatska i ostale zemlje iz bivše Habsburške monarhije nisu nikada živile sa Srbijom pod istim zakonima i sačinjavale sa njom jednu državu. Srbija je živila pod uplivom Bizanta, a zatim pod dominacijom turskom; dočim mi ovamo živili smo pod uplivom Zapada, najprije nezavisnim državnim životom pak i u zajednici sa drugim narodima slavenske, germanske, mađarske i latinske rase, naročito za vrijeme Habsburške vladavine. Uslijed toga Srbija se je razvijala u jednom smjeru, a mi ovamo u drugom. Razlika je u svakom pravcu bila velika i zatečeno stanje na obim stranama sasvim drugačije.

Hegemonija Srbije

5. Već ova činjenica dokazuje jasno, da je problem uređenja ovakove države bio po sebi težak. Ali je nadošla k tomu još ne mala nezgoda, što se je državna politika, sticajem prilika, uputila baš onim pravcem koji ne može dovesti do konsolidacije. Nastupila je *hegemonija* Srbije, koja se je nametnula Hrvatskoj i ostalim zemljama na zapadu te traje, nakon parlamentarnog kursa, i danas pod diktaturom još silovitije. Da se karakterizira rezultat ovakova vladanja, dosta je istaknuti tri činjenice, koje same po sebi, osim svega ostaloga, daju mjerilo veličine neuspjeha, a to su: *Prvo*, osiromašenje čak i Vojvodine, najplodnije i najbogatije valjda zemlje u cijeloj Evropi, *drugo*, razočaranje sa Srbijom i pravoslavnih Srba iz bivše Austro-Ugarske, za kojom su ranije čeznuli i romantički uzdisali, *a treće* je činjenica što su danas svi slojevi i svi duhovi, bez razlike, složni u nezadovoljstvu s postojećim stanjem.

Povrh toga općeg nezadovoljstva Hrvati su još k tomu, na poseban način kao narod i kao ljudi poniženi i uvređeni, oštećeni i upropašćeni!

Kolektivna odgovornost

6. Zna se da od 6. siječnja 1929. drži svu vlast jedan čovjek, uz koga vrše neki upliv, direktno i indirektno, nekoji krugovi. Kad se kaže, da ovom državom upravlja, iskorišćuje je, nekoliko familija u Beogradu, to može donekle da stoji; ali ipak i pored toga Srbija kao takva ne može se oteti *kolektivnoj* odgovornosti. Razumi se, da se tu govori samo o Srbima, a ne o ostalom stanovništvu u njoj, koje nije srpsko, a koga ima mnogo.

---

[4] O takvim informacijama Trumbiću je tada pričao Sir Arthur Evans, engleski arheolog, jedan od poznavalaca jugoslavenskog pitanja i Trumbićev poznanik iz prvog svjetskog rata (Usp. Boban, Prilozi za biografiju Ante Trumbića, 24 i d.).

[5] Naziv Jugoslavija država je dobila 3. X 1929.

Hrvati su raja

7. Hrvati su *poniženi* i *uvređeni* u svojem ponosu i u svojoj nacionalnoj časti. U svojoj kući nemaju *nikakva* prava, nego samo teške i nesrazmjerne dužnosti. Njihova moralna i materijalna imovina jest objekt kojim se iz Beograda raspolaže kako se hoće. Moraju služiti vojsku, plaćati poreze onoliko koliko se traži. Tim porezima i svim prihodima njihove zemlje uzdržava se najprije ovo stanje, koga su oni žrtve. U Srbiji su nekoć bili: Turci i raja; slično je sada u nas, Hrvati su raja! Sve se to silom podržava, a pokriva se jednom parolom: »Narodno jedinstvo«!, kom je sadržina velikosrpstvo beogradskog tipa. Hrvati nisu narod, oni su »pleme«. Stoga svaki prigovor ili kritika protiv ovoga stanja kvalificira se kao zločin protiv »narodnog jedinstva«, protiv »države«. Stoga, Hrvati smatraju se kao rođeni »separatiste«, neprijatelji države, nepouzdani, izvan zakona. Ono nekoliko Hrvata što se ponekad vidi na nekim visokim položajima ili u kakvoj međunarodnoj delegaciji, to su bijednici bez moći, bez upliva i bez ugleda, pomno izabrani za ulogu figuranata. Stoga, ovo je »narodno jedinstvo« jedna lažna fraza.

Regnum Croatia — Hrvati u Renesansi

7a. Hrvati reagiraju. Oni imadu narodne svijesti, stoljetne tradicije, političke i kulturne. Još u prvoj polovini X. vijeka nastala je nezavisna hrvatska država: REGNUM CROATIAE! dobro organizirana sa jakom kopnenom i pomorskom vojskom, po svjedočanstvu cara Konstantina Porfirogeneta. Sačuvali su svoju nacionalnu i državnu individualnost kroz sve vijekove; čak i u ustavu Austro-Ugarske Hrvatska je bila priznata kao politička nacija.

Hrvati su bili aktivni saradnici za vrijeme *Renesanse* koja je dala današnju civilizaciju. Dokaz su tomu veliki hrvatski slikari, kipari, naučenjaci u Italiji, kao i mnogobrojni umjetnički spomenici hrvatskih majstora po hrvatskim zemljama, osobito po današnjoj Dalmaciji, u kojoj se rodila naša država »Regnum Croatiae« i bujno procvala. Ovamo spada i naša književnost, pisana hrvatskim narodnim jezikom još pred više stoljeća. I danas ima hrvatskih umjetnika u svim redovima svjetske umjetnosti. Hrvati su stoga jedan HISTORIJSKI NAROD sa svojom političkom i kulturnom prošlošću i to jedan od *najstarijih* u Evropi. Hrvatski narod nikad nije trpio nad sobom kraljevu apsolutnu vlast, vladao je uvijek ustavno. Još g. 925, dakle pred 1007 godina, kralj je Tomislav predsjedao hrvatskom državnom saboru u kršćanskoj katedrali u Splitu, katedrali apoštolskog ranga, u bivšem Mauzoleju cara Dioklecijana, kao nasljednik u hrvatskoj zemlji rimskih imperatora. I g. 1918. hrvatski je sabor u Zagrebu razriješio, snagom svoga historijskog i pozitivnog prava, vezu sa Bečom i Peštom i proglasio državnu nezavisnost Hrvatske. To je bio legitiman, a ne revolucionaran akt s razloga, što su događaji bili onemogućili dalji opstanak *zajednice* zemalja Habsburške monarhije, u kojoj je i kraljevina Hrvatska bila, po ondašnjem ustavu (nagodba) jedan ravnopravan član. Danas, kad su Hrvati pali pod uzurpiranu hegemoniju Beograda, postali su u ime »narodnog jedinstva« bespravno »pleme«, stvarno »raja«.

Srbijanci na glavnim položajima

8. Hrvati *su oštećeni i upropašćeni*. Srbijanska je hegemonija zauzela sve pozicije. Cor* je srpski, srpska je diplomacija, srpski je oficirski kor i komanda i u žandarmeriji i u vojsci, u kojoj su naši vojnici »ljudski material«. Žandarmerije ima više nego u bivšoj austrijskoj carevini! U ministarstvima je više od 80 od sto Srbijanaca, a u vojnom ministarstvu su 100 od sto. Oni ispunjavaju sve visoke državne ustanove: Državni Savjet, Glavna kontrola, zatim Narodna Banka, Državna Hipotekarna Banka, Priv. Agrarna Banka i t. d. Ako na tim položajima susretnete koga Nesrbijanca, to je zato, da se afirmira »narodno jedinstvo«. Osim toga su Srbijanci na važnim i povjerljivim položajima na upravi i *izvan Srbije* i to u svim zemljama, a naročito u Vojvodini,

* Vjerojatno dvor, Lj. B.

Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, koje se smatraju užom pripadnošću Srbije i njoj direktno anektiranim, a da se i ne govori o Macedoniji, koja se ne smije zvati ni geografski drugačije nego Južna Srbija.

Naše su škole sve to više poplavljene nastavnicima iz Srbije. U Beogradu se univerzitet dotjeruje, da postane srpska »Sorbona«, dočim hrvatsko sveučilište u Zagrebu, koje smo mi Hrvati podigli, sa svim fakultetima, svojim narodnim prilozima i sredstvima bivšeg hrvatskog autonomnog budžeta, kad u Beogradu, prijestolnici kraljevine Srbije nije bilo više od tri do četiri skromna fakulteta, ima da se kvalitativno snizi do stepena jednog *koleža*. Iz naših škola izbačeni su hrvatski udžbenici a uvode se srpski iz Beograda, inferiorni po sadržini, ali štampani ćirilicom. Hrvati činovnici i nastavnici izbacuju se iz službe pod svakovrsnim izgovorima. Samo u zadnje vrijeme izbačeno je iz srednjih škola najedanput u ime štednje više od 400 profesora, od kojih samo malen dio sa pravom na penziju. Svi su ostali reducirani, bez penzije, jer su izbirani oni koji nemaju još deset godina službe. Naši mladići sa fakultetskom diplomom rijetko se primaju u državnu službu; dočim na školama u Srbiji forsira se proizvodnja diploma, da se umnoži »kvalificirane« za državna namještenja. Tendencija je očita, da nas se i intelektualno potisne.

Ekonomska i financijska politika

9. Ekonomska i financijska politika ima dva cilja, jedan je da se što više iskoristi Hrvatsku i ostale zemlje izvan Srbije, a da se podigne blagostanje u Srbiji, naročito u Beogradu. Ovamo se utjeruje, a onamo se investira. Grade se željeznice, ceste, zgrade za javne pa čak i za privatne potrebe i svakovrsne zavode. U ničemu nemamo riječi, osuđeni smo da primamo odluke iz Beograda. Beograd, jedna obična poveća balkanska varoš, izgrađuje se kao velegrad sa mostovima na Savi i Dunavu, kakovih je malo u Evropi. Kakav je Beograd izgradila Srbija za sto godina svoje nezavisnosti, a kakav smo evo mi izgradil u samih 14 godina pomoću »narodnog jedinstva«! Sve ratne i ostale dugove Srbije plaćamo i mi, ali »reparacije«, od kojih je primljeno ogromno, smatrane su »srpskima«, pa se ne zna u što su utrošene, niti koliko je za taj naslov uopće primljeno. U tome položaju smo ne samo mi »oslobođeni«, nego čak i Crna Gora, koja je krvavo ratovala zajedno sa Srbijom još od 1912!.

U Hrvatskoj hrvatska je zastava zabranjena

10. Hrvatska je zastava *zabranjena* u Hrvatskoj! Progoni se ne samo zbog njenog vijanja, nego čak i zbog prišivanja na prsima kojeg god znaka sa hrvatskim bojama pa čak i pantlike na mrtvačkom vijencu, sanduku ili grobu. Na tisuće i tisuće muškaraca i žena bilo je osuđeno na novčane kazne i zatvore zbog takova »prekršaja«. Osim toga poginulo je u sukobima zbog hrvatske zastave velik broj seljaka s jedne a i žandarma s druge strane.

Nasuprot *srpska* zastava priznata je zakonom kao zastava srpske pravoslavne crkve, centralizirane pod srpskim Patriarhom, koga imenuje kralj.

Posrbljivanje Muslimana

10.a Bosansko-hercegovački Muslimani, najstariji i najčišći hrvatski elemenat, jer su se od Islama ženili med sobom, moraju se »nacionalizirati«. Ali ne smiju se priznati Hrvatima, dočim ako se priznaju Srbima podupire ih moralno i materijalno državna vlast. Muslimansko prosvjetno društvo »Gajret«, koje osniva konvikte i pomaže potporom školsku djecu, natjerano je da se »nacionalizira« time što se je prozvalo »Srpskim Muslimanskim prosvjetnim društvom«. Otada ga se obilno podupire, da širi srpsku svijest u svojim redovima. Kralj je imenovao svoga prvorođenog sina, prestolonasljednika Petra njegovim protektorom. Na svim manifestacijama toga društva učestvuju generali, predstavnici svih državnih i ostalih vlasti, a na čelu im general kao zastupnik Kralja, u ime koga donosi pozdrav i sa čestitkama podstrek! Kralj prednjači, davajući i svoj novčani dar. Tako se »nacionaliziraju« Muslimani (uostalom sa nikakvim uspjehom), a to sve u ime »narodnog jedinstva«.

Parlamentarizam — obmana

11. I za vrijeme ustava parlamentarizam bio je obmana. Srbijanske su stranke namećale svoje kandidate i izvan Srbije, naročito u Vojvodini, Bosni-Hercegovini, Crnoj Gori, stvarajući tako srpsku većinu pomoću državnog aparata i poznatih policijskih metoda. Takovom većinom su vladali »demokratski« i majorizirali Hrvate. Tako skalupljenom većinom nametnuli su Hrvatima i Slovencima centralistički ustav 1921., koji je usredotočio u Beogradu svu državnu vlast, vojnu, političku, prosvjetnu, ekonomsku. Zato je ustav i pravljen, inače, da to nije uspjelo, bilo je već onda *sve spremno za udar*, koji bi bio postavio na državnu vlast generale »oslobodioce« za »spasavanje narodnog jedinstva i države«.

Ali za vrijeme i takova parlamentarizma moglo se je donekle prigovarati, kritizirati, tužiti se javnom štampom, na zborovima i u Skupštini. Protiv zabrane novina, postojala je bar donekle zakonita zaštita suda. Narodni zastupnici imali su imunitet, mogli su ići u narod i s njim držati vezu. Sve je to prestalo 6. siječnja 1929.

Državni udar — Diktatura

12. Državnim udarom 6. siječnja 1929. proglašena je kraljeva lična diktatura, jer je Manifest podpisao sam kralj bez protivpotpisa ikakva ministra. Od onda hegemonija provodi se jače, intenzivnije, brutalnije i ubrzanim tempom. Ne smije se ni govoriti ni pisati. Stoga je upravo procvat vala »literature« letaka, kojima se šire vijesti koje se ne smiju štampati, a naročito slučajevi nasilja, zatvaranja, ubijanja kod seljaka, kojih, zato što je žandarm našao komu u džepu ili u kući kakav letak, neprestance su puni zatvori zbog zločina širenja propagande. I oni koji su pronađeni nevinima, znadu sjediti ne samo danima nego i mjesecima u zatvoru policije, bez ikakve odluke.

Za zaštitu ovoga režima donesen je odma *zakon za zaštitu* države i osnovan je specialan Državni sud u Beogradu, koji po njemu sudi ali bez apela. Kažnjava se teško svaka bagatela, ma što policija smatra kao »propagandu za uvjeravanje drugih da treba nasilno mijenjati ovaj poredak«. Kažnjavaju se djela koja po kaznenom zakonu nisu uopće kažnjiva, jer ne znače ni pokušaj jednog delikta. Kazne idu od robije do 20 godina i do života, pa sve do vješala. Istraga policije vrijedi, po naročitom zakonu, kao sudska istraga. Taj zakon djeluje obično protiv Hrvata i komunista, što se često identificira.

Pored silnog policijskog aparata, koji je svemoćan, imovinska i lična, ne kažemo sloboda, koje nema, nego sigurnost, nisu zaštićeni. Sudci su zavisni, premješta ih ministar, otpušta i penzionira bez razloga, po svojoj volji. Porezi se utjeruju, u ovakvoj krizi, egzekutivnim putem. Porezni organi nose sve što nađu, premećuć kuću i osobe. Upropašćena je poreska uprava, koja je kod nas funkcionirala potpuno. Danas je kaos, sa cvatućom korupcijom, poreski zaostaci, koji se više ne mogu utjerat, upravo su ogromni. Poreznik ne zna točno zašto plaća i koliko je dužan. Često se dogodi, da nakon djelomične isplate, zahtijeva se od poreznika više nego prije. Stoga, osim što se teško plaća zbog oskudice, nastoji se ne plaćati, jer se ne zna zašto se plaća.

Lična i imovinska nesigurnost — Bartolomejska noć

12a Što se tiče lične sigurnosti, dokazana su mnogo i mnogo puta i na sudu policijska stradanja političkih uapšenika. Tortura, mnogostruka, rafinirana, krvava uobičajeno je sredstvo, kojim se terorizira i iznuđuju »priznanja«. Kad treba i ubija se uapšenike. I sudski je utvrđeno, kako su u policiji ubijani ljudi, a zatim bacani niz prozor, da se fingira samoubojstvo. Organiziraju se bande pokvarenih mladića, koji za platu priređuju manifestacije »za kralja i otadžbinu« i pod sigurnom zaštitom imadu da sa »patriotskim« parolama izazivaju, progone i napadaju mirne ljude, osim što pod presijom, jer svak zna tko ih štiti, iznuđuju, naročito kod poslovnih ljudi, novac. Ubija se i na ulici bezkažnjeno i mada su zločinci poznati, ne otkrivaju se. Kad je u lipnju napadnut o podne u najprometnijoj ulici hrvatski književnik Mile Budak nastala je sveopća uzrujanost, pa je, osim ostaloga, izdalo protest i apel na javnost i na vlasti oko 200 uglednih ličnosti, tražeći ništa drugo, nego zaštitu prava čovjeka *na život i slobodu*. Na čelu odličnih potpisnika, književnika, umjetnika, profesora, svećenika, bila su i dva metropolita katoličke crkve, Dr. Ante Bauer i Dr. Josip Šarić, prvi nadbiskup u Zagrebu a drugi u Sarajevu. U tom protestu citiralo se je i izvatke iz interpelacija koje su nekoji članovi današnjeg zastupničkog doma u Beogradu (pristaše ovoga režima, »birani« na listi generala Živkovića, bivšeg predsjednika vlade) podnijeli na ministra policije o tomu atentatu na Budaka. Istaknuto je, da je lane ubijen bezkažnjeno na ulici sveuč. prof. Šuflaj, a da je napadaj na Budaka *uvod u politička umorstva*, čiji će uspjeh biti drugi put sigurniji, a žrtve brojnije i teže. Pa se nastavlja: »Doba se grozne proskripcije vraća, a *listu od 27 proskribiranih političara* u Zagrebu čuva po *vama* (ministru policije) odobreni »Novi Pokret« (organizacija pod krinkom ekonomske propagande) s *preciznim uputama* za krvavu *bartolomejsku noć*. Otrovana politička atmosfera stoji pod strašnim dojmom *nevidljive* ruke, koja i na glave mirnih protivnika pušta gvozdene palice *smrti*.« Pa se još na adresu ministra kaže i ovo: Dok tako zemljom prolazi *smrt*, a vi g. ministre, za ličnu bezbednost *ništa ne poduzimate*, dotle iza ovih napadaja, ubistava i smrti jezovita narodna duša sumnja vidi *sakrivenu* ruku vaše *javne bezbednosti*. Odgovor na ove interpelacije do danas, nakon pet mjeseci nije došao, ali su međutim *pale* uslijed zaključenja sesije.

Pod Diktaturom stanje pogoršano — Pseudo-ustav

13. Prilike su se još pogoršale od 6. siječnja 1929., kada je nastupila diktatura. Ona stvarno još traje i pod oktroiranim pseudo-ustavom od 1931. Izbori za »parlamenat« provedeni su da bi mogli biti izabrani javnim glasanjem samo kandidati na jednoj listi, predsjednika vlade, generala P. Živkovića. Glasali su pod terorom samo činovnici i zavisni ljudi, kojima je bilo naređeno. Ministri nisu odgovorni parlamentu, čiji članovi nemaju imuniteta. Činovnicima se reduciraju njihove mizerne plate, dok se s druge strane povisuju, s očitom korupcionističkom namjerom, za 50 dinara dnevno dnevnice »parlamentarcima« i to retroaktivno od početka ove godine, iako taj parlament drži sjednice svaki deseti dan od prilike. Ministri često saznadu da su smijenjeni tek iz novina. Općinama upravljaju ljudi imenovani. Oni po nalogu policije spremaju poklonstvene deputacije, razne manifestacije, šalju servilne depeše, daju neovlašćeno naručene izjave u ime naroda, krivotvoreć njegovu volju. Sve se to plaća iz državne ili općinske kase, koja je u deruti.

Rasipnost — Slom financija

14. Pod ovako destruktivnim i rasipnim režimom, sve je, kako je pojmljivo nezadovoljno, uključivši i činovnike, vojsku, pa i žandarme i policiju. U Srbiji su nezadovoljni, jer je svaka sloboda ugušena, uprava naopaka, bijeda sve to veća. Hrvati su ogorčeni povrh toga i zbog svega onoga, što je gore rečeno, jedni reagiraju moralno a drugi se u očaju hvataju i oružja. Oko režima kupe se, obično zbog materialnog razloga, ono što je bilo nepoželjna u svim strankama.

Narodne i državne su financije u slomu. Zakonom je proglašen moratorium seljačkih dugova, što znači 80 od sto svega naroda. To je paraliziralo novčane zavode i svu domaću trgovinu. a s druge strane utuklo kredit, bez koga seljak ne može da bude. Seljak u koliko može da proda svoje proizvode, što je teško, daje ih u bescijenje. Banke ne rade a da se zaštite od brze propasti zaštićuju se moratorijem. Tko ima gotovine, tezaurizira ju ili kupuje skupo nekretnine, koje mu nose malo ili ništa.

Naš izvoz pao je i pada sve više, što je dovelo do neplaćanja vanjskih državnih dugova. Privatni dugovi na strani ne plaćaju se od davna, odkada je zabranjen slobodan izvoz deviza. Opća kriza je uzrok ovoga stanja, ali samo

djelomično: glavni je krivac nesposobna, neracionalna, rasipna, korumpirana hegemonistička diktatorska uprava. Ova zemlja sa velikim prirodnim bogatstvom, radišnim i moralnim pučanstvom a sa ograničenim umjerenim potrebama, mogla bi, i danas pored opće krize, živiti i prosperirati. Ovako svijet u bijedi kuka. Vlasti mu ne mogu pomoći, jer su nemoćne uz svemoćnu birokraciju, koja se sve to više korumpira. U Srbiji taže narod, da bude miran, da ne bi Hrvati »profitirali«; krive hrvatske ministre za njegove današnje ekonomske nezgode, koji da su iz »Austrije« donijeli u Srbiju nove poreze. Čak se propagira u Srbiji, da je ovo »hrvatski« režim! Nastoji se produžiti po načelu »divide et impera«, staro istrošeno sredstvo, koje nije spasilo od propasti nijednu hrđavu vladavinu.

Kako je došlo do državnog udara?

15. Državnim udarom 6. siječnja 1929. ukinut je ustav i proglašena diktatura. Osim kraljevog Manifesta obijelodanjeno je odma mnogo apsolutističkih zakona o kraljevoj vlasti, o centralnoj upravi, o sudovima, o štampi, o zaštiti države i specialnom Državnom Sudu i t. d. Dan prije nije se još ništa slutilo što se sprema, jer je kralj 4. i 5. siječnja konsultirao predstavnike parlamentarnih grupa o rješavanju ministarske krize. Konsultacije su završene komunikejom iz kraljeve kancelarije, u kojem je obnarodovano, »da nema mogućnosti ni za kakvo parlamentarno rješenje, koje bi garantovalo održanje punog državnog i narodnog jedinstva«. Kralj je u Manifestu bacio odgovornost za državni udar na političke stranke, koje da su skrivile što je »parlamentarizam« postao smetnja za svaki plodan rad u državi. Međutim zna se da su još nekoliko dana [prije] bile pozvane u Beograd nekoje ličnosti i čekale u pripravi, dok su u noći između 5. i 6. siječnja saznale da su postale članovima nove diktatorske vlade.

Zahtjev revizije ustava od 1921.

15.a Između ostalih kralj je konsultirao i vođe koalicije Dr. Vl. Mačka i Sv. Pribićevića. Prvi je bio, nakon umorstva Stj. Radića, predsjednik parlam. kluba H.S.S. i vođa Hrvata, a drugi predsjednik parl. kluba samostalno demokr. stranke i vođa hrvatskih Srba. Oni su savjetovali kralju ovo: *Reviziju ustava u smislu preuređenja države uspostavom državno i kulturnohistorijskih teritorija sa potpunom legislativnom i egzekutivnom vlašću.*

Što odma pada u oči, obzirom naročito na situaciju stvorenu pokoljem hrvatskih zastupnika u Skupštini, jest samo umjerenost ovih zahtjeva koalicije. Prima se čak i ustav, koji je Hrvatima bio nametnut 1921. nadglasavanjem srpskih stranaka, samo što se tražila njegova *revizija* inicijativom kralja, naime redovitim postupkom koji je u istom ustavu predviđen. Revizijom, a ne ukidanjem ustava, tražilo se samo *reforme* državnog uređenja, namijenjeno, po mišljenju predlagača, konsolidaciji države. Ne može se poreći, da su se predstavnici koalicije zadržali na terenu stroge legalnosti, noseći se brigom boljeg državnog uređenja. A te državne reforme što su sadržavale? Samo, da se dotadašnji zakonodavni i upravni *centralizam*, koji je u deset godina bio dao samo negativne posljedice, zamijeni autonomističkim sistemom, koji bi uspostavio *u okviru same države* historijske teritorije. Zahtjevi očito lojalni, bez traga separatizma, ali kojima je doista praktičan cilj taj, da se novim državnim uređenjem obranimo od centralističke hegemonije Beograda, koja nas je bila već dovoljno upropastila.

Motivi državnog udara

16. Ali beogradska »Politika« od 6. travnja 1929. dakle tri mjeseca poslije državnog udara, prenijela je, iz lista »Eleftoros Vima« u Ateni, članak o audenciji g. N. Zafirisa kod kralja Aleksandra. Obzirom na diktatorske propise zakona o štampi može se smatrati za sigurno, da »Politika« nije obijelodanila ovaj članak bez *nadležnog* odobrenja. Po tome članku kralj je rekao g. Zafirisu o *motivima* promjene režima 6. siječnja 1929. ovo:

»Kralj Aleksandar pripisuje *uzroke*, koji su ga nagnali na čin od 6. siječnja političkoj anarhiji, koja je bila pritegla zemlju.« Zatim je kralj dodao i ovo: »Politička anarhija *ne bi bila tako teška*, da se nisu u isto vreme manifestirali i *čisto separatistički* zahtjevi od strane *hrvatskih* partija pod vodstvom gg. Pribićevića i Mačka. U dilemi da li da dopusti, bilježi grčki dopisnik, *rasparčavanje* države u *autonomne* oblasti, ili da nametne, čak i silom, dobro shvaćene interese zemlje (to jest diktaturu) kralj, prema načelu 'Spas otadžbine najviši je zakon' izabrao je ovaj drugi izlaz i tako ukinuo ustav.«

»Separatistički« zahtjevi Hrvata

16a Iz ovog autentičnog izvora razabire se (što smo mi Hrvati naslućivali), da »politička anarhija« nije bila jedini a ni glavni motiv, državnog udara, pače ta »anarhija« *ne bi bila ni tako teška* (da bi nagnala kralja da ukine ustav), nego su *glavni motiv*, koji je nagnao kralja na taj korak, bili *separatistički* [zahtjevi] od strane *hrvatskih* partija. Državni je udar, po tome, izvršen *protiv hrvatskih partija* zbog njihovih *separatističkih* zahtjeva. Kralj je u tim zahtjevima nazrio, po njegovoj ocjeni, ništa manje nego rasparčavanje države!

Zaključak je ovaj: da je kralj napravio državni udar zbog *hrvatskih* zahtjeva za autonomiju. Ovime je konkretno određen odnos kralja Aleksandra prema Hrvatskoj: kralj smatra *atentatom na integritet* države zahtjev za autonomijom i to takovom, koja bi vratila Hrvatskoj samo jedan dio njenih *prava* u okviru *ove države!* Pravi je dakle cilj državnog udara od 6. siječnja 1929., da se i ovakovi zahtjevi hrvatskih stranaka suzbiju i onemoguće!

Ime »Jugoslavija« i 9 banovina

17. Tomu je cilju namijenjen rad vlade i čitavo zakonodavstvo do sada. U tom zakonodavstvu ima jedan zakon, koji najvjernije i, najsintetičnije i najotvorenije, ima da to primijeni sad spomenuto shvatanje kralja Aleksandra. To je ukazni zakon od rujna 1931.[6] kojim je država dobila novo ime Jugoslavija i bila razdijeljena na devet banovina.[7] One su razgraničene protiv svakog principa gravitacije interesa, saobraćajnih sredstava, kulturnih i ekonomskih prilika, a samo u cilju da u šest banovina bude, uz potporu centralne vlade, srpstvo imalo dominantan položaj. U tih 6 banovina, kojima je očito ograničena Velika Srbija, na položajima bana, podbana i banske uprave su Srbi, a u prvom redu iz Srbije, u školama se gaji ekskluzivni velikosrpski duh, u nje su uvedeni beogradski udžbenici, a ćirilsko pismo postalo je isključivo službeno pismo. U dvjema hrvatskim banovinama, savskoj i primorskoj slično je, samo što je u formi nešto drugačije. U jednoj i drugoj podban je Srbin, dok su oba bana poslušni karieristе. Razumije se toli u školi koli u upravi i ovih banovina, postepeno ali ustrajno uvlači [se] velikosrpski duh i »srpsko« pismo dočim hrvatstvo se kao »separatistička« tendencija suzbija »jugoslavenstvom«. Do sloma Austro-Ugarske Srbi su se uvijek smatrali zasebnim narodom, odvojenim od Hrvata, obilježenim srpsko-pravoslavnom crkvom; dočim odkada je Srbija zavladala nad Hrvatskom nameće nam se »narodno jedinstvo«, kojim ima da se apsorbira Hrvatstvo.

Nikada u Srbiji nisu htjeli ni čuti za »Jugoslaviju« odbijajuć to ime kao »austrijski« izum i atentat na srpstvo. To je bilo prije rata, za rata i poslije njega, kad prošle godine kraljevim ukazom država je prekrštena od kraljevine S.H.S. u Jugoslaviju. Ali i pod tim imenom službeni aparat širi i podupire velikosrpstvo sve to jače, dok se hrvatsko ime zamjenjuje jugoslavenskim, a hrvatski se osjećaj guši.

Jadransko more bez trgovačkih komunikacija

18. Kako se u Beogradu daju osnovne smjernice državnoj politici, bez ikakva našeg uticaja, tako su one ostale iste kao u ranijoj Srbiji.

Iako je država povećana više nego trostruko, iako sve naše zemlje iz bivše Austro-Ugarske gravitiraju k Jadranskom moru, sa oko 600 km u zrač-

[6] Isto.
[7] Banovine: Dravska, Savska, Primorska, Vrbaska, Zetska, Dunavska, Drinska, Moravska, Vardarska.

noj liniji divne obale, koju naseljava čist hrvatski elemenat stare vjekovne pomorske tradicije i slave, državna politika u Beogradu ne vodi računa o toj značajnoj činjenici. Ne posvećuje se briga trgovačkim komunikacijama sa našim morem, niti razvitku našeg pomorstva, ni vojne obrane naše obale. Ni u tome mi Hrvati nemamo glasa! Pogledi Srbije ostali su i dalje upravljeni na Egejsko more. Mnogo se je truda utrošilo, da se dobije u Solunskoj luci »srpska slobodna zona« sa zahtjevima, koje su Grci a limine odbili, jer su u njima nazreli osvajačke težnje, koje vređaju čak i grčki suverenitet. Na kraju dozvolili su u Solunu zonu ograničenu na slobodan uvoz i izvoz samo srpske robe. Zona je do danas ostala mrtva, bez posla.

Na Jadranu nemamo trgovačke luke

18a Na Jadranu nasuprot nemamo još ni danas jedne izgrađene *trgovačke* luke. Ima ih nekoliko sa vanrednim prirodnim pogodnostima, ali sposobne samo za *lokalni* promet. U srednjoj Dalmaciji dale bi se minimalnim troškom urediti za prve potrebe prekomorske trgovine dvije vanredne luke, Split i Šibenik, i sa 100-tinjak km nove željeznice Bihać—Knin (o čemu je napisana biblioteka!) vezati ih trgovački sa glavnom prugom Zagreb—Beograd—Carigrad i time sa Posavljem, Podravljem i Podunavljem. Ali u 14 godina nije se ništa učinilo, a razlog je taj što se neće, da se ne bi tim sredstvom uvozna i izvozna trgovina navrnula na Zapad, na hrvatske krajeve Jadrana.

Blairov zajam — Pruga Beograd—Boka Kotorska

18b Naprotiv zaključen je još pred deset godina Blairov zajam, od nominalnih 100 milijona dolara za gradnju prvorazredne željeznice normalnog kolosjeka, koja ima da veže Beograd sa Bokom Kotorskom na dnu Jadrana, prolazeći kroz puste, divlje i neprohodne planinske krajeve. Onim dijelom zajma, koji je bio emitiran (a na burzi je katastrofalno pao), pruga je djelomično izgrađena. Ta pruga ostavlja *izvan svoje prometne atrakcije* bogate i napredne krajeve kao što su Bosna, Hrvatska i Slovenija, ali ima da služi za strategijsku obranu srpskih krajeva i za ekonomsko podizanje Srbije i Beograda. Oni će vući korist, a mi ćemo plaćati prometni deficit.

Beograd središte saobraćaja, ekon. i financ. života

19. Ova neracionalna i štetna saobraćajna politika proističe također iz hegemonističke manije na polju trgovačkog i ekonomskog života.

Ta je politika osnovana na tome, da Beograd, koji se nalazi skoro na periferiji i to na istoku, dočim naša izvozna trgovina gravitira k centralnoj i zapadnoj Evropi, mora da bude središte, izlazna i polazna točka našega sveukupnoga saobraćajnog i ekonomskog sistema. Ne ispituje se, je li to opravdano i korisno sa općeg gledišta, o tome se ne bi smjelo ni raspravljati u javnosti. To je naprosto jedna gotova činjenica. Položaj Beograda nije zato podesan. Nalazi se na longitudinalnoj stazi, koja od Srednje i Zapadne Evrope vodi preko Zagreba i Beograda na Istok, na Solun i na Carigrad i prema tome ima u prometno trgovačkom smislu svoju prirodno određenu ulogu. Beograd nije ni središte naše financijske organizacije, te u bankarstvu zaostaje, pored toga što ga favoriziraju privilegovani zavodi, ne samo za Zagrebom, koji je na prvom mjestu, nego i za Ljubljanom i Sarajevom; a da se i ne govori o trgovinskoj i industrijskoj važnosti. Tu je pravi razlog zašto se neće da izgrađuju trgovačke pruge u *transverzalnom* pravcu, koje bi okrenule našu trgovinu preko jadranskih luka, od kojih nekoje, na prvom mjestu Split, digle su se svojim lokalnim resursima do nekog i ako čednog stepena. Narodna Banka, Drž. Hip. Banka, Priv. Agrarna Banka, iako ove dvije posljednje osnovane najviše fondovima i sredstvima izvan Srbije, služe u glavnom interesima Beograda.

Jasno je shvatiti koliko nas ovamo tišti beogradska [politika?] na polju materialnih interesa.

20. Vanjska politika bila je uvijek monopol najužega kruga u Beogradu. I za vrijeme parlamentarizma narod nije imao na nju uticaja. Nepovoljne posljedice te politike osjetili smo mi Hrvati osobito na Jadranu. Ukupni njen rezultat dâ se konkretno izraziti činjenicom, da se ova država nalazi trajno u napetim odnošajima, manje više, sa svih sedam susjednih država i da njene trgovinske izmjene s inostranstvom slabe sve to više. Time se pak opravdava držanje velike kopnene vojske, nesrazmjerne našim sredstvima, dok tolika snaga služi za zaštitu beogradske hegemonije, koja nas pritiskuje. A na koncu iz svega se stiče uvjerenje, da će u slučaju ratne krize obrana Srbije i njenih specialnih interesa biti glavna briga, dočim ostali interesi, naročito hrvatski, predstavljat će razne etape eventualnog odstupanja.

Sveslavljanski pravoslavni Imperator

21. Iako se u stranom svijetu ne poznaju dovoljno naše prilike i pravi njihov uzrok, ipak se u glavnom osjeća šta je na stvari, pa se je stoga došlo do uvjerenja, kako se često čuje, da je ovo »nesretan brak«, jer da Srbijanci nisu od Velikog rata ništa naučili i ništa zaboravili. Samo što je u Beogradu porasla obijest od nenadane sreće i megalomanija koja nema granica.

Nakon što je propala carska Rusija, ujedinjena srpska pravoslavna crkva, u kojoj su žrtvovani pravoslavni izvan Srbije, pod zaštitom diktature, kojoj je potpora, pokazuje ambicije.[8] U Beogradu podiže se bazilika, po uzoru sv. Sofije u Carigradu ali sa još većom srednjom kupolom. Beograd ima da postane središte općeg sveslavenskog pravoslavlja! Zato se drže na okupu i obilno pomažu ruske izbjeglice carskog režima, više iz političkih nego iz humanitarnih razloga, protiv kojih nitko ne bi imao prigovora. Iz državnog budžeta plaćaju se troškovi za odrede ruske carske vojske, čiji se podmladak odgaja u zasebnim ruskim vojnim školama, kao što i za rusku pravoslavnu crkvu, u nadi, da će, kad dođe vrijeme, ruska pravoslavna crkva iz Jugoslavije proklamirati pravoslavnog »sveslavljanskog« imperatora!

»Srpska zavjetna misao« — Muslimani »Azijate« — Slovenci

22. Sve do postanka ove države »srpska zavjetna misao« zastupala je težnje Velike Srbije, kojoj su se imale prisajediniti sve srpske zemlje. Pošto je ulaz Hrvata i Slovenaca poremetio ideologiju Velike Srbije, Srbijanci su uprli, da pomoću svoje hegemonije apsorbiraju i drugčije onesposobe za borbu nepravoslavne, kojih ukupno ima ništa manje nego oko sedam milijona i po, oko dva milijona [više] nego svih pravoslavnih, zaboravljajući još i to, da pravoslavni od ovamo neće, kao što se je i dogodilo, dragovoljno podnositi beogradske metode.

Muslimane, kojih ima jedan milijon i po, nakon što im se kratkim putom pod imenom »agrarne reforme« oduzelo zemlje i bacilo na prosjački štap, mislilo se je kao »Azijate« otjerat, u koliko ih se ne bi dalo »nacionalizirati« à la Gajret. Ali sa svom vlašću u ruci ipak se ovakav račun, u kojem i krčmar ima riječ, ne da tako lako ni jednostavno svršiti.

Ali je za tu »veliko-pravoslavnu politiku« ipak najteže pitanje katolika, kojih ima oko pet milijona. Nastojalo se je paralizirati ih kao cjelinu, manevrirajući sa njihovim političkim strankama.

Slovence, kojih ima nešto preko jednog milijona, samih katolika, u sjevero-zapadnom dijelu Jugoslavije, na granici Austrije i Italije, nastojalo se je osobitim koncesijama naročito materialne prirode držati politički vezane za Beograd, što je do sada i uspjevalo. Tako je Ljubljana dobila na jedan put kompletno sveučilište na svom posebnom jeziku, koji je priznat kao državni za onaj kraj.

---

[8] Nekoliko riječi nečitljivo.

To sveučilište Slovenija svojim sredstvima ne bi mogla izdržavati. Slovenaca ima u ministarstvima najviše poslije Srbijanaca, oni su jače prodrli u vojnu akademiju u Beogradu kao i u ratnu mornaricu, pomažući time i istiskivanje Hrvata, koji su Srbijancima najviše na putu. U samoj Sloveniji, osim u vojsci, na carinarnici i u policiji, naročito pograničnoj, sva su mjesta i u državnoj upravi prepuštena domaćim Slovencima tim više što Srbijanci ne mogu nikako, kao ni kineski, da nauče slovenski, koji je u Sloveniji državni jezik.

Slovenci se primaju u vladu tako, da do sada nisu izostali niti iz nijedne od 35 kabineta, dobivajuć obično materialne resore. Slovenac je postao čak i predsjednik vlade, nakon što je poginuo Radić sa drugovima i time poslužio režimu da se skrene odgovornost za taj strašan događaj, pokrivši svojim katoličkim popovskim talarom prolivenu krv.[9] Iako su ti Slovenci kao katolički klerikali antipodi sa Srbijanskim pravoslavnim ekskluzivistima vjerski, kulturno i socialno ipak su se u tom momentu našli na zajedničkoj točki na račun Hrvata. Diktatura je u početku bila [uvela] u vladu najprije klerikalnu grupu (Korošec), ali ju je od lanjske godine zamijenila sa antiklerikalnom (Kramer[10]), koja je dok je Korošec bio u vladi, pripadala antidiktatorskoj grupi pravoslavnih Srba iz Hrvatske (Pribićević) i isticala se na osobit način svojim »opozicionalstvom«.

Tako su Hrvati svih ovih 14 godina u kliještima, koja drže u Beogradu. Slovenci su čekić, kojim se bije na beogradskom nakovnju hrvatsko željezo. Pored svega toga, pa iako je Slovenija geografski daleko od Beograda, vlada i onamo kao i u Hrvatskoj isto mišljenje o beogradskoj hegemoniji i o nepodnošljivosti moralne, političke i kulturne atmosfere, koju je ona stvorila. Stoga se ni javno mnijenje u Sloveniji ne oduševljuje za tu spekulativnu politiku, koju slovenski političari vode u Beogradu, osjećajuć da je ta politika opasna za budućnost Slovenaca, koji graniče jedino sa Hrvatima u ovoj državi, a preko granice sa tuđim narodima, talijanskim, njemačkim, mađarskim.

Stjepan Radić

22. Otkrivši ovako rastezljivu gipkost oportunističke slovenske politike, mislili su u Beogradu da su time oslabili važnost hrvatskog pitanja. Bilo je ponekoji također i hrvatskih političara, koji su se, ne poznavajući još politički mentalitet i metode Beograda, poveli unitarističkim pravcem. To su bili političari iz vremena »starog režima«, kojima je mnogo laskalo doći čak i do ministarskog položaja.

Ali je nastala jedna pojava, koja je pomrsila sve te račune. Pojavio se je na hrvatskoj političkoj pozornici: Stjepan Radić! On je zavitlao široke slojeve i u nekoliko izbora očistio od starih nesavremenih elemenata hrvatsku političku pozornicu. Svojom munjevitom intuicijom uočio je ne samo političku nego i poratnu psihološku situaciju u Hrvatskoj. Dobro je razumio dušu hrvatskog seljaka, koji se je vratio kući poslije 4-godišnjeg ratnog stradanja za tuđe interese, pun razočaranja, jada i bijesa što je svoju zemlju našao pod srpskom vojnom okupacijom, koja je u ime »narodnog jedinstva« bezobzirno nastupala pod izgovorom, da ju je »oslobodila od austrijskog ropstva«.

Takovo duševno raspoloženje hrvatskog seljaštva trebalo je politički kanalizirati. Radić, koji je još od prije rata vodio seljačku politiku, predosjećajući njenu budućnost, uzeo je u ruke vodstvo, istakavši dva osnovna načela, jedan politički a drugi socialni sa programom Hrvatske Republikanske Seljačke stranke. Republika značila je samostalnost Hrvatske i poziv srbijanskoj okupaciji da odlazi iz nje, a seljačka misao značila je bazu, na kojoj se ima da izgradi državna zgrada hrvatske republike u kulturnom, socialnom i ekonomskom pravcu. Narod ga je kao svog vođu i učitelja ponio u triumfu od pobjede do pobjede.

---

[9] Nakon atentata u Skupštini novu vladu sastavio je Anton Korošec, šef Slovenske ljudske stranke.

[10] Korošec je iz vlade izašao u rujnu 1930.

Ali Radić, koji je dobro razumio i vanjsku situaciju, znao [je] da je država Srba, Hrvata i Slovenaca jedna od tvorevina mirovnog zakonodavstva, usvojio je u svom programu »međunarodno priznate granice države S.H.S.«, tražeći da se organizira hrvatska seljačka republika u tim granicama.

Hrvatski narod izvan zakona

23. U Beogradu su zinuli, ali, puni ratničke samosvijesti, nisu uzimali ozbiljno Radićev mirotvorni pokret. Ponešto su se namrgodili, kada je vojska naišla na oružan otpor u nekim krajevima Hrvatske, gdje je konjogojstvo važna grana seljačke privrede, protiv bezobzirnog žigosanja seljačkih konja za račun vojske.[11] Iako je u tom sukobu palo mnogo ljudi, stvar je zataškana putem jedne parlamentarne ankete u interesu onih koji su je izazvali. Ovo je bio dokaz i opomena, da je hrvatsko seljaštvo [spremno?] ustati i na krajnu svoju obranu. Pokret se je proširio brzo i preko granica uže Hrvatske i njegov odjek počeo je svraćati na se i pažnju seljaka u Srbiji tim više što je on, kritikujuć beogradsku politiku to radio sa gledišta općih interesa socialnih, ekonomskih i čovječanskih.

Iz Beograda su preko svojih obavještača i agenata, koje [je] Radić lako primao, stali študirati, šta hoće taj čovjek, pripravni da ga lično zadovolje ma što tražio i sa nadom da će laskanjem i ličnim ponudama svladati ga, vezati ga za svoja kola i time na lak način »riješiti« hrvatsko pitanje.

Ni taj pokušaj nije uspio, onda se upotrebio teror, Radić [je] 1923.[12] zatvoren sa cijelim vodstvom svoje stranke pod optužbom *komunizma*, a i njegova seljačka stranka, koja je već imala 90 posto hrvatskoga naroda, kao komunistička stavljena je izvan zakona, po zakonu »za zaštitu države«. Pod tom izlikom brzojavno se je odpuštalo i premještalo činovnike i nastavnike u masama, zatvaralo se je i u gradovima bezobzirce, a seljake prepustilo se razularenoj brutalnosti nenaobražene žandarmerije, koja je počinjala bezkažnjeno sve što je htjela za »spašavanje države«, što je izazvalo u mnogim krajevima prolivanje krvi. Iako je sud proglasio ilegalnim progon zbog komunizma vodstva seljačke stranke i pustio sve okrivljene na slobodu, policija ih je na izlazu iz suda uapsila i držala u ime preventivne mjere još šest mjeseci zatvorene u redarstvenoj kasarni.

Sa Radićem i čitavim vodstvom tako lišenim slobode obavljeni su parlamentarni izbori, a da stranka nije smjela izdati niti jedan izborni proglas, niti držati i jednu samu izbornu skupštinu. Pa i pored toga što je suviše žandarskim kordonima sprečavan pristup na birališta i pravila se svakovrsna nasilja i bezakonja, dobio je Radić plebiscit sa 76 zastupničkih mandata. Sam grad Zagreb, za dokaz jednodušnosti hrvatskog naroda, dao je za Radićevu stranku više glasova nego li je u Beogradu, većem po broju stanovnika, bilo uopće *upisanih* birača u biračkim spiskovima.

Pred.[sjednik] vlade N. Pašić pregovara sa Radićem u zatvoru

24. Osupnuti u Beogradu spremali su se dublje zagaziti, ali su prije toga izmijenjenom taktikom napravili još korak. Izšiljani su pobjedniku Radiću u zatvor, čak i zasebnim pismom predsjednika vlade Nikole Pašića osobiti izaslanici, koji su imali da uvjere, da, ako se primi »sporazum«, da će se sve učiniti za »spasavanje države«. Radić je pristao! Zašto? Zato, kako je on sam kazao, da spriječi krvavu katastrofu, na koju su, u divljačkoj mahnitosti, bili pripravni, po njegovu sudu, oni u Beogradu. Osim toga namjeravao [je], da kroz Beograd otvori sebi prodor u Srbiju da pokuša podrezat žile beogradskim vlastodršcima u srpskom seljaštvu.

---

[11] Usp. o tome Hrvoje Matković, Hrvatska zajednica, Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963, 52 i d.

[12] Bilo je to u prosincu 1924.

»Sporazum«

25. Radić je priznao dinastiju, monarhiju, narodno i državno jedinstvo (beogradskog tipa) i ušao sa svojim drugovima čak i u vladu kao kraljevski ministar, ali sa žigom amnestiranih komunista, jer je kao takovim srpska većina prethodno ukinula njihove zastupničke mandate, stečene plebiscitom hrvatskih birača.

U Beogradu je nastala radost, što im je uspjelo jednim samim ali vještim »državničkim« potezom »riješiti« hrvatsko pitanje, od koga je bila počela i Evropu pomalo boliti glava. Požurili su se, da izvijeste čak i Moskvu preko svojih onomašnjih pouzdanika, da je hrvatsko pitanje svršeno i definitivno skinuto s dnevnog reda. Radić je u Beogradu odma uzbudio i zanio svojim govorima mase, pa je počeo praviti izlete i u okolišna sela, koja su se razigrala čim bi stigao. Igrao je sa srpskim seljacima njemu omiljeno seljačko kolo i prebirao na sitnoj tamburici (hrvatski mandolino), od koje se ni u zatvoru nije nikada rastajao, narodne motive.

Ministri »pri« vladi, a ne »u« vladi!

26. Kao ministar znao je, da, sa čestim turnejama u razne krajeve, javno pokudi državnu politiku na obranu seljaka, pravednosti, poštenja i čovječnosti. Ali je kao ministar brzo osjetio i naučio, da se državna politika vodi iza leđa »hrvatskih« ministara, da je i on u svome resoru peti kotač u kolima, što je javno žigosao originalnom frazom: Mi (hrvatski ministri) nismo »u« vladi, nego »pri« vladi! Tako je doista i bilo.

Pokolj u Skupštini 20. lipnja 1928.

27. »Mjerodavni« su napokon razumili, da Radića nisu »saturirali«, kako su mislili i da hrvatsko pitanje nije riješeno. Ta se je zabrinutost povećala, kad se vidilo na dvojim izborima da je narod ostao vjeran Radiću i nakon što je u Beogradu sve »priznao«. U opoziciji, nakon što su ga izbacili kao neposlušna, iz vlade, zametne oštru borbu, naročito kad se je s njim koalirao jednako izbačeni Sv. Pribićević, vođa hrvatskih Srba.

Situacija se je zaoštravala, naslućujuć približavanje oluje. Mirni stav, kojim su Srbijanci proračunano pratili larmu Radićeve opozicije u Skupštini bio je pun značaja: dok 20. lipnja 1928. za vrijeme sjednice, koja je bila uostalom baš toga dana neobično mirna, nije revolver sa parlamentarne tribine svojim mecima stao »rješavati« hrvatsko pitanje, oborivši pet hrvatskih zastupnika, između kojih i samoga Stj. Radića!

Hrvatska je javnost stekla konačno uvjerenje, kojim se sredstvima vodi u Beogradu politika: Laskanjem i podvalom, mitom, terorom i revolverom! Sve je to Radić na sebi iskušao i svojom mučeničkom smrću ostavio Hrvatima u nasljedstvo to nemalo iskustvo!

Diktatura »rješava« hrvatsko pitanje

28. Sve što se je u Beogradu naučilo iz svega ovoga jest, da se hrvatsko pitanje ne da riješiti »parlamentarnim« putom. Dosljedno tomu ukinut je ustav od 1921. i proglašena diktatura, koja imade da kratkim putom ukloni ono što smeta.

Ali evo nakon 4 godine, kroz koje su se Hrvati ograničili samo [na] moralni, pasivni otpor, dokazalo se je da je beogradska hegemonija i sa diktaturskom svemoći nesposobna, da postavi temelje državnoj stabilizaciji bilo po kojim mu drago principima. U fiksnoj ideji, iskrenoj ili hinjenoj, da je samo opozicija Hrvata tomu kriva, a ne njihova prirođena nesposobnost i neshvatanje javne uprave, oživljuje sada jače u Beogradu stara želja *osloboditi se Hrvata,* u iluziji da će sve lako ići (nasuprot bilo bi slično!) u Velikoj Srbiji u kojoj

Nesrpsko pučanstvo, koje bi u njoj ostalo, moralo bi da se pokori bez pardona. To je ideja »amputacije« Hrvatske, koja se nije nikada bila ugasila, još od godine 1919. Dok su Hrvati oglašeni za »separatiste«, »antidržavne« i slično samo zato što ne mogu da se prilagode ovomu nepodnošljivom stanju, oni u Beogradu glasno poručuju i sa visokih mjesta: Neka Hrvati idu, povucimo vojsku do srpskih granica (koje misle da bi oni sami mogli povući), pa šta im bude! To se ne samo misli i želi, nego se tako dnevno izrazuju bez ikakva obzira ministri, diplomate, generali, visoki ministarski činovnici, razumi se Srbi, bez ičijeg prigovora, a kamo li odgovornosti.

To je dokaz da hegemoniste smatraju i naše zemlje svojim vlasništvom, kao ratnu stečevinu Srbije. Oni su »oslobodili«, ergo su nam gospodari! Naš politički otpor protiv nasilja, korupcije i nesposobnosti nazivlju nezahvalnošću, rebelstvom. Oni misle, da su u pravu čak i »amputirati« Hrvate.

Velika Srbija i »amputacija« Hrvatske

29. Kako su u Beogradu uvijek mislili samo na stvaranje Velike Srbije, to jest srpske pravoslavne države po mogućnosti sa što manje nepravoslavnih, i u tom pravcu stvarao se u školi i u javnom životu narodni mentalitet, tako danas, kad vide da ne ide sve glatko, kako bi oni htjeli, traže načina kako bi se riješili Hrvatske, koja je historijski predstavnik hrvatske državne misli. Ali to nije lako provesti sa svom vlašću i oružanom silom, kojom raspolažu. Jer bar nekoji znadu, da na konferenciji mira nije dosuđeno Srbiji kao takovoj ni pedalj zemlje osim Caribroda i Bosiljgrada i onih krajeva, koje je Srbija dobila 1913. ugovorom o miru u Bukureštu, a znat će i to da je ova država dobila međunarodno priznanje samo na predpostavci da su Hrvati, Srbi i Slovenci iz bivše Austro-Ugarske s jedne strane i Srbija s druge svojim sporazumom osnovali ovu državu pod imenom kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Ako bi nastalo pitanje dijeljenja ove države zato što bi se ustanovilo da narod s jedne i s druge strane, kako nije 1918. bio upitan tako, da ni kasnije nije odobrio taj sporazum, nego da je Srbija »via facti« nametnula *nezavisnoj državi Hrvatskoj* i ostalim ovamošnjim zemljama svoju vojničku hegemoniju, koja nam je donijela turski sistem: spahija i raje, koja hegemonija devastira naše zemlje i uništava u njima pravni red, staloženi socialni poredak, zakonitost pravne države, kulturni život, ekonomsku ravnotežu, sigurnost života i imovine, naše liberalne ustanove, koja je jednom riječju nesposobna, da učini išta što predstavlja stabilizaciju prilika (osim one: *Ubi solitudinem faciunt, pacem appellunt!*), uslove narodnog prosperiteta i socialni mir; ako, kažemo, takav postupak iznese na tapet pitanje »amputacije«, onda će i drugi faktori imati da kažu svoju riječ, a između njih svakako Hrvatski narod da kaže što misli o svojoj sudbini. Svakako ove pojave, koje su realne, sile nas Hrvate da vodimo računa o svom opstanku, nedozvoljavajući da naša sudbina bude zavisila o volji onih, koji u stotinu godina svoje nezavisnosti [pokazali su?], da se znadu boriti, ali nisu znali [da] Srbiju urede kao evropsku državu.

Praktična strana beogradske hegemonije

30. Međunarodno javno mišljenje mnogo se zanima za prilike u ovoj državi, jer osjeća da se radi o interesima šireg značaja već zbog njenog geografskog položaja između Dunava i Jadranskog mora. Novinstvo velikih naroda sa zanimanjem prima izvještaje o našim prilikama i raspravlja ih u posebnim člancima. U tome prednjači britanska štampa, koja, promatrajući stvar sa višeg gledišta, pokazuje osobito zanimanje i daje objektivan sud.

Stoga se po sebi nameće pitanje: Kako da se riješi ovaj problem?

U Beogradu neće pristati [na] nikakvo rješenje, koje neće garantirati, da će se i nadalje državni poslovi dirigirati i upravljati iz Beograda. To nam dokazuje i ono što smo gore iznijeli. U tom okviru oni bi valjda pristali na

nekoje reforme, kao na »koncesije« na polju administrativnom. To bi značilo stvarno nastavak ovoga stanja pod nekim manje više prividnim parlamentarizmom ili pod otvorenom ili okrinkanom diktaturom.

Za orientalne realiste u Beogradu praktična strana pitanja ima veliku važnost. Ne puštaju lako iz ruke što su uhvatili. Neće dragovoljno pristati na bilo kakovo uređenje, u kojem bi Srbija ostala ograničena na samo svoje prihode i da Srbijancima budu rezervirana mjesta samo u njihovoj zemlji. Protiv toga bi odma svi ustali u ime »narodnog jedinstva« a protiv »rasparčavanja države«. To bi praktički značilo veći »gubitak« nego li amputacija Hrvatske, u predpostavci da će Srbija zadržati Crnu Goru, Južnu Dalmaciju sa Dubrovnikom, Bosnu-Hercegovinu i Vojvodinu pod naslovom »Srpskih zemalja«. Međutim, kad bi to i odgovaralo današnjem shvatanju pravoslavnog elementa *izvan* Srbije, što nije sigurno, jer je i ovaj elemenat stradao pod beogradskom hegemonijom, stoji činjenica da je nepravoslavno stanovništvo u *većini* u Vojvodini kao i u Bosni-Hercegovini, a da i ne govorimo o Južnoj Dalmaciji sa Dubrovnikom, gdje je narod u ogromnoj većini hrvatski i ne bi htio ni čuti za takovu kombinaciju sa Srbijom, od koje ga odvaja sve pa i geografska udaljenost.

Katastrofalno eksperimentiranje

31. Srbija vjekovima živi svojim osobitim životom, koji je ostavio u narodu svoje duboke tragove crkveno-kulturne, političke, socialne. Tako se izgradio zaseban mentalitet, koji na svoj način gleda na odnose života naroda i ljudi. To je činjenica o kojoj se mora voditi računa. Sve je to posve različito tako, da i ako govorimo istim rječnikom, ne govorimo istim izrazom uma i osjećanja.

Htjeti nametnuti njihovu vlast ovamo i upravljati samo njihovim kriterijem i njihovim navikama i metodama, kao što se je radilo ovih prvih 14 godina s ovakovim katastrofalnim rezultatom, nije naprosto moguće, ako se neće stvarati sve to veći sukob, koji će rađati sve to većim zlom. Ovo neuspjelo eksperimentiranje (do sada se je mijenjalo četiri puta teritorialno razgraničenje administracije i istodobno mijenjanje administrativne kompetencije, što bi i pod jednom sposobnom vlašću bilo dovoljno da se razori i najbolja administrativna organizacija, a sada kao da se sprema još jedan eksperimenat!) mora se već jednom napustiti. Teško se je čemu nadati iz Beograda, koji je politički može se reći Srbija, što bi u isto vrijeme značilo ispuštanje iz ruke onih materialnih koristi koje hegemonija politička sobom nosi.

Pravo kao temelj hrvatskih zahtjeva

32. Na naše tužbe iz Beograda se odgovara: *Prvo*, da se ne zna što Hrvati hoće, jer nemaju programa te nas pozivlju da kažemo što »tražimo«; a *drugo*, da su Hrvati sa Srbima (pravoslavnima) tako pomiješani da ih se ne može razgraničiti na autonomne teritorije.

Na ovo Hrvati odgovaraju, da je njihov program ovaj: *Prvo*, da ništa ne traže od Srbije, nego hoće da Srbijanci odu sa vlasti iz njihove zemlje, gdje nemaju nikakvih svojih prava; a *drugo*, da je teritorialno razgraničenje, u bilo kojem slučaju, moguće, a to putom konsultiranja naroda, koji svojom slobodnom voljom ima da se izjavi.

Nakon [toga] lako će biti, ako se iskreno bude htjelo urediti putom slobodnog sporazuma sve odnošaje, ne na bazi hegemonije, nego na bazi slobodne *asocijacije* interesa na izmjeničnu korist ugovornika i njihovih odnosa.

Danas se može fundirati država samo na ovom temelju.[13]

[13] Dokument u Arhivu JAZU, ostavština A. Trumbića, neregistrirano.

IZLAZAK IZ GENITIVA ILI DRUGI HRVATSKI PREPOROD

Smiljana Rendić

Popisivač pučanstva, student (koji studira jednu disciplinu u Rijeci a drugu u Beogradu), upisuje u popisnicu podatke jedne djevojke, studentice medicine, koja se za rubriku o nacionalnosti izjašnjuje kao Hrvatica. Na pitanje o materinskom jeziku djevojka odgovara: »Hrvatski«. Popisivač otpovrće: »Ne mogu tako upisati, službeno se jezik zove hrvatskosrpski«. Djevojka na to: »Ja ne govorim službeno, ja govorim hrvatski!« Popisivač ostaje uporan i upisuje »hrvatskosrpski«. Djevojka ide prijaviti »slučaj« u popisnu središnjicu, pri općini Rijeke, drugoga po veličini i važnosti grada u Hrvatskoj. U popisnoj središnjici nitko se osobito ne uzbuđuje tim »slučajem«, otpravljaju djevojku i kažu joj neka dođe opet, kad se »stvar« izvidi. Da groteska bude grotesknija, ta djevojka kći je čovjeka pravoslavne vjeroispovijesti.

Nastavnički zbor radničkog sveučilišta u istom gradu (»krvavoj rani pod srcem Hrvatske«, govoraše A. G. M.) sastaje se na sjednicu. U raspravi na toj sjednici, profesori nastavnog jezika zovu taj jezik hrvatskim. Ravnatelj, Srbin iz Hrvatske, opominje: »Federacija još nije demontirana, iako je demontiraju! Novosadski dogovor još je uvijek na snazi! I dakle, jezik se još uvijek zove hrvatskosrpski!« Profesori ne reagiraju. Mirno, ozbiljno, savjesno, nastavljaju, kroz cijeli tijek raprave, govoriti »hrvatski jezik«. Ravnatelj više ne opominje.

Takvi primjeri nisu osamljeni. Takvi su primjeri tipični. I to tipični za dvije pogibeljne pojave: kolonizaciju hrvatskog nacionalnog bića i stanovitu moralnu gluhoću u kojoj, u nekim krugovima Srba u Hrvatskoj, traje bešćutnost spram te kolonizacije.

Kolonizacija hrvatskoga nacionalnog bića nije, nasuprot nekim mišljenjima, započela već ilirskim preporodm. Jest istina da su naši Ilirci smatrali jednim narodom sve južne Slavene, pa i sve Slavene uopće. Jest istina da su, u maglama svoje romantike, svjesno htjeli jezično i književno jedinstvo svih južnih Slavena. Ali sve je to ostajalo na razini kulturne fantazmagorije: kičmu nacije to nije diralo. Kičma nacije bila je hrvatska državna struktura, ako i svedena samo na teritorij panonskih županija: tvrda, uspravna, nesavitljiva, zajamčena priznatim pravima Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije u konstituciji ugarskoj. Ta državna struktura, to jamstvo hrvatske nacionalne samosvojnosti bilo je za ilirske preporoditelje izvan diskusije jednako kao i za sve prethodne hrvatske naraštaje pod banom i saborom. Isti apsolutni, neprobojni otpor lomljenju kičme hrvatske nacije, ista totalna volja da se ta kičma očuva tvrdom i uspravnom u jedinom svome na-

ravnom i mogućem obliku, obliku pravne države — taj isti otpor i ta ista volja dizali su hrvatske zastupnike u saboru ugarskom protiv mađarskih presizanja prije ilirizma, i digli su Jelačića bana da prijeđe s vojskom preko Drave u ratu za materinsku riječ.

»Narodnost ilirska i konstitucija ugarska«, govorili su ilirski preporoditelji od samoga početka svoga gibanja. »Narodnost ilirska« bila je idealistička magla, uostalom kontingentno funkcionalna. Ali »konstitucija ugarska« bila je pravno jamstvo da ta magla neće zagušiti hrvatsku naciju — i to su naši Iliri svojim preciznim hrvatskim nervom lucidno znali. Konstitucija ugarska za Hrvatsku je značila priznanje hrvatske državne posebnosti, pravno trajanje te posebnosti pod krunom ugarskom kroz sedam stoljeća. Ilirski preporoditelji ponašali su se zapravo kao ljudi koji, sigurni u čvrstoću svoje kuće, otvaraju njezina vrata i prozore radosnom vjetru proljeća. Osjećaj čvrstoće i nerazorivosti vlastite kuće bio je u njima toliko siguran da nisu vidjeli kako taj vjetar može postati i zagušljiv za hrvatsko nacionalno biće i razoran za ono jedino što je njima omogućivalo da mu se otvaraju u zanosu bez straha: za hrvatsku državnost.

Ta pogibelj konkretizirala se znatno poslije ilirizma. U cijeloj drugoj polovici XIX. st. ona je ostala još uvijek samo potencijalna, još uvijek praktički paralizirana tvrdom vjerom u apsolutnu nužnost hrvatske državne strukture (i samo brutalna bistrina jednoga Madžara, Deáka Ferencza, mogla je tada vidjeti tako daleko da nam dobaci kako će nas strossmayerski jugoslavenski veleiteti konačno dovesti dotle da će nam glavni grad biti Beograd a ne Zagreb). Pogibelj je postala stvarna tek onda kad su sami Hrvati, mnogi, počeli misliti da im hrvatska država nije više potrebna.

Tu se zapravo nije radilo o tome da bi u nacionalnoj svijesti toga dijela Hrvata bila nastala neka kvalitativna promjena: od ilirizma ovamo mnogi su Hrvati iskreno mislili da su Hrvati i Srbi jedan narod. Ali, dok su i takvi Hrvati vjerovali da Hrvatska mora očuvati svoju povijesnu državnost, prave smrtne pogibelji za hrvatsko nacionalno biće nije bilo. Smrtna pogibelj počela je kad su takvi Hrvati pristupili akciji za stvaranje integralističke jugoslavenske države, države u kojoj će Hrvatska kao država nestati.

Ta akcija značila je u prvom redu »razbijanje Austrije«. Ta akcija hipertrofirala je do paroksizma mit o »Austriji« kao »tamnici naroda«. I taj mit toliko se ukorijenio, toliko je kondicionirao substrat svijesti da ga je bilo moralno nemoguće razbijati već tada, na početku ovoga stoljeća. Već tada su ljudi, koji se nisu dali pod vlast toga mita, bili gotovo općenito kvalificirani kao moralne nakaze. Već tada trebalo je strahovite hrabrosti da se čovjek ne slomi pod knutom takvih kvalifikacija. Mitovi kao da su tvrdoglaviji od činjenica. Sve do danas.

Mit je već sam naziv »Austrija«. Pravi naziv te jedinstvene zajednice država bio je, od 1867, Austro-Ugarska Monarhija. Nikakvo »zajedničko«, ni »austrijsko« ni austro-ugarsko, državljanstvo u njoj nije postojalo: čovjek je bio državljanin *svoje* države u Monarhiji. Banska Hrvatska bila je pod krunom ugarskom, i to po slobodnom izboru svojih staleža i redova, instituiranom godine 1102. Cetinski sabor od 1527, pragmatička sankcija od 1712. nisu značili prekid hrvatskoga državnog saveza s krunom ugarskom, nego slobodni hrvatski prijenos (odnosno, 1712, potvrdu) pravâ i obvezâ toga saveza na drugu dinastiju nositeljicu dinastičkoga prava na krunu ugarsku. Nikad se Habsburg u Hrvatskoj nije zvao carem: za Hrvatsku i za Ugarsku uvijek je bio samo kralj

hrvatski i ugarski. To je bilo jasno specificirano i u pletori naslovâ što ih je nosio.

Najgore što se hrvatskom saboru u toj »tamnici narodâ« moglo dogoditi bilo je to da ga kralj raspusti. No, kad bi hrvatski zastupnik (konkretno, Ante Starčević) usred sabornice mirno odsjekao: »Despocije propadaju, ali se ne popravljaju« — to nije bio razlog kralju da raspusti hrvatski sabor. (U drugom parlamentu, gdje se zazivalo »Bože pravde, . . .«, kamo nas je odveo zanos za bijelim orlovima, dobili smo metke iz parabeluma i kraljevsku diktaturu za mnogo manje.) Danas, poslije desetljećâ režimskog straha od riječi, straha ulivena u kosti tako duboko da je postao upravo forma mentis čovjeka na hrvatskom prostoru, teško je uopće shvatiti intenzitet i značajke toga straha u »Austriji tamnici narodâ« (taj strah bio je u njoj prisutan samo za deset godina bachovanja, i već to što se održao samo deset godina dovoljno svjedoči koliko je bio nenaravan strukturi te zajednice državâ). Neki događaji iz toga doba danas, poslije toliko vremena kobnoga hrvatskog prelaženja iz diktature u diktaturu, djeluju naprosto fantastično; još nedavno, kad ti se desilo da o tome govoriš mladim Hrvatima, studentima, osjećao si da reagiraju s potpunim nerazumijevanjem, zapanjeni, osupnuti, kao pred čudom. A nikakva čudesa to nisu bila, bili su to naprosto događaji hrvatske kronike u takozvanoj »tamnici narodâ«, koju je marljivo razbijala naša jugoslavenstvujuća Nacionalna Omladina leteći za bijelim orlovima. I zbivalo se tada i to da je ban »pacifikator«, Khuen-Hedervary, onaj koji se volio nazivati »ja, takozvani srpski ban«, odgovarajući u hrvatskom saboru na jednu interpelaciju o hrvatskom državnom posjedu kraljeve krunidbene zavjernice, rekao da bi on »podvojio je li to bio pošten posjed« — na što je dobio ličko stresanje svoje grofovske osobe od zastupnika Davida Starčevića, udarac nogom straga od zastupnika Grge Tuškana, i batine štapom zastupnika Josipa Gržanića — pa je to svršilo ne vješalima, ne kuglama iz parabeluma, ne kraljevskom diktaturom, ne komesarskim terorom nad Hrvatskom, nego jednostavno time da je Grga Tuškan izgubio advokaturu (i to ne za onaj udarac nogom, nego zato što »laže« da je bana udario nogom — moralo se tako elegantno formulirati radi banske časti . . .), a izborni kotar senjski tiskao je u čast svoga zastupnika Josipa Gržanića dopisnicu s njegovom slikom i slikom čizme i štapa okićenih cvijećem i s natpisom: »Josipu Gržaniću, neustrašivom branitelju naših pravah«. I zbivalo se tada i to da su hrvatski sveučilištarci, upravo na dan kad je kralj Franjo Josip I došao položiti završni kamen Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu odjeven u mađarsku generalsku odoru, spalili, vođeni Stjepanom Radićem, mađarsku zastavu pod kipom Jelačića bana u srcu Zagreba, vičući »slava Jelačiću« i »abcug Mađari« — pa im se za to dogodilo samo to da su na kratko vrijeme smješteni u bjelovarski zatvor, da im je sudac istražitelj pristojno ustupio sudnicu za učenje kako bi se mogli pripraviti za ispite, i da je hrvatsko sveučilište bilo privremeno zatvoreno, pa su ispite išli polagati u Prag (u Kraljevinu Češku, u okviru iste »Austrije«, dočekani kao braća i srdačno pomagani od Matice češke). I zbivalo se i to da se sloboda tiska nije zaustavljala ni pred banom ni pred kraljevskim komesarom, pa su, na primjer, jednoga takvoga, Slavka plemenitog Cuvaja, koji je u dvije svoje faze bio i ban i komesar, crtali po novinama kao karikaturu s mesarskom kukom namjesto ruke i praveći sprdnju od njegova imena pisali didaskalije kao: »Kô-mesar — Čuvaj!« I tako dalje i tako dalje, i sve je to »tamnica narodâ« puštala da se zbiva ne trepnuvši, u takvoj situaciji nastao je onaj Krležin prizor iz *Zastava* gdje ministar obrenovićevske Srbije jauče

da može slobodno govoriti tek pred »austrijskim« šefom policije u Zagrebu, i sve u takvoj situaciji ta je »tamnica«, prva na svijetu, prije Engleske, dala svojim narodima (zaslugom, prvenstveno, svoje socijaldemokracije, svojih »austromarksista«) solidni zakon o socijalnom osiguranju i zakon o općem, jednakom i tajnom pravu glasa bez obzira na cenzus.

Hrvatski udjel u razaranju Austro-Ugarske zasnivao se (različito od češkoga) ne na autentičnom načelu nacionaliteta nego upravo na jednoj kobnoj mistifikaciji toga načela i, još gore, na gubitku vjere u apsolutnu neophodnost kontinuiteta samosvojne hrvatske države. To jest: na objektivnoj izdaji nacionalog bića i jedinoga mogućeg oblika njegova ostvarivanja u historijskoj praksi. Lucidne bojazni i otpori većeg broja razboritih hrvatskih političara (mnogih pravaša iz obiju starčevićanskih stranaka, braće Radićâ i drugih iz HRSS) spašavaju hrvatsku čast u tome traljavom vihoru, ali ne brišu poraznu činjenicu da je tada dobar dio Hrvata povjerovao da Hrvatska više nije potrebna. Jugoslavenski integralizam raširio se u hrvatskom nacionalnom biću otrovno i duboko, a ono što ga je činilo još pogibeljnijim bilo je to da je on bio isključivo hrvatska pojava. Slovence je u novoj državi štitila etnička kompaktnost i oštra posebnost jezika; druge nacije bile su tada tek u procesu osvješćivanja vlastite posebnosti, i nisu imale za sobom dugi neprekinuti državnopravni kontinuitet kao Hrvatska, i zato u njima nije bilo uvjeta za napast autogenocida i autopoliticida, nacionalnog samoubojstva i državnog samoubojstva. Samo u Hrvatskoj ta se napast akutno pojavila u freneziji svjesne volje za samouništenjem u mitovima nacije hegemona, mitovima bijelih orlova i Vidovdanskog hrama.

Tu ne vrijedi farbati. Jugoslavenski integralizam u staroj Jugoslaviji bio je velikosrbizam. Bio je to i u Srbiji i u Hrvatskoj. Nacija hegemon (u praksi svoje državne i političke uprave, u misli svoje inteligencije) shvaćala je Jugoslaviju kao proširenu Srbiju, Veliku Srbiju. Uloga dijela srpske inteligencije tu je bila osobito kobna: apsolutno, neprobojno uvjereni, od Vuka i Garašanina ovamo, da su svi štokavci Srbi, ti su ljudi bili moralno nesposobni dopustiti i samu mogućnost da nije tako; i s istom nerazorivom uvjerenošću u objektivnu istinitost svojih nazora, s kojom je nekad Inkvizicija progonila heretike, oni su njegovali svoju idiosinkraziju prema hrvatstvu kao prema nečemu bolesnom, reakcionarnom i štetnom. Ali sama po sebi ta idiosinkrazija ne bi bila otrovala hrvatsko nacionalno biće, da je ostala izvan njega: ona je postala otrovom tek u njemu, unutra, tek onda kad je velik dio Hrvata, osobito inteligenata, prestao hrvatski misliti i ugradio se — tupo ili oštro, kako gdje — u Veliku Srbiju nazvanu Jugoslavijom. Bilo je to kao magija, začaranost, u nekih upravo religija, koja je imala i svoj hram, vidovdanski, i svoju liturgiju, kult Kosova i svetosavlja i Karađorđevićeva doma. Čitati danas dokumente te kobne pseudomistične histerije (na primjer, prva godišta »Jadranske straže«, možda najogavnije svjedočanstvo te hrvatske manije »cupio dissolvi«) djeluje emetično. Dvadeset i tri godine Hrvatska je, raskomadana, nijekana, živjela u takvoj klimi. I posljedice su ostale. Posljedice se i danas osjećaju.

Postoje svjedočanstva nekih velikih hrvatskih imena — Trumbić, Meštrović, Kljaković — da ih je upravo totalitarna imperijalistička brutalnost velikosrbizma »odjugoslavenila« (kako je običavao reći jedan od spomenutih, pokojni slikar Jozo Kljaković). Ali takvi su slučajevi zbiljske moralne krize zapravo rijetki. Većina hrvatskoga puka nije nikad prihvatila jugoslavenstvo kao nacionalni integralizam, nije se nikad odrekla svoga imena ni svoje države. To i samo to spasilo je Hrvatsku, to i samo to učinilo je da je gotovo cijeli hrvatski narod (90 posto) pod velikosrpskim kraljevskim žandarskim kundakom listom glasao za jedinu stranku koja je sasvim jasno, sasvim precizno hrvatska bila i hrvatskom se zvala i hrvatski djelovala u domovini (a ne na Janka Puszti) i koja je, tako se zovući i tako djelujući, zahtijevala priznanje posebne hrvatske državnosti u okviru Jugoslavije shvaćene kao udruženje suverenih nacija a ne kao vidovdanski mit, i ne tek ni kao prostor za ostvarivanje jedne bezimene internacionalističke socijalne pravde. Danas se često čuje da Hrvatska Republikanska Seljačka Stranka (oh, bila je ona i ostala u srži republikanska i onda kad je u političkoj taktici morala pritajiti svoje drago slovo R) nije zapravo predstavljala hrvatski narod. Ali takvu ocjenu moralno je nemoguće prihvatiti: stranci za koju je — i to u onakvim prilikama, pod onakvim pritiskom — glasalo 90 posto jedne nacije može se prigovoriti mnogo toga, ali ne da ona tada tu naciju nije predstavljala. HSS našla se zatečena kad je rat raskomadao staru Jugoslaviju, nije se u onom lomu znala odlučno postaviti, dio članstva kompromitirao se kolaboracijom a većina članstva i pristaša paralizirala se i konačno onemogućila atendizmom: sve to može se prigovoriti toj stranci, pa i demagogiju seljakovanja (ali funkcionalnu i te kako), pa i nedostatak precizne ideologije (ako je nekomu do precizne ideologije) — sve to i još štošta drugo, ali ne to da nije predstavljala hrvatski narod, ne to da taj narod nije njezine zastupnike listom birao na izborima na kojima je mogao birati i druge. I ako se ima hrabrosti pogledati zbilji u lice onakvoj kakva ona jest a ne onakvoj kakva bi se naknadno htjelo da je bila, vidi se ovo: drugi hrvatski preporod, ovaj što ga sada svojim očima gledamo strepeći da nam ga opet netko ne zaguši ali odlučni da ga ostvarimo do kraja jer natrag jednostavno više ne možemo — drugi hrvatski preporod, sjaj i muka naših dana, najjače je i najodlučnije doživljavan upravo u onim hrvatskim dušama i krajevima gdje je ta stara stranka, nekad, najdublje zaorala plugom radikalne nacionalne svijesti u hrvatsko etničko biće. Tamo gdje ona nije uspjela zbog jake prisutnosti jugointegralističkih financijskih interesa (kao na Kvarneru), i tamo gdje nije mogla doprijeti preko ondašnje državne granice (kao u Istri) — tamo je i danas, u drugom hrvatskom preporodu, borba protiv nacionalne bezimenosti najteža. I nije jasno što se, osim škarâ za naknadno prekrajanje povijesti, gubi ako se to prizna.

Samo izvan brazda toga starog prezrenog pluga kolonizacija hrvatskoga nacionalnog bića trajala je radikalno i gotovo bez iznimke. Ni hrvatske komuniste nije ona poštedjela u nekim razdobljima: zaneseni proleterskim internacionalizmom, moralno ravnodušni ili pače i alergični na nacionalitet kao na »buržoasku kategoriju« (uvijek su to govorili tim srpskim izričajem, »buržoaska« a ne buržujska ili građanska, što već samo po sebi dovoljno govori koliko je i sam njihov jezik u internacionalističkoj ideologiji bio zapravo koloniziran sasvim preciznim srbizmima — to »buržoaska« nije jedini primjer, ima ih sijaset) — dakle, u tome internacionalističkom zanosu, u toj moralnoj ravnodušnosti ili i alergiji spram kategorija nacionaliteta, ni svi hrvatski komunisti u nekim razdobljima nisu imali dovoljno sluha za posebnu problematiku hrvatskoga nacionalnog bića, za njegovu povijesnu tragediju, za pogibelj kolonizacije tuđim elementom u njegovu tkivu. To, uostalom, ni Marx nije shvaćao: njemu su Hrvati Jelačića bana bili jednostavno »pretorijanci reakcije« koja je slomila mađarsku revoluciju 1848; doktor iz Triera, kojemu nitko nikad nije ni u snu zabranio da govori i piše njemački, i koji je svoje nijemstvo nosio jednostavno i naravno kao svoju kožu (zaboravivši već u djetinjstvu da za njim stoje naraštaji rabinâ masa-

kriranih i maltretiranih u dugim stoljećima Svetoga Rimskog Carstva Njemačke Narodnosti) nije jednostavno imao nerva da shvati kako je hrvatski rat 1848. bio borba ne za reakciju nego za materinsku riječ, ne protiv mađarske slobode kao takve nego protiv arogancije koja je, zavijena u zastave te slobode, nijekala Hrvatskoj pravo na samosvojno postojanje u vlastitoj slobodi. To Marxovo nerazumijevanje zadugo je obilježilo i europske marksiste uopće i hrvatske marksiste posebno. Zato su i oni, gotovo svi (pa i August Cesarec, koji je u svojoj posljednjoj noći pred strijeljanje, u ustaškom zatvoru, na zidu ćelije napisao kao svoje posljednje riječi: »Živjela sovjetska Hrvatska!« — što se poslije godinama u socijalističkoj Jugoslaviji marljivo prešućivalo) — zato su dakle mnogi hrvatski komunisti, zajedno s ostalim hrvatskim jugointegralistima, zajedno s hrvatskim fanaticima »jugoslavenskog Piemonta« i vidovdanskog mita, bili na nekoliko godina pristali biti čak i grobarima hrvatskog jezika u onom nevjerojatnom odricanju od ijekavice a prihvatu ekavice protiv svoga vlastitog jezičnog osjećaja, protiv cijele strukture svoga govornog i književnog izraza, protiv razuma, protiv najosnovnijeg poriva za očuvanjem vlastitog identiteta u identitetu domovine kao moralne i pravne kategorije. To jezično silovanje samih sebe nije, srećom, dugo trajalo; ali strahovita je već sama činjenica da je bilo moguće, da je započeto s nakanom da traje. No i kad je to s ekavicom prestalo kao najbrutalniji oblik manije »cupio dissolvi«, napast rastapanja hrvatskog identiteta nije time prestala, ni u hrvatskim komunistima kao ni u drugima koje je zahvatila. I to se odrazilo i u pokretu otpora pod fašističkom i nacističkom okupacijom u drugom svjetskom ratu.

Duboku jakost integralizma i u našem pokretu otpora pokazuje osobito plastično jedna malo spominjana pojedinost s II zasjedanja AVNOJ-a. Bilo je odlučeno da se zaključci toga povijesnog zasjedanja napišu »južnim narječjem«. Baš tako je rečeno: »južnim narječjem«. Nije poznato da bi itko od nazočnih bio rekao da je to »južno narječje« zapravo hrvatski književni jezik (o crnogorskom ili bosansko-hercegovačkom književnom jeziku tada se još nije govorilo — crnogorski jezik smatralo se glatko srpskim, a o Bosni i Hercegovini mislilo se da tamošnji ljudi govore i pišu ili hrvatski ili srpski). Tipkačica, koja je imala napisati zaključke na »južnom narječju«, Srpkinja iz čisto ekavskog kraja (i supruga jednoga od glavnih jugoslavenskih revolucionara beogradske formacije), bila je osoba moralno osjetljiva i uz to naobražena: znala je dakle da se »južno narječje« ne dobiva samo time da se namjesto Antifašističko Veće piše Antifašističko Vijeće. I rekla je da je u neprilici kako će pisati, jer da ona »južno narečje« ne zna. I svršilo je tako da su ti zaključci, temelj nove Jugoslavije, napisani nekim jezičnim hibridom koji nije ni hrvatski ni srpski. I: kako se tu počelo, tako se i nastavilo — i do konca rata, i u novoj Jugoslaviji.

Partizanska vojna terminologija srpska je i puna rusizama: takva je i terminologija poratne Jugoslavenske narodne armije. Tek danas su na vidiku odgovarajuće promjene neprihvatljivog stanja. Srpska i rusificirana ostala je poslije rata i gotovo sva politička i pravna terminologija u Hrvatskoj, pa ako su se rusizmi dosad donekle i očistili, srbizmi su ostali: Hrvatska, stara zemlja koja je stoljećima živjela upravo od svoje pravne svijesti, i koja je upravo u oblikovanju svoga pravnog nazivlja dala jedno od najfrapantnijih svjedočanstava svoga jezičnog genija, ostala je poslije rata bez svoje pravne terminologije, kolonizirana je na tome području tako potpuno da se danas samo rijetki još živi stari

odvjetnici sjećaju, na primjer, da se žalba u pravnom postupku hrvatski ne kaže žalba nego utok.

To razaranje hrvatskoga jezika počelo je zapravo već mnogo prije, a ono što u tome najviše zabrinjuje jest to da je počelo baš u doba najgore *moral insanity* u Hrvatskoj prije 1918, u doba spomenutoga bana Khuena koji se volio zvati »takozvanim srpskim banom«, i da to traje baš od bana Khuena bez prekida do danas, carstva su propala, lice se zemlje izmijenilo, ali to traje, traje i u socijalizmu, traje neprestano od toga mađarskog grofa preko žandarske kraljevske Jugoslavije i užasa drugog svjetskog rata i pokreta otpora kroz taj rat i revolucionarne obnove poslije rata sve do danas. *To* zabrinjuje, *to* muči: ta podmukla, uporna, neprekinuta razvojna crta od bana Khuena do današnjih jugointegralista koje hvata horror i od samoga hrvatskoga imena. Zlatko Posavac prvi je u Hrvatskoj, prije nekoliko godina, upozorio na tu kobnu neprekinutu crtu, prvi je javno postavio pitanje dokle će hrvatski jezik biti sapet jednim dekretom khuenovštine. Ali to pitanje mora se postavljati: stvar je časti i vjerodostojnosti upravo bratstva i jedinstva, toliko proklamiranoga, baš i u tome (između ostaloga) smije li se ili ne smije to pitanje postavljati. Jer upravo pod banom Khuenom, upravo uz Khuenovo favoriziranje, upravo u zatrovanoj klimi svađe Hrvatâ i Srbâ u Hrvatskoj, klimi koju je »takozvani srpski ban« sustavno raspirivao — upravo tada iznijeli su hrvatski vukovci pobjedu nad zagrebačkom jezičnom školom, upravo tada (1899) objavio je Tomo Maretić svoju *Gramatiku hrvatskoga ili srpskog jezika* uz banov blagoslov, upravo tada presječen je povijesni razvitak hrvatskoga književnog jezika i nametnuta je Hrvatskoj maretićevska vukovština kao jezična norma. Čovjek se mora za glavu uhvatiti pred tom slavnom *Gramatikom* Tome Maretića: kao *jedino* vrelo za njezinu izradbu navedena su Vukova i Daničićeva djela i srpske narodne pjesme, priče i poslovice. *Ništa* drugo, ništa ni od korova! Cijelu hrvatsku umjetnu i pučku književnost bacio je Tomo Maretić tom nevjerojatnom *Gramatikom* u ropotarnicu, cijelo jezično blago njezinih stoljeća proglasio je provincijalizmima nedostojnim književnoga jezika, osim ako su riječi iz toga blaga imale potvrdu u Vuka i Daničića i u srpskim pučkim umotvorima od Vuka skupljenim. Gramatike kao ta Maretićeva nema nigdje na svijetu: samo u Hrvatskoj, samo u frenezji hrvatskoga samorazaranja mogla je ona nastati, samo u hrvatskom apsurdu mogla je ona postati norma, norma pod banom Khuenom! O ne, nije Hrvatskoj jezik počeo razarati naivni Bečki dogovor iz 1850, nije to mogao jer se jednostavno nikad nije pravo ostvario, nikomu od njegovih hrvatskih potpisnika nije ni do kraja života palo na pamet da proskribiraju riječi hrvatske jezične baštine zato što su prihvatili štokavsku ijekavicu, uostalom od te su ijekavice oni odmah učinili iekavicu i pisali su tom svojom iekavicom nepokolebljivo do smrti, pisali hrvatski, u živoj struji povijesnog razvitka hrvatskoga jezika, i čuvajući u svome pisanju stare hrvatske padežne oblike, i čuvajući funkcionalnost cijeloga hrvatskog jezičnog blaga. Tek pobjeda hrvatskih vukovaca u mraku khuenovštine sve je to presjekla. Ali hrvatski jezični osjećaj bio je jači i od te kobne pobjede, i hrvatski književni jezik sačuvao je svoju posebnost, nije se pretopio u srpski niti u tom oklopu vukovštine, niti u onom ludom pokušaju ekavizacije hrvatskog izraza poslije prvoga svjetskog rata. I valja reći: čak ni u staroj Jugoslaviji, čak ni pod nametom školskoga »jedinstvenog« Belićeva pravopisa u doba kraljevske diktature, nije hrvatski jezik bio ozbiljno ugrožen u samoj svojoj bîti. Bilo je različnih infiltracija (kao ono s proskribiranjem židovskoga imena i zamjenom toga imena jevrejskim

u hrvatskom jeziku, o čemu sam u ovom listu već opširnije pisala), ali sve to ostajalo je na površini, sve to zadržavalo se u slabo kvalificiranim tekstovima, sve to nije radikalno i frontalno udaralo u samu srž hrvatske jezične posebnosti, već i zato što se odbijalo o svjesni hrvatski otpor koji je čak i pod kraljevskom čizmom imao široke mogućnosti izraza. Hrvatski književnici, hrvatski učitelji i profesori, hrvatski lektori pazili su tada na hrvatski jezik, i imali su mogućnosti paziti. Integralizam u staroj Jugoslaviji nije ipak išao dotle da nameće integraciju jezika, poslije propale ludosti s generalizacijom ekavice ograničavao se na integraciju pravopisa, pa i to je mogao izvoditi samo u školama od 1930. do 1939, hrvatsko novinstvo i hrvatska književnost nisu ni tih godina — osim gdjekoje iznimke — prihvatili »unificirani« a zapravo srpski Belićev pravopis, i netom je Hrvatska polučila kakvu-takvu samoupravu u Banovini Hrvatskoj, vraćen je Boranićev pravopis i u škole, i to je bio upravo jedan od prvih propisa banske vlade.

Sustavna opasnost radikalne kolonizacije hrvatskoga jezika počela je, paradoksalno, tek u novoj Jugoslaviji nastaloj iz partizanskog rata za narodno oslobođenje. U doba toga rata na hrvatskom je prostoru stajao i pokušaj ustaške države: pokušaj strahovit, krvav, i potpuno pogrešan (tako da se na nj mogu očajno primijeniti riječi nekoga davnog francuskog ministra: »To je više nego zločin, to je pogreška«). S tim pokušajem, i osobito s njegovim zločinima, većina se hrvatske nacije nije solidarizirala. Ali uzalud: poslije rata, sve pod geslom bratstva i jedinstva, sve i uz činjenicu da je znatan broj Hrvata bio u partizanima, hrvatsko ime bilo je praktički proskribirano, odium ustaštva bačen je na cijelu Hrvatsku. Formalno je ustanovljena hrvatska Republika, i postojala je u njoj hrvatska zemaljska vlada i hrvatski sabor, ali Hrvatska je u svemu tome bila svedena na nekakav administrativno-teritorijalni pojam, pa se smjelo reći samo: Republika Hrvatska, Sabor Hrvatske, Izvršno vijeće Sabora Hrvatske, i to uvijek skrupulozno, čak i u običnom govoru, stavljajući pred tu tako dekliniranu Hrvatsku NR odnosno, poslije, SR. Danas se te hrvatske partizanske i prve poratne godine nastoji revalorizirati, očito u najboljoj namjeri; ali pitanje je koliko je to zapravo korisno upravo za hrvatsku naciju koju se i takvim revaloriziranjem želi konsolidirati. Jer, opet jednom, ima li smisla mitizirati povijest, može li naknadno mitiziranje povijesti biti zbiljski korisno? Nije li istina uvijek bolja od najplemenitijega mita, pa ma kako bila gorka i crna? Nije li hrabrost za priznanje gorkih istina ipak najbolji način da ih se prebrodi kroz kvalitativnu izmjenu? Jer kako je to zapravo bilo s Republikom Hrvatskom i saborom Hrvatske i vladom Hrvatske, pa i s Komunističkom Partijom Hrvatske — kako je to zapravo bilo u ono doba (koje je osuđeno na Brijunima 1966) kad nam je mnogo toga bilo nametano pritiscima: to mi svi nosimo u kostima, i komunisti i nekomunisti u Hrvatskoj. Nosimo to da ime rođene zemlje nismo smjeli izgovoriti bez administrativno-teritorijalne apreture, to da su gotovo sva hrvatska stručna društva postala »društva Hrvatske« protiv hrvatskih jezičnih zakona (nekim čudom uspjeli su se od terora toga genitiva spasiti samo Hrvatsko filozofsko, Hrvatsko filološko, Hrvatsko prirodoslovno društvo i možda još koje), to da je bila postala strahovita hrabrost nadjenuti djetetu ime Domagoj ili Krešimir, to da je Srbin iz Srbije glatko mogao postati profesorom nastavnog jezika u Hrvatskoj i kolonizirati hrvatsku djecu srpskim jezikom, to da je pjevanje hrvatske himne bilo praktički zabranjeno kao da je veleizdaja socijalizma, to da se jedan slovenski list glatko smio zvati »slovenski Jadran« ali se riječi »hrvatski Jadran« nisu smjele ni izgovoriti, to da se

moglo dogoditi da sudac u Hrvatskoj, videći gdje stranka u zapisniku svoga preslušavanja briše riječ »veš«, koju nije izgovorila, i stavlja »rublje«, kako je izgovorila, zaprijeti toj stranci optužbom za uvredu suda, to da je nakladnik u Hrvatskoj davao njemačke knjige prevoditi profesoru Srbinu iz Šumadije, pa taj profesor u svome osobnom poštenju davao svoje prijevode kroatizirati »crncu« Hrvatu, pa nakladnik tako kroatizirane tekstove sam natrag srbizirao jer da su »previše hrvatski«...

Vlada Hrvatske u genitivu, sabor Hrvatske u genitivu... kao da se ništa nije moglo protiv proskripcije hrvatskoga imena, ništa protiv kolonizacije hrvatskoga jezika, ništa protiv sustavne vanifikacije hrvatskoga nacionalnog bića, ništa protiv prekida hrvatskoga kulturnog kontinuiteta, ništa protiv konstantne agresije na hrvatsku inteligenciju. Da bi se nešto moglo početi protiv svega toga, trebalo je najprije izići iz genitiva, učiniti od genitiva pridjev, steći moralnu hrabrost da se konačno postane hrvatska vlada i hrvatski sabor. Netom se ta hrabrost počela stjecati, Hrvatska je izišla iz sjene.

Još jednom, isto kao u doba prvoga hrvatskog preporoda, borba za materinsku riječ začela je čudo, drugo čudo slično onomu o kojemu je govorio engleski povjesničar Jackson proučavajući ilirski pokret. Jer i ovaj put počelo je krikom: »Vre i svoj jezik zabit Horvati hote ter drugi narod postati«. I ovaj put reagirao je najprije hrvatski jezični osjećaj kao kvintesencija svijesti o nacionalnom identitetu. Piše Grgo Gamulin: »Deklaracija o jeziku bila je tako jedan čin svijesti koja se u jednom trenutku sabrala na jednom mjestu«. Tako je počelo, tako je bljesnulo, jer se naprosto, doslovno, više nije moglo izdržati. Torturu rastapanja hrvatskoga identiteta, torturu Novosadskog dogovora u kojemu je prisutnost hrvatskih jezikoslovaca bila samo čin očajne odgovornosti pred vlastitom nacijom, strahovito gorki pokušaj da se barem spriječi posvemašnje i bešćutno odlučivanje o nama bez nas, torturu apsurdnoga Novosadskog pravopisa koji je nevjerojatnim akrobacijama na silu od dva jezična osjećaja i dva književna jezika pravio jedan, torturu koja nam je i samo ime materinskog jezika, jezika hrvatskoga, jezika koji za Hrvata nikakvo drugo ime ne može imati, mučila nenaravnom imenskom simbiozom kakve nema nigdje na svijetu, pa ni u imenima jezikâ mnogo sličnijih nego što su hrvatski književni i srpski književni jezik. I nije se više moglo izdržati torturu tanjugovštine, onaj očajno primitivni jezični hibrid koji nam je surovo i invadentno trovao novine i mnoštvo hrvatskih nenaobraženih i polunaobraženih ljudi koji samo novine čitaju: onaj srpsko-ruski hibrid koji kao da je zauvijek, neiskorjenjivo, neprobojno, odredio jezični profil Telegrafske agencije Nova Jugoslavija, još od njezinih prvih herojskih dana, kad ju je stvarao upravo suprug one avnojske tipkačice koja je bila u tjeskobi kako će pisati zaključke II zasjedanja AVNOJ-a na nepoznatom joj »južnom narječju«. I nije se više moglo izdržati očajnu poniženost i zanemarenost hrvatskoga jezika u hrvatskim školama, i to da se u hrvatskim školama povijest hrvatske književnosti predavala tako da se od nje bezočno otkidalo i u veoma metodičkoj regionalnoj magli ostavljalo gotovo sve stare pisce hrvatske osim kajkavaca. I još mnogo toga nije se više moglo izdržati pod barjacima bratstva, i baš poradi njih, poradi njihove časti i vjerodostojnosti. I ta hrvatska moralna nemogućnost da se dalje izdrži torturu verbicida i falsifikata zgusnula se u »čin svijesti«, u Deklaraciju o jeziku. Cijela hrvatska svjesna inteligencija stala je uz nju, svi svjetionici hrvatske kulture u onoj olovnoj noći nju su potpisali čvrstim sjajem svoga imena. Tako je počeo drugi hrvatski preporod — i smrtni strah od njega.

Strah je reagirao jedinim sredstvom što ga je imao: vlašću. A oslonio se na također jedini oslon što ga je imao: idiosinkraziju prema hrvatskom imenu, i to na njezino najotrovnije i najkobnije mjesto: mjesto u dušama Hrvata asimilanata, Hrvata koji niječu sebe, Hrvata koji odbacuju svoj hrvatski identitet, Hrvata duhovno i moralno koloniziranih, iznutra dezintegriranih. (Među svim narodima na svijetu, samo Židovi i Hrvati imaju takav tip svojevoljnog isključenika iz vlastitog moralnog i kulturnog nacionalnog sklopa, tip asimilanta koji nema snage prihvatiti svoj identitet i zato se rastapa u drugoj naciji ili u mistifikaciji »nadnacionalnoga« mita.) Razmah manipulirane kampanje poslije hrvatske Deklaracije o jeziku plastično je pokazao snagu straha, opseg i dubinu kolonizacije na hrvatskomu etničkom prostoru. Pokazao je i to kako će šekspirski težak biti izlazak iz genitiva za strukture vlasti u Hrvatskoj. Ali pokazao je i to da se hrvatska svijest više ne da manipulirati, ni težnja za autentičnim ostvarenjem naravne dimenzije hrvatskog identiteta ugušiti. Hrvatski intelektualci i hrvatske kulturne ustanove, potpisnici Deklaracije o jeziku, bili su pod pritiskom, ali svoj potpis nisu povukli. Ne odnosi se domovina na potplatima obuće, govorio je Danton. Isto tako, ne briše se domovina kad je ona sva u jednom potpisu. U strukturama vlasti u Hrvatskoj to se tada počelo shvaćati. Hajka na hrvatsku humanističku inteligenciju, na cijelu hrvatsku humanističku kulturu, hajka koja je poslije Deklaracije, udarajući na njezine potpisnike, udarala na sam hrvatski identitet u njegovu najvišem i moralno najkvalificiranijem izrazu, stavila je ljude iz strukturâ vlasti u Hrvatskoj pred izbor: ili ostati u genitivu, u stvarnom nepostojanju hrvatske državnosti, u goloj kategoriji vlasti oklopno uvjetovane centralizmom i unitarizmom, u apatiji i antipatiji hrvatskoga naroda; ili izići iz genitiva, zahtijevati stvarnu hrvatsku državnost kroz radikalnu reformu cijele federacije, preobraziti vlast radošću zauzetosti za hrvatsku nacionalnu i državnu afirmaciju, u politizaciji naroda koja neće biti samo referatska fraza na sjednicama dosadnim kao nadgrobne ploče, u simpatiji naroda koja se neće očitovati tek po direktivi. I ljudi iz strukturâ vlasti u Hrvatskoj izabrali su. I samo tri godine poslije Deklaracije o jeziku njihovom lucidnom i rigoroznom odlučnošću mirno je i zakonito uklonjen ledeni integralist koji je prvi bio poveo hajku na Deklaraciju, i koji je uopće od bratstva i jedinstva i socijalizma pravio bič nad bolnom glavom Hrvatske.

Jedini otpor tome izboru hrvatske državne i političke uprave dolazi u Hrvatskoj od ljudi bez lica i ljudi bez sluha. Ljudi bez lica jesu Hrvati koji Hrvati neće da budu, ljudi bez svijesti o nacionalnom identitetu, ljudi bez imena, asimilanti jugointegralističkog mita. Ima ih u Savezu komunista, manje iz radikalnoga internacionalističkog uvjerenja u paleomarksističkoj akcepciji, više iz karijerizma (jer većinom su stupili u Partiju u doba kad je to bio najučinkovitiji način za osobni uspjeh u jednom sustavu gdje su premoć privatnoga bogatstva i ugled obiteljskog imena bili zbrisani revolucijom a nadomješteni ne premoću zbiljskih osobnih sposobnosti nego pokornim otuđenjem savjesti; fenomen takvih partijskih karijerista veoma je nalik fenomenu europskih Židova koji su poslije francuske revolucije i napoleonskih ratova bili počeli primati krštenje naprosto kao »ulaznicu u društvo«, kako je rekao upravo jedan od njih, Heinrich Heine). Prvi, paleomarksistički tip člana Saveza komunista već je davno moralno sklerotiziran, ukočen u arhaičnoj mentalnoj formi koja je od komunizma pravila religiju, od radničke klase vjerničku masu, od Partije institucionalnu Crkvu, od partijske uprave prelaturu, od ideološke komisije Svetu Inkviziciju, od oponenta u Partiji heretika, a od Sovjetskog Saveza eshaton. U takvoj mentalnoj formi nije nikad bilo mjesta za nacionalne vrednote, to je tako ostalo i to je beznadno. No takvih patetičnih paleokomunista malo je danas, oni su sad samo stvar biološkog Absterbunga. Mnogo veći balast Savezu komunista u Hrvatskoj tvori drugi od spomenutih tipova članstva, komunisti od karijere, »ziheraši«, ljudi otuđene savjesti. Pristupivši u Partiju kao u puku kategoriju vlasti, i to pristupivši joj u doba kad je sama Partija pravila od Hrvatske puki administrativni kvalitet, tim ljudima kao da sad struji dušom dvostruka sablazan: sablazan nad činjenicom da je hrvatska politička uprava odustala od krivotvorine života u oklopu vlasti otuđene od naroda, i sablazan nad činjenicom da je hrvatska politička uprava shvatila apsolutnu uzaludnost utapanja Hrvatske u mitove. U promatranju sadašnjih reagiranja ili odsutnosti reagiranja takvih »ziheraša«, stječe se dojam da je tim ljudima zapravo veoma krivo što hrvatsko ime više nije proskribirano, što se hrvatska politička i državna uprava solidarizirala s njegovom čašću. Taj dojam postaje još jasniji i strašniji kad se pomisli tko su zapravo ti »ziheraši«: ljudi starih jugointegralističkih korijena, ljudi koji su u mitu integralnog jugoslavenstva uvijek i precizno mrzili hrvatstvo, ljudi kobne hrvatske samomržnje, tako slijepe i tako duboke da jedan od njih (mladić, student, jedan od onih »tatinih sinova« koji su sve dosad mislili da je vlast nad Hrvatskom nečija nasljedna prćija) može reći, doslovce, od riječi do riječi: »Gadi mi se kad čujem pjevati hrvatsku himnu!« Takvi ljudi zapravo samo žele i očekuju da se »sve ovo« sruši. Tako oni kažu, »sve ovo«. Tako zovu drugi hrvatski preporod, odbojno, prezirno, mrsko, glupo: »sve ovo«. I zabadaju u »sve ovo« gdje mogu i kako mogu, pa i nasitno, pribadačama, kao ostentativnom porabom srpskih riječi namjesto hrvatskih, ostentativnim prešućivanjem hrvatskog imena, tvrdokornim nametanjem »službenoga« dvočlanog imena hrvatskom jeziku, izrazima zabrinutosti za Federaciju, a iznad svega: šutnjom o Desetoj Sjednici hrvatskog Centralnog Komiteta (usput pripomenimo: hrvatski se i to može reći Središnji Odbor). I sve to, i sasvim prozirno, sa starim nostalgičnim pogledom.

Takav stav zajednički je Hrvatima asimilantima i u Partiji i izvan nje, bitne razlike među njima u tome nema, kolonizirani su jednako i jedni i drugi. Posebno pak zabrinjuje to da se crte toga istoga stava vide i među nekim Srbima u Hrvatskoj, hrvatskim Srbima, Srbima koji druge domovine osim Hrvatske nemaju, koji ovdje, dobjegli pred turskim zulumom, žive stoljećima. Tu treba biti jasan, radikalno i bez ostatka: Hrvatska je država i hrvatskih Srba, hrvatski Srbi ne mogu u Hrvatskoj biti ničija peta kolona. Razdor između Hrvata i Srba u Hrvatskoj je uvijek trovao klimu upravo onda kad su se pojedini predstavnici hrvatskih Srba priklanjali shvaćanju da su nekakva dijaspora i peta kolona. Upravo tu klimu razgarao je po zlu spominjani kobni ban hrvatski Khuen-Hedervary. Taj isti otrov sijao je i Svetozar Pribićević, i rezultat toga konačno je bio vlak za Beograd 1918. i gubitak hrvatske državnosti prvi put u trinaest stoljeća — i sve ono što nam je slijedilo, uključiv i zločin i pogrešku ustaške države, uključiv i njezinu hipoteku bačenu na Hrvatsku sve do danas rukom koja nije hrvatska ruka, uključiv i pojedine stavke iz te hipoteke, na primjer to da su za bogovanja Udbe u Udbi bogovali većinom Srbi, ili to da je partijski aparat u Hrvatskoj na terenu bio sastavljen većinom od Srba, ili to da je broj Srba na upravnim položajima u Hrvatskoj uopće nesrazmjerno velik spram broja Srba u Hrvatskoj. Sada, kad odgovorni hrvatski politički i državni prvaci, uz moralnu potporu svih svjesnih Hrvata, nastoje na-

pokon skinuti tu hipoteku i ispraviti te nesrazmjere, čuju se podmukle krilatice o »nacionalizmu i šovinizmu«. To je opasno, to stvara tjeskobu i zatvara srce. U takvoj klimi može se razvijati sve, ali ne bratstvo. »Mir je djelo pravde«, stoji pisano u hebrejskoj Bibliji.

Staro hrvatsko državno pravo poznavalo je, kao i pravo drugih starih nacija naše civilizacije, pojam političkog nacionaliteta. Evo kako Bogoslav Šulek, veliki hrvatski pravnik i jezikoslovac, jedan od ilirskih preporoditelja, tumači taj pojam u tkivu ustava Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, s posebnim obzirom upravo na hrvatske Srbe, u svojoj knjizi *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, u poglavlju »Pučanstvo ili narod«, na strani 38. i 39. (naklada Dioničke tiskare, Zagreb 1883):

»Nego osim tako zvane etnografske narodnosti ima još i politička narodnost, kod koje se negleda na poreklo, nego na zemlju, državu, kako se zove. Evo jednoga primjera. Tko se je rodio u Zagrebu, on je Zagrebčanin, bio on već poreklom Hrvat ili Niemac, kršćanin ili izraelac. Svaki belgijski državljanin je Belgijanac, bio poreklom Francez ili Vlam. Isto tako je svaki srbski državljanin u političkom pogledu Srbin, makar bio porekla bugarskoga ili rumunjskoga (zato se i drže srbski državljani za prave Srbe, a Srbi preko Save su jim samo Švabe). Prema tomu su dakle i svi oni, koji su se rodili u Hrvatskoj, u političkom pogledu Hrvati.« — »Prema tomu izjavio se je i barun Živković u hrvatskom saboru: 'Moja je politika trojedne kraljevine, ili, ako se hoće, Hrvatske. Razboriti Srbi netraže nikakove političke individualnosti i nemogu ništa drugo zahtievati, nego da jim se priznaje njihovo ime i da jim se dade autonomija u nastavnih i vjerskih stvarih'.« (Barun Jovan Živković bijaše podban hrvatski.)

Taj stari komentar stare hrvatske konstitucije živ je i danas. I, za sve nas koji u Hrvatskoj živimo prihvaćajući Hrvatsku kao svoju bitnu i neotuđivu egzistencijalnu odrednicu, u ovom sjaju i naporu drugoga hrvatskog preporoda, živi su dubokom, neotuđivom radošću i stihovi Friedricha Schillera što ih je Šulek dodao tome svom komentaru:

An's Vaterland, an's theure schliess dich an,
Das halte fest mit deinem ganzen Herzen,
Das sei dein Stolz, dess' Adels rühme dich!
Hier sind die starken Wurzeln deiner Kraft.

»Ovdje su jaki korijeni tvoje snage.« Ovdje. U domovini koja nije administrativni genitiv.

ogledi i rasprave

NAPISANO KAO KOMENTAR UZ PREGRŠT CITATA*

Vlado Gotovac

1.

Pisao sam apologiju djela kao apologiju spremnosti na žrtvu, na propast. Uvjeravao sam stvaraoce, a ne društvo. Jer postoje doba za koja se nešto može učiniti samo radeći protiv njihove volje, protiv njihovih želja, protiv njihovih programa: samo protiv njih.

Što je manje slobode, to je manje nevažnog za stvaranje. Tada za onoga koji stvara nema skloništa. Jer je svakodnevno jedina materija kojom djelo raspolaže: »Jedna stvar ovdje mnogo vrijedi« pjeva Rilke u *Devinskim elegijama.* Ona je njegov neposredni usud, izvor svih njegovih nesreća: ona ga i denuncira! U formalizmu — koji je također odgovor istoj nesreći — ta materija nestaje. Ali, ona se ne može ničim zamijeniti i zato formalizam ostaje samo kao epizoda, iako herojska: na njemu teror ne uspijeva, niti zastaje!

Poziv na stvaranje, poziv je na spremnost da se prihvati patnja. I moja apologija nalazi svoj smisao u transcendenciji: koja vraća slobodu.

2.

Ne postaje, dakle, svejedno kako se živi prihvativši djelo! Onaj tko mu se predao još nije spašen: žrtva se ne može zamijeniti lukavstvom, kad je u pitanju sloboda. A ja sam uvjeren da se najviše gubi kad se gubi sudbina: to znači da se s djelom i ona mora podizati!

Djelo ne oslobađa ni od čega! Ono je samo još jedan teret na životu stvaraoca: nikad ugodan, a bez slobode strašan! Ali, »Život duha nije onaj život, koji se plaši pred smrću i koji pred pustošenjem čuva svoju čistoću, nego onaj koji podnosi smrt i u njoj se održava« (Hegel).

3.

Vrijednost i moć djela jest u tome da ono postane svijet, da postane nosilac njegovog rasporeda, njegovog značenja. Mi o njemu govorimo,

* Odnosi se na citate Gotovčevih pogleda i mišljenja što ih je odabrao Vlatko Pavletić za jedno poglavlje svoje knjige o Gotovcu i njegovu književnom djelu — *Osmišljeno osjećanje mjesta.* Gotovac je iskoristio prigodu da dopuni i dalje razvije neke misli: tako su nastali ovi komentari (op. ur.).

— i u kritici, koja jedino tada ima smisla — da bi se to dogodilo, da bi taj događaj bio opći, za sve.

4.

Djelo ne širi i ne povećava toplinu svijeta. Ono ga pretvara u Sadašnjost: ono »operira bez vremena«; idealno govoreći.

Odvratna je misao o milosrdnoj ulozi djela! Upravo obratno! ono nam zadaje muku zato što je spasonosno! jer nastaje jedino tamo, gdje postoji nedostatak, gdje postoji ugroženost! Ipak: »Zadatak Atlasa nije težak, treba samo znati izabrati trenutak« (Camus).

5.

»Osnovna osobina jezika sastoji se u tome da paralelno s vanjskim svijetom stvara svemoćni svijet simbola, bez kojih bi inteligencija bila bespomoćna« (Leroi-Gourhan). Artikulacija tog svijeta u kulturama, u epohalnim cjelinama, u narodima, predstavlja »zemaljski vrt« sa svim njegovim čudima.

Gubitak značenja »zemaljskog vrta« uvodi nas neposredno u svemir. To je golemo apstrahiranje, ukidanje materije u jeziku! (Samo tako bilo bi moguće i »svjetsko selo«.) Radi se, dakle, o događaju izvan naših jezika. — A opća prevodivost može značiti samo duhovni kretenizam!

6.

»Liričar nikada ne može dosta znati, nikada ne može dosta raditi; on u sve mora biti upućen« (G. Benn). — Svođenje autentičnog izvora djela na privatno životno iskustvo pretvara svijet u »opće mjesto« i tako ukida svaku mogućnost sudjelovanja u njegovoj sudbini. Pouke života ne mogu se zamijeniti, ali njihov pravi opseg i značenje lako se gube. Samo neprestani rad određen svijetom može održati naše djelo u njemu. Ono što napuštamo u svijetu, napuštamo i u svojim djelima!

Uostalom: Autentičnost u nas često znači prihvaćanje općih iskustava, ali onih koja više nisu autorizirana. Ona se svodi na skrivanje banalnosti! preko svog slučaja.

I dalje: »Upravo najslabija dostignuća umjetnosti vezuju se uz neposredno osjećanje života ... što pjesnik doslovnije jedinstvo života pokušava prevesti u jedinstvo umjetnosti, to se on više pokazuje kao šeprtlja. Navikli smo da se takvo šeprtljanje brani, pa i zahtijeva, kao 'neposredni osjećaj života', kao 'toplina srca' ili kao 'duša'« (W. Benjamin).

7.

Zagonetka izbora riječi sadrži cijelu tajnu pisanja. Njegova beskonačnost vlada svakim djelom, kao što ga konačnost naših mogućnosti završava. Ali, nije u pitanju samo osobna mjera: sve što sačinjava epohalno, i uže od njega, određuje izbor! negativno ili pozitivno. Djelo je dakle prividno dovršeno, što je njegova otvorenost. Transcendencija se ne bira izvan riječi! kad je u pitanju pjesništvo.

8.

Govoriti o »svojoj ljubavi« (itd.) nikako ne znači autobiografsku vjernost, njenu slučajnost, nego izbor riječi u kojima ljubav postaje pjesma ljubavi.

Ni jedna pjesma ne ostaje u privatnom. Ona jest u izlaženju iz njega; i s daljinom raste! Njena toplina nije u našoj krvi, nego u krvi jezika. Šarac Kraljevića Marka nije zbog imena »privatno mjesto« u narodnim pjesmama; ni Laura nije samo »slučaj privatne ljubavi«. Imena su materijal pjesme, a ne sudbina!

9.

Oni koji skrivaju učitelje, koji ih se tako odriču, vrše sramotnu izdaju (nekad u Getsemanskom vrtu!). — A učitelji su nam samo oni, koji su nešto naše mijenjali. Zato se preko njih govori o nama. — Tajiti primljene pouke mogu samo oni koji originalnost shvaćaju kao sajamski opsjenarski trik: publika se skuplja jedino pred onim, što još nije prozrela kao obmanu!

A djelo je strpljivi denuncijant svakog slučaja: prljavštine ili dostojanstva.

Jasno, puko nabrajanje imena nije već i istinito navođenje učitelja: ono može biti slučajno, ili u prolazu uhvaćeno, kao informacija. Učitelja može otkriti jedino onaj tko ga poznaje!

10.

Posvetu od umjetnosti, posvetu koja tajanstvenošću štiti njihov rad, traže samo oni, kojima jedino mistificiranje može dati vrijednost. To su teroristi kojima je teror nepristupačan! Njihovo zastupanje tajne jest zločin, smiješan samo zato, što se ne može ostvariti: zbog njihove nemoći ...

Jer tajna postoji kao poziv na otkrivanje! na ispitivanje! I mi je ne moramo zastupati, već napadati!

Tajna je užasna kao pribježište glupana; tajna je strašna kao sredstvo fanatika ...

11.

Nitko nikoga ne može lišiti prava brige za narod. Jer to i nije pravo, nego dužnost. Uvjerenje političara da je u pitanju njihova privilegija preko slobodnih izbora postaje komično, a preko terora postaje kobno.

Naravno, postoje varalice naroda, šarlatani i demagozi. Ali, da bi se utvrdilo tko je to, odgovornost za narod ne može biti privilegija!

U političke paradokse spada činjenica da se iza osporavanja odgovornosti drugima često krije ukidanje vlastite odgovornosti; da se iza optuživanja drugih, da samo tobože zastupaju narod, često krije ograničavanje slobode naroda.

12.

Pravo značenje svakodnevnog otkriva se samo u krizama. Tada nastupa dokumentarizam ili formalizam: nastojanje da se spasimo moralom, ili nastojanje da stavimo u zagrade nasilje trivijalnosti.

»U teškom trenutku što ga proživljavamo što drugo mogu poželiti osim da ništa ne odbacujem i da naučim plesti od jedne crne i jedne bijele niti jedan jedini konopac, zategnut do kidanja?« (Camus).

Kad napustimo materiju svog doba, materiju tako neprijateljsku i našu, ostaje nam samo »bijeli osmijeh znanja«, što postaje prezir i samouništenje. A sve što smo istinski razumjeli, što je istinski spasonosno, pretvara tu materiju u nevidljivo! — »Svaki je genij istodobno neobičan i banalan. On nije ništa ako je samo jedno ili drugo!« (Camus).

13.

Onaj tko je našao takav trenutak, da ga zaustavlja zauvijek, ubio je svoju dušu. Jer Faust se smiruje u službi, ne u sebi! Nitko se od nas ne može odužiti svijetu prigrlivši slavu koju nam pruža: svi naši pothvati svojom veličinom samo povećavaju ponor istrage! Taj paradoks pokazuje da vječnost nije apstrakcija, nego je ono što činimo osporavajući slučaj ... A slava to pohranjuje.

14.

I najmanja lirska vatra brzo proguta srce lijenčine. A on se nakon toga razmeće urnom. Ja zastupam održavanje vatre stalnim nanošenjem materijala, loženjem te lomače koja svoj smisao ima u pretvaranju svega u svjetlost i u pepeo.

Ali, — nastavimo u slici — postoji vatra za koju nitko, nitko ne može nanijeti građu: ona je sudbina pjesnika, koji doživljavaju propast. Prizor njihovog napora i njihove boli užasava. Jer ta pobjednička vatra nije zemaljska i o njoj se može govoriti samo prizivajući nebo! ono nebo na kojem je Faeton bio odviše hrabar.

Praktično, ja napadam neodgovornost lijenih liričara: svodeći svijet na svoj slučaj, oni ga izdaju!

15.

Tradicionalne oblike danas jedni oponašaju iz konformizma, drugi iz heroizma: prvi uvjereni u značenje iskušanog, drugi uvjereni u mogućnost obnavljanja propalog reda.

A ti oblici izgubili su svoju epohalnu nužnost. Postali su samo materijal u rasapu: zajedno sa svojim svijetom. Suvremeni pluralizam — bio konzervativan ili progresistički — osuđen je na fragment. Svako djelo je samo; sa svojim unutarnjim uvjetima pojavljivanja. Svugdje vlada granica osobe ili njena uposlenost na zadaćama voluntarističkog optimizma. Ove mijene na sve strane nisu tek prohtjevi slobode: i nema se za što uhvatiti onaj tko bi da doista stvara ostajući osoba iz izgubljenog svijeta! Osuđeni na pobunu ili na očajanje — još uvijek smo s istim mogućnostima!

Ako ne pristajem na nestanak, na uništenje, to nikako ne znači da sam našao više od praznine u kojoj stradamo. To također ne znači da mi je prošlost uzor ili dokaz za budućnost. Ja sam prihvatio vječnost, što će reći da ni jedna epizoda ništa ne gubi od svoje istinitosti, od svog užasa ili svoje svjetlosti, ali, podnoseći taj usud, ja s raspalim svijetom napuštam i vlastitu granicu. Samo bez njenih mjera moguće je biti tu i ne pripremati samoubojstvo. Tko to ne čini umnaža detalje, perpetuira historijske tijekove, ili, jednostavno, u banalnosti izbjegava posljedice nihilizma: s događajima mode! — što nije pejorativno određenje, jer moda je danas jedina cjelovitost...

Sinkretizam je sudjelovanje u rađanju vječnosti u čovjeku: sve mogućnosti okupljene oko toga, a ne oko nekog značenja, cilja ili određenja našeg postojanja. To je traženje u vječnosti! A svaki epohalni oblik jest već gotovo značenje svijeta. On je cjelina, ali ne jedinstvo! Propovijedajući sinkretizam ja razorenim mjerilima ne tražim zamjenu, ni obnovu, nego upućujem na ono, što u njima nije iskušano, ali je čežnja na to uvijek pozivala...

Mi nismo ništa izgubili! Mi smo učinili ono što je također svijet! Ali, to nije sve!

Pravi dokazi o vrijednosti jednog naroda jesu oni u kojima on sudjeluje u sudbini svijeta. Njegova je veličina u tome što preuzima, što osvaja odgovornost za tu sudbinu. I ne smije se bojati sebe u tom pothvatu, — svog broja, svojih strasti, svoje prošlosti, svoje neizvjesnosti... — jer jedino tako postupajući može »opisati granice svojih mogućnosti«.

Narod koji ne može biti sam, u zajednici nestaje. Jedinstvo tvore samo oni, koji mogu bez njega postojati! I pouka o većoj snazi povezanih prutova pretpostavlja da oni nisu već izlomljeni! Zajednica bogalja ne uvećava njihovo zdravlje! »Nema jedinstva koje pretpostavlja sakaćenje« (Camus).

Narod koji je nesiguran u svom postojanju povlači se u sebe, osamljuje se i u obrani je. On se svodi na dokazivanje svog postojanja, dokazivanje sve jednoličnije, sve bjednije, sa sve slabijim materijalom. Za njega je bavljenje svijetom opasno rasipanje snaga, gubljenje energija. Na zapuštenoj periferiji povijesti čuje se njegovo bijesno gunđanje u polumraku, puno proklinjanja vlastite sudbine. To je narod koji se ne usuđuje suditi, koji se stalno osjeća na optuženičkoj klupi, koji lako na nju dolazi...

A biti u svijetu znači i suditi svijetu! Svaki narod mora imati svoju istinu o svemu, istinu po kojoj postupa! Samo tako se iz periferije približava središtu: ocjenjujući ga i pretvarajući ocjenu u djelovanje.

Tako su oni koji su se u ime svijeta oteli hrvatskoj povijesti opravdavanja postali njena slava: ne izgubivši domovinu! Nasuprot stalnoj obrani, što u njoj vlada, oni su napadali! Mi još nismo naučili, mi Hrvati, da jedino o nama ovisi što je naše. Nije dovoljno samo čuvati vrijednosti: da bi se postojalo s perspektivom, one se moraju i stvarati. Koliki su narodi iščezli na veličanstvenim grobovima! nekad i sramotno!

Na zemlji postoje samo tragovi onih koji su po njoj hodali!

17.

To je karakteristično za naše današnje odnose u svim oblastima života. Zajedničko djelovanje nema svoje reprezentativne ideje: ono se služi časovitim krilaticama, čak žetonima, što ne obvezuje ni više ni dalje od neposredne zgode, neposredne akcije i njenih zahtjeva. To je pragmatizam pod improviziranim dugama!...

18.

Moj aktivizam odnosi se prije svega na nevidljivo. To nije pridruživanje umjetnosti moći, nego traženje »apriornog ideala« kao njene pretpostavke. — Suprotan program značio bi liječenje bolesti smrću! — Naša je kriza katastrofička upravo zato, što taj ideal nedostaje: samo kad je nevidljivo stavljeno u pitanje, jedan svijet se gubi! I to je doba obrata, a ne mijenjanja materijalnog rasporeda. — On se, uostalom, zasniva na značenju nevidljivog. Svako je društvo takvo kakva je njegova vječnost!

A mi više nemamo nevidljivog! Mi prevrćemo zemaljske materijale u apsolutnoj nedoumici: Sačinjaju se dokumenti, ili se igraju nijeme igre zaborava... I jedno i drugo dokazuju opravdanost »ekstatičnog krika«: glasa koji nema dokaza, koji nema »sadržaja«, glasa koji se guši. On otkriva Ništa tamo gdje je bio Zakon. Neizrecivo postaje jedina unutrašnjost jezika. Da bi se Bilo, jezik mora opet progovoriti! To znači da mora doći obrat.

Propovijedanje nezadovoljstva, djelovanje nezadovoljnih, podrazumijeva više od širenja nereda: podrazumijeva traženje naše bajke! što je zadatak umjetnosti, koji stalno zastupam. Ali on se može izvršiti jedino u svakodnevnom, jer ono sadrži potrebni materijal.

19.

Udjel lirike u atentatima protiv cjeline svijeta koja vlada kao represivna moć, kao teror, u eksplozijama, prolazi kroz slobodu u fragmentu. Stabilnost cjeline ona pogađa kao ugrušak! I nema obrane od lirike! To je način permanentnog održavanja neizvjesnosti i opasnosti, koji se može suzbijati jedino galamom u mraku! dakle: povremenim, slučajnim udarcima...

20.

Nije dovoljno izuzeti se iz tradicionalne cjeline, eksteritorijalizirati se, da bi se spasli od njene iznemoglosti. Tako ostajemo izvan ruševina, ali među njima! I neizbježno napuhujemo fragment, neizbježno slučaj uzimamo kao zadnju mogućnost: a naši krajnji dokazi i dalje ostaju tradicionalni, dakle iz cjeline koju guramo u ništa. Sa svog izuzetnog mjesta (mjesto bijega!) od raspadnutog materijala vječnosti tkamo varku, ma koliko blještavu, dok padamo u njenu prazninu.

Pojedinac bez cjeline svijeta ili nosi tuđi teret — što znači da je bjegunac, a ne prorok, — ili odbija smisao svakog tereta! A djelo je bez tereta nemoguće: mora ga bar razarati.

21.

Onaj tko u sadašnjosti odbija svaku prisutnost, svako mjerilo dalekih ciljeva, koje priznaje, postaje voluntaristički dogmatik. On za svaku zgodu proizvoljno konstruira kriterije, koji moraju biti prihvaćeni, koji se ni na čemu ne provjeravaju. Taj dualizam cilja koji ne obvezuje i prakse koju on uvijek iskupljuje iz svoje emfatične i sjajne daljine, nepristupačne demantiranju, ukida mogućnost svake kritike, a prije svega one, koja ga priznaje za djelotvornog! Zvijezda Marxove utopije štitila je, također, na primjer, i Staljina! Jer on je odgađao njena mjerila, ne napuštajući je. Umjesto snage njene istine, on je postavio snagu svoje volje, s istim sjajem!

Svako naučavanje spašava se u svakodnevnom od ispraznosti i svakodnevno u njemu od besmislenosti.

22.

Traženje djelotvornosti za umjetnost (bez vječnosti), taj čin odgovornosti pred sudbinom svijeta, predstavlja najblještaviji put u smrt umjetnosti: veličanstvenu žrtvu u spasavanju čovjekovih perspektiva — veličanstvenu, ali suvišnu!

S gubitkom vječnosti, koja jedina može osigurati umjetnost, ova se raspada u korisnim poslovima: i onda, naravno, kad sablažnjava kao hir, kao doskočica, kao trik ili, jednostavno, kao ludovanje u životnom standardu.

Dekadentna umjetnost datiranih i adresiranih antropocentričnih utopija, uvijek puna moralističkog patosa, još operira materijalima osiguranim transcendentalno. Ona je dualistička, nju nagriza diskrepancija između igre i utilitarnosti: ona je danas neodlučna i tradicionalna (u epohalnim razmjerima).

I, kad pronađe efikasnost, umjetnost je već iščezla u traganju: »Asimiliranje ideala i realiteta pokazuje razmjere prevladavanja ideala« (Marcuse). — »Revolt kulture« suicidan je bez transcendentalnog: on neizbježno završava u nihilizmu, kao viša kultura, koja se opire svojoj jedinoj sudbini u toj situaciji — bespomoćnosti. Jer, i bez revolta »viša kultura postaje dio materijalne kulture. U toj transformaciji ona gubi veći dic svoje istine« (Marcuse).

23.

U središtu Slavičekovog djela vlada dirljivo nepokolebljiv mir pjesnikove veličine i njenih prava. To je bukolika predodžba o pastiru ljudi, zaštitniku vrijednosti i neprijatelju zlih strasti. On otkriva razloge nesreća i pruža lijekove protiv njih; on zna što je spasonosno i što donosi propast. Slaviček je pjesnik bez sumnja, pjesnik siguran u smisao svog rada i točnost svojih stanovišta: Ne može se u čovjekovom svijetu dogoditi nešto, što bi taj smisao uzdrmalo! jer to bi označilo njegov kraj, kraj tog svijeta! S ganutljivim samopouzdanjem — koje bi bilo zastrašujuće u nekom drugom djelu!... — on na opća, popularna pitanja našeg doba daje pastoralno jednostavne odgovore svog besproblematskog humanizma, koji je osnova cijelog njegovog rada. Uvažavajući svoj slučaj priprosto i do veličanstvenih razmjera — što bi u nekom drugom

djelu bio groteskni narcizam!... — Milivoj Slaviček izgrađuje azil tradicionalnoj egzistenciji i ulozi pjesnika. Njegovo djelo izaziva nostalgičnu sjetu naivnom dubinom svoje skrbi, tom grešnom vrlinom vatrenih iluzija jednog povjerenja u pjesništvo i čovjeka: povjerenja kojem je dovoljno postojanje tradicionalnih vrijednosti. Nesreće našeg doba za njega su otpadničke: duhovno je napušteno u ime materijalnog, teškoće dostojanstva u ime lake radosti, dubina u ime standarda. Ta opća mjesta moralističkih, antropocentričkih dijagnoza u Slavičekovom djelu dobivaju neočekivano bolnu konkretnost rane i zavoja; i patetične intervencije Vojske spasa! predvođene pjesnikom!

24.

Rasap stalno sudjeluje u našoj sudbini, ali nikad nije konačan! zato što mi ne odustajemo. Iskustvo nesreće, iskustvo poraza ne tjera nas u bijeg: mi opet poduzimamo ono, što će ponoviti stradanje! Bezbroj puta voli onaj koga izdaju, bezbroj puta buni se onaj koga pobjeđuju. I ne zato što zaboravlja, i ne zato što se obmanjuje: on je izabrao svoju zvijezdu, a put tek upoznaje...

Mihalićeve pjesme govore o iskustvu što ga je tako stekao, ali o zvijezdi ništa ne saznajemo: ona je bezimena, ona ničim nije određena. On nas ostavlja s jednostavnom mišlju: uvijek ima razloga da se izdrži! uvijek ima smisla da se sve ponovi! jer ništa nije konačno!

U Mihalićevom djelu nema nikakve utopije: On ne propovijeda ustrajnost u ime nade, u ime neke pobjede, u ime neke »datirane epohe budućeg razvitka ljudskog društva«. Njegovo pjesništvo zastupa strasno ispunjavanje svih mogućnosti da se bude čovjek. I to je njegova rana: ta neodređenost, koja mora postati romantična. Opravdanje svih naših pothvata, našeg padanja u ono što će nam zadati bol, ne prelazi razloge dostojanstva, ljubavi i ljepote: jednu već uzdrmanu vječnost romantične vjere.

Ali Slavko Mihalić se tome opire kao krajnjem razlogu, kao krajnjem smislu svog djela: on romantično svodi na sredstvo u poraznoj praznini, gdje odjekuje krik koji nije adresiran, svjedočanstvo da ni taj trenutak još nije uništenje, iako nemamo uporišta.

Jer uvijek se nešto mora dogoditi, da bi se postojalo!

Mihalićevo je pjesništvo bez konačne odluke. On nas uvjerava da su nam još uvijek potrebne tradicionalne vrijednosti, — i to patetično, i to s euforijom zastupane! — da bi izdržali do trenutka prepoznavanja cilja: jer mi danas čekamo taj događaj, čekamo djelujući. Romantično je dakle zadnja mogućnost opravdanog otpora na kraju jednog svijeta: onima za koje on nije posljednji, za koje nije jedini mogući.

Mihalićeva je zvijezda beskonačno vraćanje mogućnosti događanja, ali još bez novog reda. Njegovo pouzdanje nema cilja; ono se pokreće potrebom za njim: Idemo u nepoznato, jer se samo tako može postojati u ovo doba.

25.

Ivan Slamnig se raduje jeziku u trenutku kad on na sve strane postaje fatalna glavobolja našeg svijeta. Udio nostalgije i udio ironije u njegovim pjesmama još uvijek je samo posljedica prolaznosti svega, tradicionalnog osjećanja vremena, koje ne dovodi u pitanje smisao igre s

jezikom. Postoji u njegovu djelu draga, dječja odsutnost: jedan kutak neporušenog svijeta gdje vještina i mašta ne kolebaju zbog uzbune uokolo; koja može prodrijeti k njima jedino kao njihov poticaj. To, dakle, nije odustajanje od našeg svijeta, to je prisutnost koja odbija ono što je za nju neplodno: s tolikim mogućnostima pjesništva, Slamnigu je besmisleno ići upravo tamo, gdje one postaju najmanje i najneizvjesnije. On nije prorok, on nije učitelj, on ne traga za spoznajom: pjesmu sačinjavaju riječi i on se njima bavi! Ako one propadaju, to je pitanje prolaznosti; kojoj ćemo se uvijek jednako opirati...

Slamnig nema nikakvih iluzija o svom radu. On njegovu ulogu, njegovo značenje uvijek zadržava u jasnim prostorima samostalnosti pjesme. Ali upravo zato sudjeluje u velikoj iluziji o sudbini našeg doba: iluziji prema kojoj u povijesti već postoje svi elementi za razrješenje njegove krize (čime ona, naravno, gubi na svom opsegu, na svojoj dubini: gubi svoj sudbonosni karakter). Birajući u jeziku plodne mogućnosti epohe, Slamnig neizbježno bira put prema krizi, što je samo prividno paradoksalno: jer u nju vodi sve što povjerljivo prihvaća jezik. To je klasični primjer pobjede realiteta nad izabranim značenjem našeg djelovanja; jasno, s posljedicama insuficijencije tog izbora.

26.

Ali zavičaj kao statično mjerilo, mjerilo koje se ne mijenja i ne problematizira, postepeno daje odviše jednostavne i jednolične odgovore: svodi se na arkadijsku suprotnost buci stoljeća, ili na pastoralni, idealizirani azil, koji preko nostalgije odvraća od svakog pitanja. Ta opasnost nije izbjegla Pupačićevoj pažnji, što se pokazuje u njegovom nastojanju da umnoži, proširi i produbi odnose kojima se bavi. Napor je još uvijek jednostran, jer ne zahvaća rodni kraj, nego samo pjesnikov svakodnevni životni prostor: on se komplicira naspram uvijek iste, tihe i jednostavne zavičajne stvarnosti. A dok se ona ne pokrene ne mogu se izbjeći opasnosti njene nepomičnosti.

Pred živim pjesnikom sve su zadaće žive!

27.

I kritičarski Šoljanov rad određen je samovoljnostima ukusa i svrstavanja: pretjerivanja zbog programa i sretnih formulacija pokazuju da su njegova osjećanja borbena, njegova mišljenja praktična, a njegov hedonizam nadziran jednim stajalištem o književnosti kao akciji ugrožene čovjekove slobode. Opća koherentnost njegovog kritičarskog rada puna je kontradiktornih detalja, gdje oduševljenje svladava mjeru principa s izletničkom neumjerenošću, ali s uvijek prisutnim identitetom konačnog cilja: koji, ponekad, u konkretnom razlogu Šoljanovog odobravanja, nije ni pogođen, ni u odgovarajućoj formi uzet u obzir. Ali, nisu opasne njegove pogreške, opasan je način na koji ih čini. Jer za njegove sudove, podjednako privlačne i strastvene, lako se može reći: Ako nije istinito, dobro je nađeno!

Šoljan se ne boji opsjena, on se boji dosade! I ponekad sudi samo zato što mu se sud čini zanimljiv. U pojedinostima uživalački nedisciplinirian, on je u načelnom uvijek nepopustljiv; što čini čast i njegovim pogreškama: ne preko kritičarskog posla, nego preko moralne dosljednosti njegovog književnog djela.

28.

U Novakovoj gorkoj ispovijedi ništa se ne pobjeđuje: on je samo napuštao svoju vjeru, vjeru koja nije htjela prijeći svoja vlastita iskustva, koja zato dramu doba održava u svojoj vlastitoj drami, njene simbole artikulira preko svog vlastitog slučaja. To je suvremena dokumentarnost i tradicionalni, blještavi moralizam, koji priznaje samo ispite svoje sudbine. Glas najpotresnijeg razočaranja u općem, u žrtvovanju osobnog!

BESPRIMJERNE OBMANE ILI HRVOJE ŠOŠIĆ U »GENEXU«

Hrvoje Šošić

Svijetleća reklama »Generalexport« na neboderu smještenom na uglu Ilice, Gajeve i Trga Republike u najužem središtu Zagreba malo koga podsjeća na »Genex«, ništa više nego gotovo neprimjetljivi natpis na glavnim ulaznim vratima (odlazeći na razgovor[1] i ja sam pogriješio vrata). »Genex« djeluje tiho, nenametljivo. Gotovo da se ne zna za njega. A njegovo poslovanje obavijeno je neusporedivo većim velom tajni nego izmjene propisa o devalvaciji, koje se pripremaju u najužem krugu najviših državnih funkcionara. »Genexove« tajne teže se provaljuju nego vladine. No, ipak . . .

U knjizi *Za čiste račune* osvrnuo sam se na »Genexove« obavijesti javnosti kojima se indirektno nastojalo demantirati sve ono što se u javnosti govorilo i o čemu se pisalo u vezi s »Genexovim« poslovima. Za te svrhe »Genex« je sastavio i bilancu kakvoj do sada nema primjera u knjigovodstvenoj teoriji i praksi. Školski primjer za postizanje sasvim određenih poslovno-propagandnih ciljeva.

Kada je »Genex« krenuo u takvu igru s javnošću bio je red da igra do kraja. To je ujedno razlog što se s njim bavimo više nego s drugima. No, nije i jedini.

U knjizi *Za čiste račune* napisao sam da ću javno priznati da sam lažac ako mi »Genex« dokaže da mu zarada iznosi manje od 30% na devizama uzetim za investicione kredite koje je dao svojim partnerima. U sklopu toga postavio sam mu i tri pitanja na koja bi morao odgovoriti ako želi da istinito informira javnost. Odgovorio mi je indirektno Šime Matešić, direktor Direkcije »Genexa« za Hrvatsku u intervjuu »Plavom vjesniku«. Bogomilu Mejovšeku je izjavio da su neznalice i zlonamjerni oni koji tvrde da »Genex« na devizama zarađuje 50%.

No, prije nego prijeđem na pojedinosti razgovora s Matešićem, mislim da je potrebno još ponešto zabilježiti i objasniti. Za knjigu *Za čiste račune* direktor »Poljobanke« kaže da nije ni pamflet. Takvo je reagiranje svakako najrazumnije, s obzirom na to da je »Poljobanka« prepoznala svoje ugovore i uvjerila se da je osnova njenih metoda eksploatacije i eksproprijacije otkrivena. Uz put, tek da konstatiram da sam bio zloguki prorok. Kao što je »Poljobanka« ostavila na cjedilu poljo-

[1] Prethodno je bilo dogovoreno, da nakon totalnog muka na strani o kojoj je govorio u knjizi *Za čiste račune*, Hrvoje Šošić nastavi polemički raskrinkavati eksproprijatore radničke klase i eksploatatore hrvatskog naroda na stranicama »Kritike«. U predahu, predložio je da ode obaviti ovaj razgovor. Uredništvo »Kritike« se suglasilo s tim, pa ovaj put objavljujemo Šošićev izvještaj i komentar. Zaključak prepuštamo čitaocima (op. ur.).

privredu da bi mogla njenim novcem eksploatirati turizam, sada je, zajedno s ostalim bankama, ostavila na cjedilu i turizam. U tome i jest bit same stvari o kojoj se radilo u mojoj knjizi. Banke su i na primjeru turizma održale privredi i samoupravljačima očiglednu nastavu o svojoj pravoj ćudi i prirodi.

»Jugoanex«

Bit problema deviza i veletrgovine sigurno prodire i do najširih slojeva javnosti. Vrijedi zabilježiti ono što smo vidjeli u do sada našoj najuspjelijoj TV humorističkoj seriji *Naše malo misto.* XXV sekvenca XI epizode *Našega malog mista* izvanrednog režisera Danijela Marušića glasi ovako:

Prid vratima otela stavjena je vrpca koju triba prisić. Tot stoji Anđa sva u bilo, a u ruke drži kušin na kojemu su velike nožice. Do nje je predsjednik koji će izvršiti čin otvorenja.
Roko govori završne beside svoga velikoga govora, a okolo njega su uzvanici. Tot su svi ugledni mištani: sekretar, likar, Bepina, a u sredini počasno misto zauzima predstavnik Jugoanexa.

ROKO: *Govorija san, drugovi i drugarice, o Buvini, Jurju Dalmatincu, braći Andrijićima, o Meštroviću i drugin velikin rvaskin kiparima, ali drugarice i drugovi, ovi otel ni samo arkitektura!*

On je zapravo tvornica, tvornica o pinez koja je podignuta zafaljujući braskoj pomoći Jugoanexa.

Dvi su miljarde ovod uložene i ka ča su nan judi pošteno pozajmili, mi ćemo jin i pošteno vratit.

I to u dolore, drugarice i drugovi!

Neka je u dolore, ča se tot jema ko bunit. Koju će nan Gospu, dolori, oli ćemo mi poć s njima švercat.

Glavno je da mi radimo i pošteno siromaški priživimo, a s dolorima neka se bavidu oni koji ćedu boje od nas s njiman upravit.

Je li tako, drugarice i drugovi? I zato posebno još botu pozdravjan bratskog prestavnika dolorskog, odnosno trgovačkog preduzeća kličući mu trokatni »živija!!!«

— Burni pljesak —

PAROLA: *(Viče) Doli dolori! Doli kapitalistička munita! Doli inperjalizam! Živija naš socjalistiški nesvrstani dinar!*

Anđa daje nožice predsjedniku. Narod se jagmi za komade vrpce.
Prolazi motorizacija: 4—5 auti, 2 motociklete i dica na dvokolice.«

U zagrebačkom »Genexu«

Izazov direktora zagrebačkog »Genexa« ja sam prihvatio, iako je on već u razgovoru sa Mejovšekom debelo potvrdio moje tvrdnje. No, reeksporteri i sadašnji sustav financiranja su takav fenomen za koji je teško vjerovati da je ponovljiv. Radi povijesti vrijedi se njime pozabaviti. A i radi toga da se ne ponovi u budućnosti.

Direktor Matešić primio me uljudno, kao svaki poslovan čovjek. Nije dopustio da nas ometaju u razgovoru.

I igra je počela.

U takvim razgovorima teško je doći do nečega konkretnog. To je i glavni razlog nedovoljne obaviještenosti mnogih naših, pa i najviših rukovodilaca. Sve se svodi na razgovor u kojem se vješto izbjegava sve ono što je za partnera s kojim se razgovara neugodno. Zbog toga je i važno tko u razgovoru ima inicijativu, jer ona omogućava da se s ras-

prave o biti stvari prijeđe na sasvim periferne i da se one nametnu kao glavna tema razgovora, ne bi li se zamorio protivnik.

Direktor Matešić bio je vrlo korektan sugovornik. Nije odbio odgovor ni na jedno pitanje, premda su se odgovori na početku i na kraju razgovora na isto pitanje razlikovali.

Rekao mi je i mnogo toga što sam zabilježio, a on me zamolio da to ne napišem. Premda ga ne bih morao poslušati, jer je znao da s njim razgovaram samo radi toga da bih taj razgovor objavio, bit ću korektan i neću napisati ništa od onoga što mi je rekao da ne objavim.

Nisu ovdje važna Matešićeva i moja mišljenja. Važno je jedino da se dopune izvori o problemima bitnim za naš budući gospodarski razvitak.

Zagrijavanje

Potvrdio mi je, direktor Matešić, da su zlonamjerni i neznalice oni koji pišu o »Genexovim« zaradama na devizama. *Za čiste račune* odgovorio je »nisam čitao, vidio sam«. Na kraju razgovora pitao me je odakle sam došao do toga da napišem (jasno u knjizi *Za čiste račune*) da »Genex« zarađuje 30% na devizama.

Da dobije u inicijativi krenuo je u napad na pojam »reeksporter«. Prema Matešiću, »pojam reeksporter« više ne postoji. Na našu žalost postoji ne samo pojam nego i reeksporteri. Mi točno znamo na što mislimo pod tim pojmom. To su i ona poduzeća koja se pored uvoza radi ponovnog izvoza, bave i samo jednom fazom u nizu transakcija da bi onda zahvaljujući oduzetom tuđem dohotku povećali vlastiti dohodak iznad one zarade do koje bi se trebalo doći na osnovi stvarnog rada u području trgovine.

Da bih onemogućio Matešića da me zamori dokazivanjem da je nestao čak i pojam »reeksporter« (treba ga brže-bolje brisati iz svih rječnika) zato što se »Genexu« ne sviđa da ga se svrstava među reeksportere, prešao sam na privilegije. No, u međuvremenu je direktor Matešić dodao: »Nama su samo 5% reeksportni poslovi.« (Dakle »Genex« je ipak reeksporter iako taj pojam ne priznaje. Da li je i da li će ostati reeksporter samo 5% čut će se.)

Privilegije

»Kakve privilegije, to je pucanje u prazno. Pucate u ono čega nema, nitko ne zna koja je to privilegija!«

Direktor Matešić je uletio u ovu malu zamku, za koju ne držim da prelazi okvire fair playa. Matešiću se činilo da je siguran na ovom području, jer se tvrdnje o privilegijama vezanim za čitav postupak i odnose u vanjskoj trgovini jako teško dokazuju. No, ja u tom pogledu nisam ni očekivao nešto posebno saznati, utoliko više što karte za ovaj štih nisam izbacio.

No, direktoru Matešiću je ovo bila prilika da mi otkrije »isključivu tajnu uspjeha 'Genexea'«. On kaže da je »Genex« postao to što jest i da je napravio sve što je napravio, jer je stvorio ekipu od 30—40 ljudi.

»To je ekipa ljudi koja grize za posao i za lični prestiž.« »U 'Genexu' je izbor ljudi osnovna stvar, nemamo lijenčina i filozofa. Tko dođe u 'Genex' postiže samostalnost u preuzimanju poslova, njega nitko ne zajebava« — tvrdi Matešić.

I dalje: »'Genex' je jedino poduzeće u Jugoslaviji u kojem ni jedan sat nije potrošen u svađama s klikama. Ja sam 14 godina u 'Genexu'.

Mogu dobiti sutra dva mjesta s 50.000 do 60.000 većim primanjima, ali neću da idem.«

Pitao sam ga kolika su mu primanja. »Startna mi je osnova 3.400 dinara, a ukupna primanja za proteklu godinu (1970) iznose mjesečno prosječno 4.800 do 4.900 dinara.«

A u devizama?

»Otkrio sam odakle priča o našim deviznim primanjima. Njen tvorac je bio Mirko Ruk, šef naše poslovnice. Kada sam ga pozvao na odgovornost rekao mi je da je to ispričao jednom novinaru, jer ga je htio zajebavati«, odgovorio mi je vrlo uvjerljivo direktor Matešić. Nova pitanja mu nisam u vezi s tim postavljao jer, konačno, kakve će osobne dohotke imati to je ipak njihova interna stvar.

No, da problem s indirektnim primanjima »Genexovaca« ipak postoji dokazuju i izdvajanja iz dohotka »Genexovaca« za fond zajedničke potrošnje u 1966. i 1967, do vremena kada zakonom nije zabranjeno daljnje povećavanje isplata za zajedničku potrošnju. U 1966. i 1967. godini prema bilanci »Generalexporta« u fond zajedničke potrošnje izdvojena su sredstva u visini od 50% od dohotka za osobne dohotke zajedno s doprinosima.

To konkretno znači da je »Genex« u 1966. i 1967. godini izdvajao za fond zajedničke potrošnje po jednom zaposlenom više, i to znatno više nego što su iznosili prosječni godišnji netto osobni dohoci radnika u privredi SFRJ.

Nismo razbijeni na ekonomske jedinice

Matešić je izvanredno ponosan na samostalnost svoje Direkcije za Hrvatsku.

»Sve sâm radim. Možemo ući u svaki posao ispod 25% diskonta ... Trebam npr. milijun 'rusa'. Dobivam ga bez problema.«

»Direkciji 'Generalexporta' za Hrvatsku (Matešić joj je na čelu) nitko ništa ne naređuje iz Beograda«, uvjerava me Matešić, a da ga to nisam pitao.

S kojim poslovnim sredstvima samostalno raspolaže Direkcija za Hrvatsku?

»Poslovni je fond zajednički«, odgovara Matešić.

Razdioba dohotka?

»Nama ništa ne ostaje, nismo razbijeni na ekonomske jedinice.« (sic!)

Prema riječima druga Matešića, »Generalexport« je u 1970. ostvario promet od oko 600 milijardi st. dinara s tim što na Direkciju za Hrvatsku otpada promet od oko 30%, ili 200 milijardi st. dinara.

Tko vodi politiku osobnih dohodaka? — bilo je moje slijedeće pitanje.

»Povećavamo osobne dohotke samo za zvanični postotak.«

Prije nego prijeđem na daljnji tijek razgovora zaustavit ću se na čas na ovom i na prethodnim odgovorima.

Prema riječima Matešića, kompleksna organizaciona jedinica koja ostvaruje promet od 200 milijardi st. dinara ne odlučuje čak ni o visini osobnih dohodaka. I osobni dohoci zaposlenih nemaju nikakve veze s ostvarenim rezultatima rada, bez obzira na to što je i Ustavom određeno da bi morali imati.

Osim toga, ostaje i otvoreno pitanje obveze iz akumulacije prema području u kojem organizaciona jedinica nekog poduzeća djeluje. Za Zagreb je svakako i te kako interesantno da se akumulacija stvorena na

njegovu području ne odlijeva u potpunosti i da od prometa od 200 milijardi st. dinara Zagrebu i Hrvatskoj ne ostaje gotovo ništa.

U nastavku razgovora žali se Matešić: »Zbog sadašnje politike osobnih dohodaka ne mogu dobiti ljude. Osobni dohoci dosta su nam niski u usporedbi s drugim poduzećima u Zagrebu. Npr. u odnosu na 'Ferimport', 'Vajdu', 'Kemikaliju', 'Mašinoimpex', osobni su nam dohoci niži od čistačice do direktora. Isti je slučaj s INOM. Kod nas je npr. inokorespodentu startni osnov 1.200, a ukupna primanja 1.800, dok je u INI osobni dohodak inokorespodenta 2.500.«

No, nakon ovih žalbi direktor Matešić ostaje dosljedan sebi i ponovno hvali »Genex«. Dobio sam dojam da »Genex« za njega predstavlja pojam, fetiš.

Premda ga to nisam pitao, Matešić me uvjerava: »Najvažniji 'Genexovi' kadrovi su iz Zagreba, Rudi Pisk je u Londonu stvorio najveću agenciju u inozemstvu. Da je otišao kao predstavnik 'Generalturista' ne bi je napravio. Iz Zagreba je Vlado Mikulac u Frankfurtu, Pašić u Kopenhagenu, a u Milanu Vlko Demović (izvinjavam se drugu Vlku ako sam radi loše bilješke krivo napisao njegovo prezime).

I onda još jedna tvrdnja Matešića u vezi sa zaradom »Genexa«: »Imamo 600 mlrd. st. dinara prometa, ako ostane 1%, to je 6 mlrd. st. din«. (*A 1% za promet ostvaren u Hrvatskoj iznosi 2 mlrd. st. din!* prim. H. Š.).

Zarade u inozemstvu

Iz razgovora o zaradama u zemlji normalno su proizašla pitanja o poslovanju »Genexa« u inozemstvu. Nisam bio naivan pa stoga nisam ni očekivao da ću s tog područja nešto saznati. No, ipak sam došao do nekoliko zanimljivih odgovora.

»O crnim fondovima nema govora. Kuća se nikad nije bavila nedozvoljenim poslovima; pustimo da li su korisni s društvenog stajališta, ako je propis dozvoljavao, mi smo ih radili. Nemamo zajedničkih poduzeća. S polovinom kapitala smo u jednoj preradi mesa u Trstu.«

Nisam dalje inzistirao na tome, jer sam već raspolagao s »Generalexportovim« »godišnjim izvještajem za 1969.« u kojem na str. 4 piše:

»Proširenjem delatnosti i na domaći inicijativni turizam povećan je broj organizacionih jedinica, tako da je mreža organizacija 'Generalexporta' brojala, pored centrale u Beogradu, 14 organizacionih jedinica u zemlji, 8 predstavništava u inostranstvu i 32 preduzeća i njihovih filijala u inostranstvu.«

Ovaj sam dio razgovora bilježio vrlo pomno. Prema Matešiću, turističko-agencijski pogon »Genexa«, »Yugotours« u Londonu, radio je s gubitkom od 1958. do 1963, ali su gubici pokriveni ne dotacijama, već kreditom. »Sve zarade 'Yugotoursa' upotrebljavamo za širenje 'Yugotoursa'. Nismo prihodovali ni jedan dolar. Dolazi do prelijevanja između Frankfurta i Beča.«

Bilance poslovanja u inozemstvu

»Nije tajna, sve bilance moramo dati Službi društvenog knjigovodstva i Saveznom sekretarijatu za financije«, tvrdi direktor Matešić na moju primjedbu da o golemim sredstvima u inozemstvu »Genex« ne polaže račun odgovarajućim organima u SFRJ.

U pogledu visine vrijednosti te imovine Matešić je bio kategoričan: »Ne znam da li bi izvukli 1 do 1,5 mil. dolara.«

Na moje čuđenje on ponavlja: »Kada bi sve izlikvidirali ne bi ostalo 1 do 1,5 mil. dolara. Uglavnom su to zastupnička poduzeća. 'Jugoskandia' je isključivo trgovačko poduzeće.«

U sklopu ovog dijela razgovora Matešić mi priča da je bio na čelu »Genexovih« organizacija u Londonu i New Yorku. Ne poriče da je odlazak u inozemstvo jak mamac za kadrove »Genexa«, što je i razumljivo.

U pogledu poslovanja naših poduzeća u inozemstvu Matešić me svojim odgovorom učvrstio u uvjerenju da je točno ono što je pisala »Borba« 25. XII 1970: »Što se može očekivati od samostalnih i mješovitih poduzeća, kako posluju — o tome se izgleda vrlo malo zna u široj javnosti, pa i u kompetentnim institucijama, koje su s njima povezane tankim nitima. Sve se svodi na povremene ankete i na dosta rijetku kontrolu njihovog poslovanja, o čemu ima malo podataka. Stoga se ne zna, bar gledano ovako u cjelini, koliko je kapitala otišlo izvan granice, kakvi su efekti ulaganja, koliko ta poduzeća gube, a koliko dobivaju. Trenutno se, istina, u Saveznom sekretarijatu za vanjsku trgovinu sređuju podaci o tome, ali na temelju anketa, koje ne pružaju uvijek vjernu sliku.«

Nepokrivene devizne zarade i Jugobanka

Sprega reeksporterskog, veletrgovačkog i bankarskog kapitala dovela je do takvog međusobnog isprepletanja financijskih odnosa da se radi o formiranju financijskog kapitala kod nas u punom smislu riječi i značenja.

U »Genexovom« godišnjem izvještaju za 1969. na strani 22. ima ova fantastična rečenica: »Akumulirane devizne zarade do 1963. godine, koje nisu bile u celosti pokrivene sopstvenim fondovima, pretvorene su u dugoročni kredit i priznat im je status sopstvenih sredstava.«

Očito je da se radi o mutežu fantastičnih razmjera jer su samo u 1969. dugoročni krediti »Genexa« porasli u odnosu na prethodnu godinu za gotovo 30 milijardi st. dinara.

»Akumulirane devizne zarade, koje nisu pokrivene vlastitim fondovima« — ekonomski i knjigovodstveno predstavlja nonsens, ili hrvatski rečeno glupost. No, kada »Genex« ipak o tome govori, onda je jasno da je to kod njega moguće, a za sve ostale dokaz što sve reeksporteri mogu činiti.

Još je gori nonses formulacija da su zarade »pretvorene u dugoročni kredit« i da im je »priznat status vlastitih sredstava«. To bi otprilike isto tako bilo kao kad bih ja ostvario deviznu zaradu, ali ta devizna zarada ne bi bila moja nego »Genexova«. Jasno je, da onda to nije moja zarada. Prema »Genexovoj« mudroliji ja tu zaradu koja nije moja pretvaram u dugoročni kredit i priznajem kao moj dug »Genexu«. Ali mjesto da kažem da je to moj dug »Genexu«, ja počnem pričati da sam tom dugu dao status mojih vlastitih sredstava. To dalje znači da sam zarade koje nisu moje pretvorio u dug i tako došao do vlastitih sredstava.

Očito je da je sve ovo što sam ispričao glupost, ali takve gluposti nama »Genex« službeno servira.

No, da stvar nije nimalo naivna može se vidjeti iz rasta sredstava »Genexa« koja on naziva svojima. U već citiranom izvještaju »Genex« piše:

»Sa sredstvima dugoročnog kredita, sopstvena sredstva preduzeća iznose:«

Stanje na dan	U milionima dinara
31. 12. 1962.	7,9
31. 12. 1969.	375,7

Prema ovim podacima »Genexova« sredstva povećala su se za 7 godina za

4.656%

a što proizlazi iz indeksa 1969/1962. godina od 4.756.

Istodobno poslovni fond »Genexa« za to isto razdoblje odražava fantastičan okrugli broj od

4.000

što znači da se »Genexov« poslovni fond za 7 godina povećao za

3.900%

ili da je »Genexov« poslovni fond za 7 godina porastao za 39 puta (da netko ne pomisli da se radi o štamparskim pogreškama, ponovit ćemo ovu brojku i slovima: *trideset devet puta).*

Tek usporedbom s rastom poslovnog fonda »Genexovih« partnera u ovom razdoblju vidjeli bismo što bi nas čekalo za nekoliko godina kada bi »Genex» i ostali pripadnici financijskog kapitala mogli nastaviti sa svojim poslovanjem na dosadašnji način.

Na moje pitanje kako se to devizne zarade pretvaraju u kredite, Matešić mi je odgovorio: »Morali smo prodati 'Jugobanci' sve devize, a nama je vraćeno u vidu kredita.« Nakon toga Matešić mi je odmah počeo govoriti o zabludama o velikim zaradama »Genexa« i da te zablude proizlaze iz toga što »novinari i političari neće da uđu u suštinu«.

Matešić ima pravo u pogledu novinara i političara, ali samo utoliko što oni unatoč svemu još uvijek nisu dovoljno ušli u stvarnu bit besprimjernog sklopa veza reeksportera s bivšim saveznim bankama.

Iz naprijed citiranih riječi direktora »Genexa« u Zagrebu Matešića vidi se da je »Genex« operaciju s milijardama ekspropiranih deviza obavio u suradnji s Jugobankom.

Često se zaboravlja da je već došlo i do fizičke integracije »Genexa« i nekih banaka. Citiramo »Genexa«:

»Tokom 1969. godine pristupilo se formiranju zajedničke firme sa Jugoslavenskom investicionom bankom, — Beograd, pod imenom Investrade Ltd., — London, čiji je cilj korišćenje mogućnosti za proširenje robne razmene, sa osloncem na komercijalni, bankarski, potencijal osnivača.«

Ovaj citat mi je bio potreban za one koji nikako neće shvatiti stvarnu prirodu odnosa i veza između reeksportera i financijskog kapitala, između reeksportera i bivših saveznih banaka i konačno između reeksportera i novca iz emisije do kojeg oni dolaze na taj način, što novac iz emisije mjesto samoupravljačima u privredi odlazi reeksporterima posredstvom bivših saveznih banaka.

I djetetu bi moralo biti jasno da novaca za poljoprivredu, turizam i industriju nema i da će ih biti sve manje zato, jer bivše savezne banke s reeksporterima stvaraju zajednička poduzeća u inozemstvu, i to s novcem iz emisije kao i s onim novcem koji su ranije ekspropirali od neposrednih proizvođača.

Neznalice, zlonamjerni i lašci

Kad sam tvrdio da ću priznati da sam lažac ako je »Genexova« zarada na oduzetim devizama od onih koji su ih zaradili manja od 30%, polazio sam od svog dugogodišnjeg poznavanja stvari i više »Genexovih« poslova o kojima sam dokumente imao u ruci.

Već sam u uvodu konstatirao kako je Matešić priznao Mejovšeku da se na dolaru može zaraditi 50%.

Meni je to također priznao ovim riječima: *»Jedan USA dolar može se pretvoriti u 1,50 obračunskih dolara, to stoji.«*

Ovim svojim priznanjem Matešić je ujedno dokazao da nisam lažac. *To ni on ne tvrdi.*

No, on odmah nastavlja priču o onima koji su neznalice i zlonamjerni. Priču za naivne, koja u stvari pokazuje koliko »Genexovci« potcjenjuju čitavo društvo.

Tko je čitao Mejovšekov prikaz razgovora s Matešićem, mogao se uvjeriti kako je Mejovšek samo na izgled ostavio Matešića u uvjerenju da su on, novinari, političari i znanstvenici neznalice zato, jer tobože nemaju pojma šta znači diskont i ažio i razlika između konvertibilnih i nekonvertibilnih valuta. Mejovšek je na kraju studija III stupnja na Fakultetu ekonomskih nauka i treba da postane uskoro specijalist upravo za područje financija. A što su diskont i ažio moraju znati i golobradi mladići prije nego što završe ekonomsku srednju školu.

Inače, diskont i disažio su odbici pri isplatama ili obračunima u financijskim poslovima, a ažio je suprotan pojam od disažio i predstavlja dodatak pri promjenama valuta i deviza iz jedne vrste u drugu. S tim su se problemima sreli naši mnogobrojni građani kad su u Trstu ili Milanu mijenjali svoje dinare za lire ili u Beču dinare za šilinge. Dobili su manje lira od službenog tečaja, a talijanski je kupac dobio za svoje lire više dinara nego što bi dobio kad bi te lire zamijenio u nekoj našoj banci. Isto tako većina se građana srela s problemima diskonta potpisujući mjenice na veći iznos nego što su ga primili u banci obvezavši se odmah time i na plaćanje kamata. Dakle, radi se o zaradama jednih, a gubicima drugih prilikom uzimanja kredita ili mijenjanja novca iz jedne valute u drugu (u svakom rječniku stranih riječi i svakom privrednom leksikonu može svatko naći i porijekla ovih riječi i njihova znanstvena tumačenja; moja su tumačenja pojednostavnjena radi šireg kruga čitalaca koji nisu ekonomisti).

U nastavku ovog razgovora direktor Matešić je nastojao da bude što uvjerljiviji. Bilo mu je očito stalo da mene, neznalicu i vjerojatno, prema mišljenju »Genexa«, u odnosu na »Genex« zlonamjernog (iako za to nema nikakvog dokaza) toliko ošamuti s meni nepoznatim stvarima, da mi više nikada ne padne na pamet da pišem o reeksporterima i njihovim poslovima.

To je bila druga mala zamka u koju je Matešić uletio. U to sam bio uvjeren s obzirom na ono, što mi je po Mejovšeku, preko »Plavog vjesnika«, indirektno poručio.

U ovom dijelu razgovora Matešić mi je nabrojio više »Genexovih« konkretnih poslova i tvrtki, a osobito zagrebačkih, i to onih najvećih. Spominjao je i konkretne zemlje, artikle i zarade na njima.

Sjedili smo sami u njegovoj direktorskoj sobi. On je govorio, a ja sam pisao. Nekoliko mi je puta rekao »nemojte to napisati«. Ja zaista neću napisati o kojim se zemljama, tvrtkama, poslovima i artiklima radi.

Ipak je to »Genexova« poslovna tajna, a za sâm problem potpuno je nevažno.

No, što je htio da dokaže Matešić i zbog čega smo svi mi, osim »Genexovaca«, neznalice?

Nakon što je priznao da se 1 USA dolar ili bilo koja konvertibilna valuta može pretvoriti u 1,5 obračunski dolar, Matešić sada hoće da dokaže kako zbog gubitka u kvaliteti on gubi najveći dio zarađenoga i u novoj poslovnoj transakciji ništa ne zarađuje.

Matešić kaže: »Zbog pretvaranja u obračunski dolar izgubi se kvalitet. Moram se vratiti u čvrstu valutu (zašto? H. Š.), a to postižem s 25% diskonta, 33% ažija. I tako sam došao do 1,15 dolara brutto.« Prema tome »Genex« bi zaradio u obje operacije 15% brutto, i to tako da bi pri tome izgubio već 35% zarađenog!

No, Matešić je osjetio da mora izbaciti još neki adut da bi izgledao uvjerljiv: »Operacija traje nekad i preko godine dana da se zatvori ciklus.«

Da bih onima koji nisu ekonomisti objasnio što znače ove posljednje riječi Matešića, navest ću ovaj primjer operacija i ciklusa: »Genex« je npr. za dinare otkupio od nekog našeg hotela devize i za milijun dolara kupio neku robu u nekoj zapadnoj zemlji i tu robu prodao nekoj istočnoeuropskoj zemlji na njihovu valutu preračunatu u obračunske dolare, i to za 1,500.000 obračunskih dolara. Na tome je sada zaradio 500.000 obračunskih dolara ili 50%. Sada kupuje u toj istočnoeuropskoj zemlji drugu robu i prodaje je na zapad za čvrstu valutu ili USA dolare. Dug je u istočnoeuropskoj zemlji izravnao, a u zapadnoeuropskoj zemlji je opet došao do dolara, prethodno uzetih našim turističkim radnicima.

Prema Matešiću, čitava bi operacija trajala i više od godine dana, a »Genex« bi na njoj zaradio samo 15% brutto, izgubivši prethodno onih 35% koje je već zaradio.

U objašnjavanju ovih poslova Matešić mi je doslovce rekao: »Nije dovoljno da se zna samo račun više i niže sto. Mora se znati šta je to ažio i diskont.«

U nabrajanju je toliko pretjerao, da mi je rekao da »Genex« za vinjak daje 100% ažio (?!), a to znači da ga »Genex« nekome poklanja besplatno!?!

No, ja sam sve bilježio i nisam ga htio prekidati.

Nije bitno koliko »Genex« zarađuje na jednom poslu, već na koji on način dobiva u svoju mrežu sve veći dio privrede.

Kada npr. neko od najvećih zagrebačkih poduzeća preko »Genexa« ugovori posao u reeksportu, to »Genexu« daje pravo da u odgovarajuću zemlju u istom iznosu izveze različite robe. Na tom se onda ostvaruje od 15 do 40% zarade. Postoje i poslovi na kojima se, izdvojeno gledano, gubi, ali se u ukupnom ciklusu dobiva. Kad bi se uistinu zarađivalo samo 15% brutto godišnje u jednom čitavom ciklusu, onda bi »Genex« propao i ne bi za 7 godina svoj poslovni fond povećao za 39 puta a u fond zajedničke potrošnje pri tom, dok nije došlo do zamrzavanja, izdvajao po radniku više nego što je bio prosječni godišnji osobni dohodak radnika u privredi.

Istina je, da »Genex« niti zarađuje 15% brutto, niti mu treba za jednu operaciju više od godinu dana.

Zarada »Genexa« uvozom

U mojoj knjizi *Za čiste račune* pokazao sam na strani 151. da bi se uz cijenu po kojoj je nuđen automobil »Peugeot« 504 od strane »Univerzalprometa« Maribor jedan USA dolar prodao u cijeni automobila za

47,12 din

što je gotovo četverostruki iznos službenog tečaja dolara prije devalvacije.

Prije devalvacije reeksporteri nisu zarađivali pri uvozu robe u zemlju manje od 50%.

Na moje pitanje koliko »Genex« zarađuje na robi koju uveze za devize uzete neposrednim proizvođačima, odgovorio mi je direktor Matešić: *»Nikad nismo prodali u Jugoslaviji ni jedan artikl i nikad nismo uvezli na jugoslavensko tržište ničeg za jedan jedini dinar«!*

Budući da sam već prije odlaska na razgovor s Matešićem raspolagao s potrebnim podacima, bilo mi je jedino važno da točno zabilježim njegove riječi i da ih korektno citiram, što i činim.

Inače, »Genex« ima ugovor sa »Jelsom«, »Cavtatom« i »Primoštenom« iz istoimenih mjesta, da ih 10, odnosno 20 godina opskrbljuje stranim cigaretama i pićima i ostalom inozemnom robom. Među njima je »Jelsa« iz Hvara preko »Genexa« od 11 različitih privatnika kupila narukvica, broševa i medaljona u količini dovoljnoj za 5 godina. (To tek toliko, kao detalj koji bjelodano pokazuje koliko se može vjerovati ozbiljnim izjavama odgovornih genexovaca!)

Profit i iz gubitka

Direktora »Genexa« Matešića bilo je nemoguće uvjeriti da zdrav razum ne može shvatiti da u slučaju zajedničkih ulaganja »Genex« uzima profit i onda, kad njegov partner radi s gubitkom. Naime, »Genex« ima svoju računicu za dohodak i dobit koja mu omogućava da digne dobit i onda, kad mu je partner u gubitku. Računica izgleda ovako: recimo da ukupna investicija iznosi 10 milijardi st. din. »Genexov« je ulog 10%, a turističkog poduzeća isto tako 10%, što znači da svaki ulaže po jednu mlrd. st. din, dok je ostatak od 8 mlrd. kredit. Turističko poduzeće ostvari gubitak od 300 mil. st. din. Za »Genex« to nije gubitak, već dobitak od 500 mil. st. din zato jer »Genex« ne uzima u račun 800 mil. st. din kamata na kredit za zajedničko ulaganje. (Matešić kaže: »Te su kamate stvar turističkog poduzeća.«)

I sada, prema računici »Genexa«, u stvarnom obračunu imamo ovakav račun bez primjera u svijetu:

300 mil. st. din	**stvarni gubitak**
800 „ „ „	**kamata koje »Genex« ne priznaje**
500 „ „ „	**»dobitak« po »Genexu«**
50 „ „ „	**10% dobitka (ali stvarnog) »Genexu«**
350 „ „ „	**stvarni konačni gubitak za turističko poduzeće**

Zaista smo svi mi neznalice — osim genexovaca. Učili smo gluposti, i đake i studente učimo gluposti. Pravo znanje zna »Genex«. On iz gubitka izvlači profit i za svoj profit povećava gubitak svog poslovnog partnera.

Dakle, iz primjera se vidi da »Genex« izvlači za sebe 10% dobitka koji ne postoji, i to tako da stvarni gubitak poveća svom partneru od 300 na 350 milijuna dinara.

No, tu »Genexovu« zaradu plaćamo mi svi, jer se smanjuju svi prihodi, od općine do federacije.

A da »Genex« ima svoju logiku za zajednička ulaganja, vidi se i po tome što direktor Matešić kaže: *»Da mene nema isto gubi, ništa ga nisam oštetio.«*

Zatim, uvjerava me kako su u zabludi svi koji govore o velikim zaradama, specijalno u turizmu: »Mogu dokazati da smo izgubili u turizmu.«

Uistinu je jadan taj »Genex«. Gubi tamo gdje svi zarađuju. Gubi svugdje.

Sprega reeksportera, banaka i emisije

Na pitanje o sprezi reeksportera i banaka u tijeku razgovora sam se nekoliko puta vraćao.

Osjetio sam da je direktor Matešić znao da je bit kritike reeksportera u tome, što novcem iz emisije eksploatiraju i eksproprirају neposredne proizvođače. Možda zbog toga nije imao ni mjere u odgovorima koje su redom glasili ovako (jasno je da sam ih bilježio s osobitom pažnjom):

»Nemamo skoro ništa kredita.«

»Nemamo kredita iz emisije.«

»Sve su inozemni krediti (oko 92 mlrd. st. din).«

»Nikad nismo imali kredita od naših banaka, mi smo njih kreditirali.«

»Za državu nismo nikad ništa radili.«

»Ja sam Šimetinu uskočio s milijardom.«

»'Genex' ne dobiva kredite iz emisije.«

I onda kad sam izgubio svaku nadu da ću doći do autentične potvrde onoga što svi znaju, direktor Matešić mi je konačno dao odgovarajući primjer:

»'Genex' npr. dobije dolarski kredit na 5 godina. Za taj dolarski kredit na 5 godina nama 'Jugobanka' dade dinarski kredit na 10 godina.«

Kad sam Matešiću rekao da je to put kojim »Genex« dobiva novac iz emisije, odgovorio je:

»Ja ne znam odakle 'Jugobanci' krediti. Šta se to 'Genexa' tiče.«

Jasno je da se to »Genexa« ne tiče, ali se tiče svih nas.

Kada »Genex« petgodišnji kredit pretvori u desetgodišnji, onda se nastavljaju operacije putem kojih se inozemni kredit posredstvom »Jugobanke« pretvara u dvostruki devizni iznos.

Zbog toga je, u pravilu, laž da banke i reeksporteri uzimaju dvostruke i trostruke iznose deviza za dati kredit da bi dobivene inozemne kredite vratili u devizama. U samoj se biti radi o tome da reeksporteri i banke, i to najviše bivše savezne banke, novac iz emisije preprodaju za devize i onda s njima trguju.

U tome je sama bit sprege reeksportera, banaka i veletrgovine i bit financijskog kapitala koji se pretvara u eksploatatora i eksproprijatora neposrednih proizvođača.

Primjer koji je iznio Matešić tek je uvodni dio dugog lanca trgovine novcem koja je i jedan od glavnih uzroka inflacije i nestabilnosti privrede. Utoliko više što tome služi, na jednom dugom putu, novac iz emisije.

Nema stabilizacije ako se novac iz emisije preko republika ne počne usmjeravati neposredno u poslovne fondove poduzeća.

Genex i splitska banka

U više se navrata pokušavalo diskreditirati splitsku banku i njenog direktora Šimetina zbog veza s »Genexom«. U jednoj od TV emisija Šimetin je jasno odgovorio: »U vučjem društvu moraš se vladati kao vuk.«

No, i splitska banka služi »Genexu« kao izvor novca za trgovinu devizama. Iz literature je poznato da se na novčanom tržištu u svijetu ostvaruju goleme zarade financijskim poslovima s rokovima od jednog jedinog dana. »Genex« u razlikama rokova od nekoliko mjeseci i godina može ulaziti u poslove i kreditiranje od decenije i dvije, pogotovu što ima kapital svojih partnera: Jugobanke, Investbanke i Poljobanke, bivših saveznih banaka.

Primjer kako to radi ispričao mi je Matešić.

»Onaj jadnik Parmač (direktor PIK-a »Neretva«, Opuzen) imao je 300 vagona vinjaka koje nije mogao prodati. Mi kupujemo 200 vagona vinjaka, ali pod uvjetom da splitska banka da kredit (da bi spasila svoga komitenta). Splitska banka daje jedan kredit na 6 mjeseci i jedan kredit na godinu i pol, a ja sam prodao vinjak s rokom plaćanja na 9 mjeseci. Prema tome ću novac koristiti 3—4 mjeseca, koliko iznosi prosječna razlika između obadva dospjeća.«

Kad se na takav način ubace desetine i stotine milijardi dinara i strane valute u igru, onda se dolazi do one moći koju danas ima financijski kapital. Normalno je da zbog toga banke ne mogu dati novac ni za osobne dohotke stotinama tisuća neposrednih proizvođača koji su samo objekt igre reeksportera i financijskog kapitala. A to su i male banke, pa i one veće kao što je splitska koje nastoje spasiti što se spasiti dade.

Što može »Genex« ne mogu republike

Kako se naša privreda razvija, i kako se razvija svjetska privreda, tako se mijenjaju i mnoge stvari i mnogi odnosi. Proizvodnja u svijetu stalno raste i treba je plasirati. Izmišljaju se novi oblici prodaje. Tako se sada oprema (strojevi, uređaji za tvornice, transportna i građevinska sredstva, kamioni, itd.) daju u najam. Strani partneri nude našim poduzećima isto tako opremu i osnovna sredstva u najam (tzv. leasing), a to znači da dobivaju novu opremu i sredstva (npr. kamione) bez plaćanja, s tim da u određenim rokovima, kada već s tom opremom ostvare neku zaradu, plaćaju najamninu. Radi sigurnosti da će im dug biti plaćen, takvi strani partneri traže samo garanciju. Za davanje garancija kod nas su ovlaštene samo banke, a visina garancije ovisi o kapitalu kojim raspolaže banka. Na taj način garancije mogu davati samo naše najveće banke, a to su opet one bivše savezne banke.

Da bi dala garanciju za kredit nekom našem poduzeću npr. »Poljobanka« traži da joj naše poduzeće položi u gotovom 50% od visine kredita. Jasno je da će onda taj novac »Poljobanka« koristiti za trgovinu novcem i devizama. Jasno je isto tako da poduzeće ne bi tražilo inozemni kredit kad bi već imalo pola novca koji traži.

Isto je tako s najmom. Stranac daje svoju opremu bez dinara unaprijed a *naše* banke traže polog od 50% vrijednosti opreme da bi dale garanciju za naše poduzeće za primljenu opremu!

No, kako stoji stvar s reeksporterima? Svi naši propisi idu na ruku njima. Tu su i bezbrojne okružnice saveznih organa uprave i Narodne banke Jugoslavije u kojima za reeksportere uvijek ima neki izuzetak, neka sitna privilegija na kojoj se hvataju milijarde. Tako je to i s »Genexom« i reeksporterima u pogledu inozemnih kredita i garancija.

Direktor Matešić je bio otvoren. Nabrajao je inozemne banke i direktore tih banaka koje »može nazvati u pola noći«. Govorio mi je o bankama u kojima dobiva kredite bez garancije. O tome da milijun ili dva milijuna dolara može uvijek odmah dobiti na telefonski zahtjev. To je uostalom u svijetu sasvim normalno pogotovu kad se zna da je »Genex« partner u zajedničkim poduzećima u inozemstvu s Jugoslavenskom investicionom bankom i parter Jugoslavenske banke za vanjsku trgovinu i Jugoslavenske poljoprivredne banke.

No, nije normalno da se nama godinama prodaje magla o stvarnoj prirodi financijskog kapitala, reeksportera i saveznih banaka, za koje su stvoreni takvi propisi da oni mogu sve što — ne mogu republike, dakle države.

Naše republike ne mogu garantirati za svoja poduzeća ni za kredit, ni za opremu koju stranac daje u najam. Naša poduzeća ne mogu uzeti strani novac a da im se ne upletu banke, a istodobno reeksporteri mogu manipulirati s milijardama kako žele.

»Genex« može raspolagati milijardama koje dobiva od stranih banaka i taj novac prodavati našim bankama za dinare, a s tim dinarima opet kupovati devize, koje su naša poduzeća teško zaradila, po službenom tečaju i tako im otimati njihov dohodak, dok naša poduzeća ne mogu od svojih banaka dobiti ni 10 milijuna starih dinara da isplate osobne dohotke svojih radnika.

Ovome zaista primjera u svijetu niti je bilo niti će biti. Stotine tisuća radnika ne primaju na vrijeme osobne dohotke samo zato što nekoliko privilegiranih organizacija i institucija treba taj novac za zgrtanje milijardi, za financijske špekulacije!

Kraj razgovora

Na kraju razgovora Matešić mi je govorio zašto, prema njegovu mišljenju, ne ide u privredi Zagreba i Hrvatske, prvenstveno Zagreba. No, tražio je da o tome ne pišem. I neću jer to za fenomen »Genexa«, reeksportera i financijskog kapitala nije bitno.

Rastali smo se kao što je uobičajeno za poslovne razgovore. S uobičajenim frazama i smiješeći se. Ali uvjereni da na stavove i mišljenja razgovor nije imao utjecaja. Nije ih promijenio.

Nije ni mogao. Jer »Genexova« je logika za mene neprihvatljiva. A o mojoj logici »Genex« ima svoje mišljenje, jer kad bi se nje držao, onda

ne bi mogao grabiti tako kako grabi — tuđu muku. Zbog toga su i potrebni arbitri. I zaštita. I »Genexu« i samoupravljačima u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Post scriptum

U međuvremenu je, nakon moga razgovora s Matešićem, ovog direktora Direkcije »Genexa« za Hrvatsku posjetio i urednik VUS-a Drago Tović. O tom je razgovoru nešto napisao u sjajnom velikom članku u VUS-u *Što kriju tajni ugovori* (VUS br. 986).

No, službenih reagiranja nema.

A vidimo što piše VUS-u S. P. iz Primoštena:

»Veo koji pokriva sve tajne i najrazličitije makinacije između 'Genexa' i raznih hotelskih poduzeća ipak je proziran. To se posebno osjeća iz razgovora s direktorima tih poduzeća. Krajnje su suzdržani i neodređeni. Boje se istinu reći o svojoj ovisnosti, o svojim financijerima i njihovim 'blagoslovima'. Dobiva se dojam kao da su njihovi vazali, u njihovoj milosti, njihovi pioni.«

»Marko Skorin u svojim izjavama ništa posebno nije rekao, nego na jedan način reklamira sebe i svoje poduzeće, a prešućuje kamo ga vodi zagrljaj s 'Genexom': gubici na milijune, slaba primanja, mnogi radnici dobivaju primanja svakog drugog ili trećeg mjeseca i sl.«.

Čist račun

Kako tko zamišlja čiste račune zgodno je vidjeti u NIN-u broj 1057 od 11. IV 1971.

U članku *Čist račun* u rubrici »Levi stubac« na str. 18 V. Jazački među ostalim piše:

I počeli novci da padaju, strani novci, na kamen, berićetni.

To je u redu. Ali, kamen je ostao kamen: mlađi brat još uvek ore onu tamo zemlju crnicu, žito žnje, kukuruz bere, svinje goji, hleb peče, kobasice pravi ... Dobro jede narod belosvetski, i narod domaći, na kamenu.

U redu je i to. Sad se samo postavlja pitanje, jedno bratsko pitanje: čiji su novci što na kamen padaju!

I dalje se u ovoj priči traži čist račun. Zbog bratske ljubavi. Ali taj račun je čist, zna se čiji su novci. Jer oni na »kamenu« plaćaju i kobasicu i mineralnu vodu dinarima prije nego što za to dobiju strane novce. A strani novci bi trebali pripadati njima, pa bi onda za njih mogli i drugdje kobasice kupiti. Ali tu račun nije čist. Pa moraju od »Genexa« kupovati i ikone i narukvice, i cigarete strane i pića strana, i pića domaća koja nitko neće.

Taj račun nije čist. Zato ga i želimo izvesti do kraja, da se vidi koji brat troši i uživa, a koji račune plaća i po svijetu argatuje. Da se napokon utvrdi tko je pravi brat, a tko se za brata samo izdaje, i tko je među braćom za bratsku ljubav zainteresiran samo tako dugo dok od nje ima financijsku, materijalnu korist.

KAMENA MEĐIŠTA, UPOKOJIŠTA I VJEČIŠTA ILI GROBNA UMJETNOST SEMORADOVA VREMENA

(U POVODU KNJIGE ANTE ŠKOBALJA: »OBREDNE GOMILE«)

Nusret Idrizović

I u tom, steće žih
Počteno i slavno
Jere
Znah da je umrti
A taj greb učinih i izvukoh
Za svoga života — budućemu
I posli uzvučenja greba
Na četvrto lito — toj pisah
I pridah se bogu svomu
(Dijak iz Lašve, XIII—XIV st.)

1.

Stječe se dojam da stećci ne pripadaju otkrivačkoj radoznalosti arheologa i povjesničara umjetnosti, medijevalista na katedrama fakulteta i muzejskih kustosa. Stručnjaci su stećke benevolentno prepustili amaterima i turističkim menadžerima koji nam fenomen umjetnosti »stećaka« predočavaju ne baš tako uspjelim freskama na nekim mostarskim javnim objektima i omotnicama na bocama vina *made in Mostar*. Vrag bi ga znao koji je uzrok da se tako smeteno, nonšalantno i bašmebrigovićevski odričemo izuzetnih umijeća i pregnuća naših starih klesara koji, doduše, dlijetom nisu sasvim stručno slikali svoje vrijeme ali su svoje vrijeme oblikovali uspješno, a to znači: iskreno i autentično, talentirano i originalno.

Prošle je godine iznenada izašla iz tiska jedna neobična, nestandardna, dragocjena knjiga. Ime joj je *Obredne gomile*. Autor i nakladnik je Ante Škobalj. Bilo bi vrlo teško tu knjigu svrstati u neku shemu, u određenu vrstu, rod, ponajmanje u dogmu. Prema riječima autora, ta knjiga i nije napisana radi znanstvenog scijentizma ili historicizma. To nije ni arheološko, ni povijesno ni teološko djelo. Jaka i široka duha, pronicav, obaviješten, skeptik ali i profesionalni znanstvenik, sklon sintezi, neisključiv, hrabar i oprezan, Ante Škobalj je sam obavio posao jednog čitavog znanstvenog instituta. Oko sedam stotina stranica većeg formata i gustog tiska posvetio je razvoju kršćanskog oltara, postanku dvostrukih crkava, postanku i razvoju štovanja relikvija, odnosu kršćanstva prema poganskim vjerama, odnosu kršćanstva prema staroslavenskom dualizmu, doseljenju Hrvata na Jadran, postepenom pokrštavanju Hrvata, sukobu latinskog i narodnog smjera u povijesti hrvatskog naroda, postanku hrvatske narodne stranke, postanku bosanske države i narodne crkve, razvoju i rasprostranjenosti stećaka, ostacima staroslavenskog poganstva u kršćanskoj vjeri Hrvata i vječnom i općem sukobu religije i magije u ljudskoj naravi. Jednom riječi, kulturi sahranjivanja od prapočetka življenja u našim krajevima do današnjih dana.

I, eto, jedan golem rad, a vjerujem i krupan pridonos hrvatskoj kulturi, ostao je nepokriven adekvatnim kritičkim osvrtom!

Obredne gomile imaju više slojeva, tematska struktura je neobično bujna, svaka tema donosi nove zaključke a svaki zaključak izaziva novo prosuđivanje. U *Obrednim gomilama* se sretno spojilo nekoliko vrsta autorskih sposobnosti, knjiga pruža ozbiljna rješenja ali kadšto stvara

i dileme, a moramo priznati da ni kultura sahranjivanja nije baš najsvakodnevnija tema. I zato, u želji da pripomognem aktualiziranju »stećkovske« problematike, a i da Škobaljeve *Obredne gomile* bar donekle približim čitateljskom općinstvu, pokušat ću svoju pažnju pokloniti prije svega onim cjelinama knjige u kojima se najvećma govori o rasprostranjenosti stećaka.

Dakle, ZAPIS o kulturi sahranjivanja, o bogomilima i stećcima, a sve u povodu *Obrednih gomila* Ante Škobalja.

2.

Nije li smrt zapravo početak ostvarivanja nečega što nam dolazi kao nadoknada za sve promašenosti i ostale nedaće. Nije li to početak našeg sna bez snova, naše vječne radosti bez svjedoka, našeg mira bez smisla? Ne počinje li njome, smrću, zapravo naša dugo žuđena BESMRTNOST?

Neka maratska plemena hranila su i gojila, kao životinje za klanje, najljepše djevojčice i dječake da bi ih u svečanim prilikama prinosila na žrtvu... Indijci su s vrhova pagoda bacali najotmjenije brahmane da bi time umilostivili rasrđene bogove... U Laosu nisu podizali hram dok u temelje ne bi živa uzidali prvog prolaznika... U istočnoj Indiji svake godine su trovali nekoliko tisuća djece da bi uobraženi bogovi blagoslovili i darovali bogatu žetvu... Stanovita crnačka plemena prinosila su na žrtvu tisuće ljudi da bi se tako osigurala pobjeda nad neprijateljem, a kadikad i da bi se Svevišnji odobrovoljio i oboljelim kraljevima vratio zdravlje... Rimski vitezovi, vraćajući se s pobjedničkih bitaka, priređivali su svečane masakre nad tisućama grla ovaca i bikova, a narod je umirao od gladi.

Nemoguće je nabrojiti sve načine stjecanja besmrtnosti. Smrt nubijskog kralja, na primjer, bila je istodobno smrt svih dvorjana, poglavica, visokih činovnika, časnika, mitnika... Na vijest o kraljevoj smrti — stizala je za tren oka, kao da su je raznosila ptičja krila — ljudi su kao raspamećeni napuštali sastajališta odlazeći domovima da se spreme za blisku smrt. Zapovjednici svih zanimanja morali su biti sahranjeni zajedno s kraljem i tu nije bilo pomoći. Vladareva je volja bila istodobno i božanska volja. NE ŽELIŠ LI SVOJU ČASNU I ČEDNU DUŠICU ISPUSTITI NA PADINAMA KRALJEVA MAUZOLEJA, ISPUSTIT ĆEŠ JE U NEKOJ ZABITNOJ UVALICI. Spasa nema. Uostalom, nitko ga i nije tražio. I, jasno, kad je već tako, a tako je moralo biti, ljudi su, prateći kraljev lijes, pognutih glava išli u susret svojim nasilnim preranim smrtima... U trenutku kad je vrhovni svećenik robovima davao nalog da počnu zaziđivati kralja u mramornoj kapeli, nastalo bi ritualno ubijanje svih pogrebnika. Običaj je zahtijevao da, osim svećenika i stražara, ne ostane nitko živ. Iz kadionica izbijao je miris tamjana. Dok se kralj približavao svojoj BESMRTNOSTI, dvorjani i visoki činovnici su predano umirali na pijesku. Zagušljivi miris tamjana širio se kroz suhi zrak, a svirači su uveseljavali pustinjski pejzaž. Ritualna je smrt krupnim zalogajima žderala dvorjane, generale, poglavice, mudrace, vidovnjake, pouzdane doušnike, proslavljene vojskovođe, tajne i javne savjetnike, državotvorce. Prvosvećenik, režiser ritualne smrti, svaki je čas pogledavao nisko obzorje pustinjskog neba očekujući dolazak dresiranog sokola kojega pojava ima da znači: kralj javlja da ga je smrt uspješno prenijela u BESMRTNOST. Poubijane pogrebnike treba zatrpati pijeskom. Robovi i najamnici će oblikovati visoku humku a onda će, zajedno sa svećenicima i stražarima, poći na sijelo koje u njihovu čast priređuje

novi kralj. Mladac, zakraljen bez intriga dvorjana i visokih državotvoraca, obećava da će državom vladati časno i pošteno, i u to ime novoimenovane rukovodioce, svećenike i stražare poziva na gozbu. Jasno, uz uvjet da nitko ne spomene upravo zazidanog kralja. Nije li soko javio da se bivši kralj nalazi u svojoj vječnoj BESMRTNOSTI?

Ako je vjerovati Donaldu Strongu, Etruščani su svoje pokojnike spaljivali i njihov pepeo čuvali u urnama. Za urne etrurskih pokojnika pravljene su skupocjene i raskošno ukrašene kuće. Kao i za domove živih velmožnika i bogatuna. Te osebujne kuće predstavljale su zapravo osebujne gradove mrtvih, jer su Etruščani smatrali da grobnica mora biti kopija kuće živih. Na zidovima tih palača-mrtvačnica bilo je naslikano sve što je bivšim uzmožnicima bilo najdragocjenije u životu: ples, svetkovine, gozbe, fantastične pripovijesti epskih pjesnika, čulna zadovoljstva u ljubavi, uživanje u jelu, piću, lovu, ratnički podvizi, osvajanje kozmičkih mudrosti. Dok Haruspeks, čovjek vičan proricanju budućnosti prema jetri životinja, sustavom hepatoskopije tumači volju bogova, slikari i kipari uljepšavaju staze između smrti i BESMRTNOSTI na svoj način osiguravajući ugodan boravak u vječnosti. Potkraj 3. st. pr. n. e. na zagrobni se život doduše ne gleda više kao na produžetak zemaljskih uživanja već kao na mjesto suda — strašni bogovi počinju prijetiti mrtvima — ali i mrtvi su u svojim rukama imali čvrste adute: ostali su zabarikadirani u svojim spomen-memorijama, u tvrđavama smrti, u rajskim zdanjima ukrašenim ljudskim figurama, ratnicima, bogovima, kraljevima, životinjama, cvijećem...

Nabatejci su svoje grobnice uklesivali u stijeni. Kultni spomenici, posvećeni bogu Dušari, ostali su u stijeni u kojoj je bila isklesana i čitava prijestonica Edoma.

Rimski je zakon strogo zabranjivao pokapanje unutar gradskih zidina. Život i smrt nisu mogli egzistirati u istom gradu. Čak i heroji i mučenici su morali da se pomire s time da unutar gradskih zidina neće biti štovani, slavljeni, darivani, već samo tamo negdje izvan gradskih kućišta.

Kao što je poznato, bogati rimski plemići sahranjivani su u sarkofazima. Događalo se to istodobno kad su zatočenike sahranjivali žive na stočnoj tržnici. I, istodobno, kad su istočnjaci bogovima prinosili čak i svoje sinove i kćeri, kad su u Meksiku kadikad za jedan dan znali zaklati i nekoliko tisuća ljudi u znak ove ili one žrtve kad su, eto tako, velmože svih strana svijeta pokušavale da se putem smrti nekako približe BESMRTNOSTI!

Stari kršćani su za pogrebljivanje svojih pripadnika bili izabrali katakombe. U nekim područjima Rimske Imperije grobove su natrpavali kamenjem da se pokojnik ne može vratiti životu. Vladislav Skarić smatra da su slavenski preci u pradomovini pokojnike pokrivali drvenim kućicama na dvije vode i da su taj isti običaj prenijeli u naše krajeve — porijeklo stećka sljemenjaka. S mrtvima bi se oprostili časno i pošteno ne zaboravivši da im u usta stave novčić kojim pokojnici treba da plate prijevoz preko rijeke Stiksa na putu za podzemni svijet. U Perziji su, opet, smatrali da je lijes pokojnika nečist. Da se majčica zemlja ne bi zagadila u dodiru s njim, nisu ga ni sahranjivali niti spaljivali već bi ga ostavljali u KULI ŠUTNJE. Sazidane od opeke različite veličine, Kule šutnje su imale tri koncentrična kata kao simbole triju pouka svog vrhovnog vjerskog reformatora Zoroastre: dobra djela, dobre, utješne riječi i čiste, ispravne misli. Na svakom su katu bile ugrađene šezdeset i dvije niše koje su predstavljale šezdeset i dva poglavlja

Zoroastrine knjige Jasne. Gornji je red bio za lijesove muškaraca, srednji za žene, a donji za njihova čeda. Prapostojbina bogomilskog učenja bi, tako, svoje pokojnike polagala u niše i prepuštala ih pticama grabljivicama i ostalim gladnim životinjama a kraljevima bi ipak kako-tako osigurala koju grobnicu vjerujući da su božanskog porijekla i da prema tome neće napakostiti živima.

Ali smrt je, kao i život, morala tražiti oblik svoje pretransformacije. Zaljubljena u svoje čari, kao i život, vratila se na kolumbarije, rozarije i kripte s urnama.

Ovaj je svijet tako naopako ustrojen, jer njime vladaju samo moćni. Seljače, građanine, mučeniče, na drugom svijetu će ti biti lakše i bolje — obećavaju suvremene religije. Svi nešto obećavaju, a nitko ne ispunjava obećanje. Svi se bore protiv hajke na smrt i svi se zalažu da se hajka na smrt donekle ublaži ako ne i sasvim odgodi. Svi se bore protiv JAHAČA APOKALIPSE i svi im nose cvijeće, pozivaju na slavlja, s njima spavaju, s njima se i bude. »Na drugom svijetu bit će ti bolje«, obećavaju religije i političke strukture. »Bez nade u prekogrobni život, život ne bi bio vrijedan ni pokušaja jutarnjeg oblačenja«, govorio je Bismarck.

I, eto tako, moderan čovjek umire u tehnikoloru. O njemu brinu biznismeni smrti. Glavno je da građanin umre, a onda najednom postaje ljepši. Jasno, u mrtvačnici ga friziraju, uljepšavaju, parfumiraju. Starica dobije svoju mini-suknju, sise joj se najednom ispune i isprave, na licu nema nijedne bore, izazov je tu, *long live* nekrofilija! Starac, pak, po želji dobije dječačke hlače, mišice prvaka-tenisača, ten povratnika s mora. Ovisi o platežnoj mogućnosti. Stvoreno je i nešto kao groblje sa sistemom zamrzavanja. Nemoj plakati bez potrebe! Tvoja smrt će biti samo terapija sna, odmor, put u beskrajno vrijeme. Ako želiš da budeš sretni putnik i da se o tebi govori u novinama, na televiziji, radiju i na sastancima različnih političkih organizacija i klubova, pod uvjetom da ti je ušteđevina donekle izdašna — samo umri! Sve ostalo prepusti biznismenima smrti. Oni će te lijepo ispeglati, napudrati, pomladiti, a zatim će te lijepo zatvoriti u čelični lijes — čelik je, zar ne, najpostojanija snaga ovog vremena — i oko tvoga čeličnog lijesa cirkulirat će tekući dušik, tvoja će obnovljena mladost biti čuvana na temperaturi od dvije stotine stupnjeva ispod nule i čuvat će te tvoji dragi svećenici, možda politički prijatelji, klupski drugovi, bivše supruge ili bivši muževi, omiljeni filmski starovi, članovi vlade, proslavljeni centarfor nogometnog prvaka, javni tužilac ili javni branilac, već prema želji, primabalerina ili operna solistica, BB ili KK, generali-pučisti, narkomani, šverceri, menadžeri, diskutanti, zapisničari, zastupnici i ostali revolucionari. Biznismeni smrti imaju razvijen sustav mreža s prekogrobnim svijetom i mogu jamčiti da će osigurati susret između duše pravednika i njegova tijela. Glavno je da pacijent umre, a za ostalo ne treba da brine. Na grobnim uslužnicima je da ne unište sasvim način sahrana i grobnu umjetnost, već da sve što je u bliskoj vezi s umiranjem prilagode potrebama potrošača.

Kremiranje i zaleđivanje budućih pokojnika, zar ne, predstavljat će pravu i neponovljivu smrt groba. Grobna umjetnost, stvarana na kamenu, svjedočit će o minulim epohama u kojima je vrijeme protjecalo neobično sporo i u kojima se čovjek putem smrti uzalud pokušavao približiti BESMRTNOSTI.

3.

Legenda o dobru i zlu može se ispričati na više autentičnih načina. Možemo je naći u Nikoljskom i Srećkovićevom evanđelju, u Hvalovu rukopisu, u Rukopisu krstijanina Radosava, u gotovo svim bogomilskim tekstovima a naročito u *Tajnoj knjizi — Ioannis et apostoli et evangelistae Interrogatio in coena secretum regni coelorum de ordinatione mundi et de principe et de Adam.* Zemlja rodi životinje, drveće, trave; more rodi ribe; nebo rodi ptice da ga krase, veličaju i uveseljavaju a Sotona stvori ČOVJEKA! — tako je započinjano razmišljanje o postanku. U krstijanina tada življaše nauk, družba, strpljenje. Dobri Bošnjani na osnovi iznesene predodžbe o nastanku Sotone izgradiše sustav mišljenja prema kojemu nema ništa značajnije od ljubavi čovjekove za slobodu čovjeka.

Odani protivnici svih kultova, nezasluženih veličanja i idolatrijskih uznošenja, bogomili su negirali dvojni moral i raskalašan život prvosvećenika i vladara. Živjeli su u vječnom sukobništvu s papama i patrijarsima, s carevima i kraljevima, s velmožama bilo kojeg i čijeg tipa, a naročito s pohlepnim duhovima u njima samima, sa strastima... Krstijani su u ženi pronalazili glas Sotone i zato se nisu ženili, nisu služili vojsku jer im je ubijanje bilo tuđe, nisu se bogatili jer nisu nikoga iskorišćivali, svoje učenje nisu nikome nametali na neprihvatljiv način: tihi, kao radine pčelice, obilazili su bosansko banovinstvo i, kasnije, kraljevstvo šireći pismenost, nauk, umjetnost, dualističku vjeru i obavljajući misiju dobre volje mirili plemiće i vladare.

»Oni uče svoje ne pokoravati se poglavarom — žalio se prezbiter Kozma — oni grde bogate, ne navide otce, starješinam se rugaju, boljare vrijeđaju; mniju da su oni, koji caru i njegovim slugama služe, bogu mrzki, ne zapoviedaju svom gospodaru služiti.«

»Istina je izvan tijela«, odgovarali su djedovi, gosti, starci — starješine narodne crkve — odani krstijani, kolebljivi kršćani, zbunjeni i izgubljeni pogani. »Istina je daleko od tijela kao što je tijelo daleko od duše«, ponavljali su zajedničku molitvu pronoseći time i uzvišen glas sv. Augustina, filozofa i teologa, možda najsnažnijeg duhovnika srednjeg vijeka i vjerojatno prvog modernog čovjeka uopće.

Krstijani ne prihvaćaju hramove, crkve s ikonama i kipovima, pompozne obrede, sjajem urešenu odjeću svećenika. Odbacuju križ nazivajući ga najobičnijim drvetom bez ikakva značenja. Strano im je krštenje vodom. Krist je, po njihovom shvaćanju, narcisoidni individualist željan vlasti i kao takav ne može da bude utjelovljenje dobra. Oni žele da žive izvan jače kontrole latinskih biskupa i izvan tuđih utjecaja. Pravi krstijanin ne smije lagati, varati, ne smije se krivo zaklinjati, ne smije živjeti od tuđeg rada. Oni što se nalaze na visokim ljestvicama nemaju mogućnosti da upoznaju pravu i čistu bol čovjekovu i nisu ni zaslužili da se nad čovjekom uzvisuju silom svojom i svojom vladarskom nepravednošću. Vladar ne može biti nebeski čovjek a zemaljski anđeo, ničiji svjetilnik, a ni užasnuti demon ovozemaljskog mučeništva. Govorili su mu: »Mimoišao si ne samo narod nego i najbliže srodnike i svoje susjede, a time i čitavo carstvo zemaljsko, sve si prevario, a godinama si nas gulio dažbinama obećavajući nam spas!« Tvrdili su bolom, suzama, trudom svakojakim da crkva drijema u okovima okamenjenih dogmi, da je čovjek iznevjeren već davno, da im je smiješna papina nepogrješivost, da krstijani ne umiru nego se mijenjaju kao u snu napuštajući svoje tjelesno odijelo i oblače božju odjeću približavajući se

njegovu liku. Molili su za spas svih živih duša, jer nema duše koja nije ugrožena. IZVAN SVIJETA VARLJIVOG, U DUŠI SI ŽIVIO I U DUHU, U PREMUDROSTI UZDRŽAVANJA tim riječima su se opraštali sa svojim umnim strojnicima i otresitijim krstijanima. I učenjem i načinom života dokazivali su da je život patnja pregolema, neutažna, »blagoprijatno pokojište duha našega« u kojemu je čovjek okružen izmišljenim krasotama. Nije li i želja za životom zapravo jedna gadna patnja? Želiš li se osloboditi patnje izazvane željom za životom, moraš se osloboditi strasti svoje ljudske i spas pronaći u odricanju, uzdržljivosti, nenasrtljivosti, blagonaklonosti, poniznosti... Ponos izaziva zavist i ljubomoru. Razmišljanjem i uzdržljivošću treba dostići bestjelesno stanje, osloboditi se svega izvanjskog i, postigavši samooslobođenje, ostati sam kao cvijet na obali milovan sunčanim zrakama. Ljudi treba da se natječu u iskrenoj i nenametljivoj poniznosti, a ne u porobljavanju i silovanju. Pravi krstijanin ne smije jesti meso, osim ribe, niti bilo što od krvi žive životinje. Njegov je život vrlina, tišina, harmoničnost, naravnost.

Bosna, dakle, živi u starim slavenskim tradicijama primitivnog dualizma. Dualističko kršćanstvo, više poznato kao bogomilstvo premda se ne može sasvim pouzdano tvrditi da je to isključivo njegova sljedba, odbacuje Stari zavjet, nove članove zajednice prihvaća na demokratski način samo polaganjem ruku, kao izvor vjerovanja uzima samo one knjige i one odredbe koje veličaju smjernost a odbacuju oholost i silu.

Bogomili su bili prvi narodni učitelji i književnici koji su pokušavali da bratstvo svijeta stvore na osnovi staroslavenske agrarne demokracije. Tom nadasve religioznom pokretu osnova je bila socijalna. Premda su se u njemu mirile ideje maniheja i pavlićana, bogomilstvo se kasnije razvilo u čisto slavensku, dualističku i socijalnu opoziciju državnom kršćanstvu. Opozicija feudalizmu.

Bog je za krstijane bio oličenje istine. Bog, to je iskrena duša čovjekova. Ako je čovjekova misao opterećena materijalnim vrijednostima, prestaje da bude božanska. Narodnoj duši nisu bile strane manihejske, istočnjačke legende i basne prožete dualističkim učenjem. Krstijani su ih revno prevodili i prilagođavali pučkom načinu mišljenja. Pobjeda dobra nad zlim, to je bila osnova svih razmišljanja, pričanja, pjevanja, klesanja. Čovjek je tijelo dobio od vraga, a dušu od boga i zato pripada i svjetlu i tami. U početku je kršćanstvo bila religija siromašnih. Kad se osnažilo, postalo je religija moćnih feudalaca. Jedan bog — jedan gospodar = jedan car na zemlji drugi na nebu. Feudalac je naučavao da sve ono što on radi zapovijeda nebo i odobrava nebo. Bosanski biskupi bijahu stranci, pa nisu umjeli da se prilagode potrebama narodnog življenja, a ni potrebama nerazvijene katoličke crkve — u Bosni, razumije se. U ranokršćansko doba vjernici su svoj vjerski obred obavljali po kućama ili u katakombama, za običnim stolom. Ništa drugo nisu radili ni bosanski krstijani. Kad je, kasnije, iznad oltara došao ciborijum, baldahin sa četiri stupa, i tabernakul — svetohranište u kojemu se čuva posvećeni kruh za prijetvorbu, krstijani su se uplašili sjaja i pribjegli su samo obredu lomljenja kruha koji se obavljao svuda i u svako doba dana i noći.

Josip Horvat je svojedobno pisao da su geografske i političke prilike učinile Bosnu rodnicom evropskih protestantskih pokreta koje su općeljudskost kršćanstva željele stopiti s nacionalnom individualnošću.

Godine 1861. bavarski povjesničar Döllinger nazvao je katare socijalistima i komunistima srednjeg vijeka. Drugi su to prenijeli i na patarene, albigenze, bogomile, kudugere, babune, kako li se sve nije nazivala u biti jedna ista vjersko-socijalna družina s nešto različitim tumačenjima određenih pojava i stvari na različnim stranama evropskog Istoka i Zapada, a sa središnjim zajedničkim programom: obaviti sintezu kršćanstva sa židovskim naučavanjem i poganskom filozofijom.

Stroga askeza strojnika puku je raspaljivala maštu, a obredno služenje na slavenskom jeziku budilo je u narodu svijest o svojem vlastitom postojanju u suverenoj državi. Pošto se kršćanstvo u Bosni nije uspjelo afirmirati i ukorijeniti, jer je prodiralo sporo i neravnomjerno, polupogansko bosansko stanovništvo se oduševljavalo mješavinom poganskih i dualističkih vjerovanja i nerazvijenog kršćanstva. Međutim, valja napomenuti da je bogomilstvo, kao i kršćanstvo, zahvatilo samo površinu, tanak sloj nerazvijenog bosanskog društva Tvrtkova vremena, a da je seljaštvo još uvijek uživalo ili grcalo, ne zna se, u svojem vjekovnom poganizmu. Seljak je bio vlasništvo vlastelinovo kao i svaka životinja. Plaćao je nekoliko desetina poreza i, tako ekonomski ogoljen, živio životom neusporedivo mizernijim od bivšeg rimskog roba. Zbog strogog načina života puk je strojnike nazivao svecima i vlastela, koliko god joj smetalo to uzvisivanje krstijana, morala se miriti s činjenicom da oni postoje i da uvelike uživaju podršku puka. Oni, krstijani su ti koji brane Bosnu već tri stotine godina za koje je vrijeme izvedeno petnaestak žestokih ratova, a neki su trajali i više godina. Ne treba zaboraviti da je bogomilska Bosna pružala utočište svima koji su uzmicali ispred vješala latinske i grčke crkve. Antipapski pokret bogomila učinio je Bosnu sveučilištem ovog dijela svijeta, s obzirom da se jedino u Bosni moglo slobodno i bez ikakva straha izražavati nedogmatsko pa i heretičko mišljenje u odnosu na križarske vojne, politička i vjerska ustrojstva pojedinih država itd. U kućama strojnika nalazili su utočište otvoreni kraljevi neprijatelji među vlastelom. Otpor širokih razmjera protiv katoličke crkve dobiva karakter borbe protiv osvajača. Dovoljan razlog za još veće afirmiranje i učvršćivanje bosanske posebnosti. Međutim, bosanski kraljevi bijahu okruženi zemljama u kojima su dominirale vladajuće pravovjerne crkve i, da bi ipak nekako opstao između zavađenih vjera, morao je kadikad miriti i urazumljivati svoje ponosne strojnike. Narodna je crkva, znači, morala prihvaćati neka formalna obilježja pravovjerja, premda je u biti i dalje ostajala vjerna svojim ezoteričnim kozmogonijama.

Afirmirali su i život i smrt kao ravnopravne bitnosti. Smrt im je bila potrebna radi BESMRTNOSTI. Nije li smrt i prekogrobni život osnovni zanat svećenika manje-više svih vjerozakona? (Pravi bogomili bili su svi neka posebna vrst svećenika nepodložna crkvenoj hijerarhiji.) Nisu li strojnici apriornom, projiciranom besmrtnošću ostvarivali pravo na izdvojenički život i, potom, na blagodarnu smrt?

4.

Prije nepune tri godine (TELEGRAM, 22. XI 1968) iznio sam tezu da stećci ne pripadaju bogomilima, da su stećci i bogomili samo povijesni susjedi, da su ispod stećaka uglavnom sahranjivani moćni plemenitaši — i tek po koji visoki dostojanstvenik narodne crkve. Teza ni tada nije bila sasvim nova i nije bila samo moja, a i izrečena je onako uz put, u dijalogu u prolazu, bez znanstvene argumentacije.

Ista se teza pojavljuje u ozbiljnoj i vrijednoj knjizi *Obredne gomile* i meni se čini da je to fundamentalna vrijednost onoga dijela koji govori o stećcima.

Međutim, da se opet priupitamo: čiji su stećci? Što znamo o njima? Jesu li nam bliski ili ih sustavno odbacujemo kao i sve druge nepotrebnosti? Doista, što je to što se imenom zove — stećak? Ima li taj naziv etiološko porijeklo? (Stećak ima isto značenje kao i grčka riječ *stele* = uspravna kamena ploča; kamen koji stoji iznad groba kao spomen, memorija, stojeći mramor.) Ne bi li istini bilo milije da te mramorove nazivamo onako kako ih nazivaju njihovi najbliskiji susjedi: mramori, mramorje? Kameni u pustopolju. Smrtne kamenice. Kam, bilig, zlamen. Vična kuća ili vični dom. Greblje, grebine. Nišani. Mašeta — grob junaka ili mučenika. Crkvine, žrtvišta, didovina. Na nekropoli se okupljaju vukovi i tajnim šapatima ukoravaju one žitelje što su iznevjerili pravu vjeru, otuda: vučište. Grčka, rimska, mađarska, arnautska, latinska, vlaška, šokačka groblja. Seljaci vjeruju da su pod tim kamenovima sahranjeni ljudi kiklopskih visina i zato su im ta groblja divovska ili gigantska. Muka je stezala naseobinu, teška rđa i nesloga nagrizala je tamnu guduru i nakon narodne nesreće osta ćumsko groblje. Seljacima je stećak i svaki čudno oblikovani samac u polju. Dođe mora i pokosi svijet, osta morijsko groblje. Naiđoše svatovi iz dva prijeka sela, nitko nikome ne ustupi tijesni puteljak, svatovi se skrviše a potom skameniše i osta svatovsko groblje. U nekim krajevima seljaci tvrde da su neke goleme životinje imale običaj da napadaju umrle pretke time što bi ih vadili iz zemlje. Živi se dosjetiše jadu i na zemljane humke počeše stavljati blokove tesana kamena.

Jesmo li ponosni na to što smo, pored razvijene romanike i gotike, kulturnom svijetu prezentirali i jednu drugu plastiku: »stećkovsku«, narodnu, autohtonu?

Kao da su stećke izmisli pjesnici i zaneseni laici, i kao da »sumnjiva prošlost» stećaka ne bi mogla zadovoljiti otkrivačku strast domaćeg arheologa?!

Da nije bilo Amerikanke Marian Wenzel, još uvijek ne bismo imali sistematizirane ukrasne motive na stećcima!

Treba li zamjeriti jednoj dobronamjernoj strankinji što ni izdaleka nije obradila sve nekropole i što je ikonografiju stećaka kadikad tumačila neadekvatnim načinom?

Sa sigurnošću se može tvrditi da se o fenomenu stećaka i bogomila pisalo uglavnom fragmentarno, parcijalno, neangažirano i preangažirano, pristrano, neinventivno, rušilački, prisvajački, senzacionalistički, nestručno, nadobudno, bezvezno, kadikad i posve promašeno a u svakom slučaju bez akribije. Napisano je malo. Previše kasno. Sporo, na naš domaći način.

Nisam siguran da jednog dana nećemo kulturnu kartu omeđivati ne samo zemljovidnim prostranstvom našeg državnog iliti zemljinog »šara«, nego rasprostranjenošću stećaka. Ukoliko ti »anatemirani« mramorovi uopće ostanu u životu, ako do tada ne budu kanibalski izlagumani i razmrvljeni za makadamske drumove i betonske mostove! Od stećaka su čak pravljene novije crkve i crkvene ograde, oltarne menze, pomoćni oltari. (Kreševo, Nikšić, Vlahovići kod Ljubinja, Pošćenje kod Šavnika, Plat i Trsteno kod Dubrovnika, Dobranje u Poljicima, Dubljani u Popovu polju, Katunsko-kreševska crkva u Omiškoj zagori itd.) Dosjetljivi i bezbrižni ljudi od stećaka su pravili ne samo zidove za

svoje domove i gostionice već i česme, korita za pojila, bunare. Stećcima su ograđivali vinograde. Prije nekoliko godina tri seoska ljepotana pokušala su nedaleko od Sarajeva stranim turistima prodati čitavu nekropolu. Od stećaka su seljaci pravili i sanduke za žito, nišane, stepenike, ograde, dovratnike i doprozornike, kolobrane, makadamsku podlogu za ceste, potporne zidove na nasipima. U tijeku višegodišnjih traganja stećke sam nalazio i u parkovima gdje su služili kao odmorišne klupe. Nije bilo moguće ni pretpostaviti da će stećak služiti i kao binjektaš — kamen s kojega konjanik uzjahuje na svoju »lađu«. Nebrojeno je mnogo ispreturanih i »obeščašćenih« stećaka koje su anonimni i neanonimni koristoljupci, ne znajući da ih tamo čeka samo nekoliko koski i ništa više, prevrtali u potrazi za zlatnim umjetninama. Nije se jednom dogodilo da sam u Hercegovini i Dalmaciji sa stola napravljena od ploče-stećka uživao obrok i ispijao vino. Na stećcima-stolicama ili stećcima-ugostiteljskim klupama u večernjim satima se prilično ugodno razgovara o Semoradu, Bolašinu, Dragoju dijaku, Preradu Vojnoviću, Ratku Bratijevojeviću i ostaloj klesarskoj bratiji srednjovjekovne Bosne, Hercegovine, Dalmacije, Sandžaka, Crne Gore, zapadne Srbije, Like, Slavonije (današnji administrativni i politički nazivi), u kojim je pokrajinama tada, pokraj poganskih i kršćanskih, cvala i grobna umjetnost stećaka. Imao sam »čast« promatrati kako na leđima medvjeda, jelena, psa, ptice na žalost miješaju beton i mort za najnovije crkvice i njihove ograde. Devedesetih godina prošlog stoljeća Austrijanci su — da li slučajno? — danas najpoznatiju i najposjećeniju nekropolu **RADIMLJA** nasilnim putem predvojili na dva dijela uništivši pri tom nekoliko desetina stećaka najrazvijenije faze i povrijedivši pri tom ponos učenih i radinih predaka razvijene vladarske obitelji Hrabrena-Miloradovića da bi upravo tuda prošla staza makadamskog druma!

Dok su jedni uništavali stećke samo zato što pripadaju bogomilskom ili poganskom narodu daleke prošlosti, drugima je koristoljublje i misterij čudesnih likovnih predstava na stećcima golicalo maštu i upućivalo ih na kopanje, traženje, razvaljivanje.

Na sreću, prema stećcima ne ponašaju se na isti način sva sela. Tamo gdje je zadržano autohtono stanovništvo, ponešto znaju o njima i, reklo bi se, čuvaju ih. Međutim, ono što ispuste domoroci, nadoknade došljaci koji prema tom starom kamenju nemaju milosti. Kad skorojević mora da podigne novu kuću, onda razvaljuje i kameni most a kako ne bi stećak.

Treba zahvaliti narodnim legendama što su nam ipak sačuvale bar tridesetak tisuća stećaka.

Žitelji Kifinog sela pokraj Nevesinja svakoga proljeća stećke bijele vapnom očekujući da će bijela boja na svetom kamenu spasiti selo od gradobitine. Starci u nekim selima pričaju da je vrlo opasno koristiti stećke za gradnju kuće, jer nakon toga slijedi pomor u obitelji. U nekom selu mladići su donijeli ćuskije i batove da razvaljuju stećke. Starice i starci su bogoradili da se ne čini svetogrđe. Kad njihov plač nije pomogao, iz vedra je neba naišla oluja. Tresak gromova trajao je nad selom sve dok mladići nisu pokupili alat i napustili nekropolu. Oluja je, kaže legenda, ubrzo prestala i selu se vratilo sunce vrelo i čisto kao od majke rođeno.

Stećci su naše piramide, forumi, akvadukti, naše ruševine Troje, Mikene, Ninive, Babilona, Tebe, Rima, Kartage. Njima i u njima naši preci su personificirali moćne kule, utvrde, palače, viseće vrtove, rasko-

šne stupove, fontane, pobjedničke slavoluke. Stećci su naše Nabatejske grobnice, naš Balbek, to su naši divovi usamljenog Uskršnjeg otoka, veličanstveni spomenici Luristana, neponovljivo naše Sabijske misterije, naši Megalitski hramovi, i hramovi Sabe, Mezopotamije, Harana. Jedine bosanske simfonije u kamenu predturskog doba. Najmoćniji relikvijari. Stećci su domovi mrtvih kao što su i piramide i stare egipatske grobnice domovi mrtvih. Putem stećaka su se živi obraćali mrtvima za pomoć. Postojao je nježan običaj: kad plemić ili vitez umre i u nekoj tamo nepoznatoj gorkoj daljini, na njegovoj baštini naprave BILIG.

Neobično je važno reći da nema osnova tvrdnji da su stećci bogomilski nadgrobni spomenici. Istinitije je ako se kaže da oni nisu izraz nikakvog ni političkog ni vjerskog stava nijedne religije ili hereze. Naprotiv, stećci su samo dio stvaranja, narodnog stvaranja, u umjetnosti, samo jedan oblik narodnog običaja pri obilježavanju groblja.

Što se te teze tiče, Škobalja valja podržati i odati mu priznanje zbog znanstvene dokumentarnosti.

Drugi veliki pothvat i osobita vrijednost poglavlja o stećcima je Škobaljev osobni prilog: mapa rasprostranjenosti tih mramora. Bilo je uzbudljivo čitati s kakvom se predanošću autor odnosi prema nekropolama za koje se komotno može reći da ih je on otkrio. Nakon *Obrednih gomila* domovina stećaka je mnogo veća, bogatija, opstojnija. Što je to tako, valja zahvaliti vrijednom znanstvenom radniku Anti Škobalju . . .

POGLEDI U NOVO U KNJIŽEVNOSTI HRVATSKOJ I SLOVENSKOJ

Radoslav Dabo

I

1. Trojedni pojam Oprez-Strah-Obzir, pojednostavnjeno rečeno, vodi pero goleme većine slavenskih pisaca. Zato se poruka raspreda put alegorije. Do izražaja pri tom dolazi elokvencija: stil je uzvišen, pretežno retoričan, rečenice duge i mnogostruko složene, riječi svakidašnje ali se riječ gomila na riječ, pa najčešće riječ koja bi trebala biti poglavitna po značenju se izjednačuje s ostalim riječima. Otuda stanoviti verbalizam kao nesretna izlika, daleko od misli da treba u oblikovanju odbaciti ono što je odveć. U hrvatskoj, srpskoj i crnogorskoj književnosti uvelike tome kumuje fonetsko geslo koje je stjecajem političkih sklonosti postalo opća praksa: »Piši kao što govoriš«, a ne »Piši za oči, govori za uši.« Napisanu Riječ duh je prinuđen preskočiti, štoviše: Riječ kao genetički oblik nema prave pravcate »magnetske privlačnosti«. I tako se duh ugošćuje datošću, dok mogućnosti ostaju potisnute, eksklamativno protumačene kao neupućenost u »logičan kontinuitet« ili »totalni analfabetizam«.

Zadovoljiti se bez direktnog otpora: jer direktni otpori vode onemogućenju, geslo sive eminencije ucijepilo se u duh. Iza toga preostaje opuštanje: asimilacija s vrlinama i manama suplemenikâ i hlepnja za izbijanjem iz anonimnosti: kroz osobni kvantum preponoviti ono do čega je već toliko put došlo kroz milijuntog suplemenika.

2. U novijoj hrvatskoj lirici, onima nakon generacije oko revije »Krugovi« (1952—1958) tvore jezgru oni oko revije »Razlog« (1961—1968). Trojedni pojam kontinuitetom prisutnosti ne odvaja se od opće matice.

3. Kao što ćemo u romantičnih često pročitati riječ »srce«, u realnih »bogat«, riječ »razlog« ili »uzrok« ili »povod« riječi su današnjice, i riječ »razlog« naći je koliko u filozofâ toliko i u svakodnevnom poslovnom komuniciranju. »Razlog«, to je riječ koju je njemačkim jezikom moguće definirati riječju (der) Grund. Nadalje, Grund sinonimnošću značenja daje povoda za širu primjenu.

Za riječju rado posižu pjesnici, pa tako i R. M. Rilke. M. Heidegger voli Rilkea, zagovara ga u afirmaciji svoje dijalektičke valorizacije. Indirektno, Rilkeov stih (iz pjesme Rekvijem):

»O pobjedi tko zbori? Izdržati sve je«

baza je Heideggerovih ključnih postavki. Nijedno ime na stranicama revije »Razlog« ne pojavljuje se, direktno ili indirektno, toliko obilato

kao upravo Heideggerovo. Heideggerova misaonost prožela je duh »Razlogovih« suradnika: pjesnika i kritičara. Pri tom se vodimo pojmovnošću analogija, pa će Rilkeovu misao: »Izdržati sve je« najutjecajniji pjesnik iz generacije oko časopisa »Razlog« Dubravko Horvatić izraziti:

»Gospode daj da stari i smireni, bijelih vlasi, idemo sretni prema smrti.«

4. Trojedni pojam Obzir-Strah-Oprez u podjednakoj mjeri rubi pjesnike zahvaćene ovim pogledom kao i one nezahvaćene. Duh nasljednosti živi i živi prenoseći se. Trojedni pojam odjenut je, u »razlogovaca«, filozofskom postavkom Rilke—Heidegger. U hrvatskoj lirici novijeg doba dolazi pri tom do evolucije: od Kranjčevića do generacije oko revije »Razlog« pjesnici kroz pjesmu više ćute — manje razmišljaju, generacija »Razloga« i oni nakon »Razloga« kroz pjesmu više razmišljaju — manje ćute. Među onima koje se ističe kao učitelje ili daljnje srodnike u domaćim relacijama — jesu Slavko Mihalić i Vlado Gotovac. Kroz kondicijske, više peripatetičke razgovore, Gotovac zagrijava mlade za valorizaciju na liniji Sartre—Heidegger. Istodobno, misaonost što ju Gotovac pjevanjem eksponira, mladi oko »Razloga« rado slijede — dalje je inaugurirajući prema svojim moćima. Sintaksičke osobine i doživljajni ne-izlaz Slavka Mihalića, a donekle i »nigdina« Antuna Šoljana, predstavljaju bazu bez koje je nezamisliva bit pjesnika koji nastupaju nakon generacije »Krugova«.

5. Između onih koji počinju u znaku Slavka Mihalića najdalje je odmakao Dubravko Horvatić; sintaksički je Mihalićev utjecaj prevladao, a idejna identičnost među njima ne mora značiti i nasljedovanje Mihalićeva doživljajnog svijeta. Sintaksički pročišćuje misao, inzistirajući na govornim i retoričkim vrednotama. Otuda u njega perceptivna pjevnost, vrlo djelotvorna. Zato kod njegovih vršnjaka kao i onih mlađih nalazimo elemenata za koje je opravdano kazati da su horvatićevski.

6. Postoje oko »Razloga« autori koji u svoj djelatni raspon ne unose mihalićevsko-horvatićevske elemente, izdiferencirani u vlastitom izrazu (Željko Sabol, Mate Ganza, Zvonimir Mrkonjić, Ante Stamać). Moj osobni afinitet inzistira na nalazu da je poezija Igora Zidića najkvalitetnije udaljenje od opće matice: odbacuje suvišnost kontinuirane nasljednosti, gradeći na mišljenju da je potrebno otkrhati sve što remeti reduktivnu percepciju slike i dojma. Pjesme su mu kratke, stihovi kraći, iz specifične redukcije rezultira snažna asocijativnost i fluiditet: plače jedna nova dimenzija izgrađene ili kultivirane čulnosti, kreće poput raznolikosti premisa, valova koji — sluhnuti — okružuju. Ako odvojimo desetak ‚ispoopćenih' pjesama, kojima se kao jednim dijelom svog opusa uklapa u opću maticu, ostaje dvadesetak pjesama čiste polihimničnosti kao istinska kvaliteta u rastu hrvatske lirike prema njenom vrhu.

7. Zvonimir Balog i Danijel Dragojević ostaju izvan »Razlogova« koncepta već time što u godinama kada se javljaju predstavljaju dio međugeneracije — između »Krugova« i »Razloga«. Simptomatično je da na stranicama »Razloga« Balog biva ocijenjen kroz redibis, a Dragojević sastavljaču »Razlogove« antologije *Pjesnici* (1962) daje veto: Da me se ne uvrsti među one koje jâ ne želim(!). I tako Balog i Dragojević ostaju na međi, međ »Krugovima« i »Razlogom«. Međusobno, svijet im je dijametralan. Balog objavljuje malo, Dragojević obilato. Balog je škrt, inzistira na odmjerenosti — idući za kvalitetom, u čemu izravno uspijeva već time što je na više natječaja za poeziju bio nagrađivan. Dragojević

je rasipan, plodan, objavljuje više pjesničkih (i stručnih) djela, nije škrt i nije odmjeren u tolikoj mjeri u kojoj je odmjeren Balog. Odmjerenost mu se očituje tek u poenti, i tu se zaokružena cjelina kaže kao opravdanje svakog detalja. Uopće: bez zadnje 2—3 rečenice Dragojević ne bi bio ni približan pojam onoga što jest, dok Balog može biti i bez toga. Jedan i drugi zaokupljeni su humanističkim problemom, reklo bi se — brigom za čovjekovu sudbinu u mijeni života. Pri tom je Balog manje zabavljen klasičnom, a Dragojević više kršćanskom motivikom. U Dragojevića motivika ekscipira novi vid: pasion okrenut čovjeku kroz njegovo lice i naličje. Tako bit ujedinjuje pod jedan znak, preostaje raspoznavanje unutar znaka, odnos međ slikom kao idealom-čistom idejom i životom kao normalnom realnošću.

8. Izvan »Razlogova« koncepta ostaje još nekoliko vrsnih autora. U redukciji, prema osobnom afinitetu izdvajam Stojana Vučićevića i Josipa Severa. Iako mladi, odveć su stari da bi bili mlađi, što se ima odnositi osobito na Severa. U javnosti, prvom knjigom lirike istupa poslije svoje 30. godine života. I tada u hrvatsku liriku novijih dana unosi do tada nepoznatu dimenziju, dimenziju unekoliko sličnu onoj koju su u slovensku poeziju već prije unijeli Šalamun-Rotar-Zagoričnik, u prozu Šeligo-Rotar-Švabić. Na žalost, pri tom je Sever odveć sâm a da novu dimenziju spoji s pojmom avangarde. I tako — opet — ostajemo na prijašnjem, obogaćeni tek za jednu kvalitativnu novost.

9. Kao asimilaciju, spajajući renesansno sa sadašnjim, barokno i romantično sa sadašnjim, kantabilitet Tina Ujevića ili Vladimira Čerine, Stojan Vučićević inzistira na kontinuitetu. Upravo je tô onaj za kojega se može kazati: kontinuitivni pjesnik. U fakturi i doživljaju bivamo tako približeni početku i početak jednoga rasta i uzleta postaje bliži: namjera za sjedinjenjem Prošlosti i Sadašnjosti.

10. Nakon ukinuća revije »Razlog« (1968) izlazi toliko književnih i poluknjiževnih glasila da bi njihovo navođenje zauzelo prostor, pred kojim bismo mnoštvom ostali začuđeni. A glasila najvećma objavljuju pjesme, jer je danas pjesma najrasprostranjeniji književni oblik, kratka je, svugdje lako uvrstiva — poput novinskog oglasića. Tako: kratka pjesma na kratku pjesmu i evo knjige pjesama. A jedna knjiga već predstavlja zalog afirmacije.

Mnogo ih je, ali bez izrazitijeg, barem za sada. Tehnički su dotjerani, manje inspirativni, više direktno promišljeni u jeziku. Avangarda? Ne, njoj ovdje ni zametka nema. Trojedni je pojam jak, tradicija dakle živi i živi ponavljajući se.

A većina rado čita Mihalića, Gotovca također. Štoviše, Mihalić je mnogima arbitar. Kako stihom — tako i posredno.

Pa ipak: u svakom slučaju, jedan osjećaj plemenite čovječnosti; ali ona malo izgrađuje, čini nas podređenima, u sjeni ostavljenima, i tu ponajprije raspoznaješ udio učitelja kojemu su toliki dužni.

»Ali, oni su još premladi«, i to tješi.

II

1. Bit će da nisu rijetki oni koji bi rekli: avangarda može biti skupina kakvih god djelatnih ljudi — koji, najčešće na početku svoje djelatnosti, unose — što no u inteligenatâ riječ — »nešto novo«; skupina

ljudi koji za tô dolaze u kontradikciju s postojećim normama, a tâ kontradikcija vodi često put nemilicâ: poneki iz društvenog nekog foruma miješaju se u »stvar« kao posrednici u cilju umirenja duhova. Tä sjetimo se samo daljnje ili bliske nam književne prošlosti, pa i same sadašnjosti, bilo one zapadne — bilo one istočne. A tako, posljednjih godina, i u Slovenaca.

2. U ilustraciji gornjih misli i njihove primjene na pojavu slovenske književne mlade avangarde, vodi put u godinu 1963—1964, a za postojanje revije »Perspektive« i za najmlađi val pjesnika i prozaika, koji u tôj reviji surađuju. Put, zatim, vodi od njihovih knjižica pjesama (edicija OHO: sve same vlastite naklade) do jeseni 1968, kada tî mladi upotpunjeni sada novim, još mlađim, autorima istupaju na stranicama studentskog glasila »Tribune« i revije »Problemi«.

3. Pojava mladih autora u »Perspektivama« (1963—1964), i »Tribuni« i »Problemima« (1968) javljanje istih autora — kao i novih, od njih još mlađih — praćeno je bilo (lakšim) aferama: »posezima administratorâ« u pojavu a s ciljem da se sačuva pristojnost i red. Bilo je od tîh posega koristi ali u drugome smislu: mladi je rod, avangarda, »dobio samo na reklami«, tako da njegovi protagonisti danas egzistiraju kao afirmirani pisci, izlaze im ukusno opremljene i solidno honorirane knjige, kandidiraju i na političkom planu, putuju i uče kao stipendisti, itd. I već će sutra, već će sutra neki od njih biti i »školski pisci«. I eto nam u naše dane pojave slične pojavi djelâ *Poezije* Franceta Prešerna ili *Erotike* Ivana Cankara što je svojedobno bilo primljeno više no prijeka oka. Ali smo daleko od toga da uspoređujemo književnost mlade avangarde s djelima iz opusa Prešerna ili Cankara.

4. Koji je glavni razlog da avangardna mlada književnost bî predmetom napada i administrativnih posega?

Mladi su pisali, a i još pišu, slobodnije. U slobodi pisanja služe se i psovkama, žargonom, rječnikom »podzemlja«. Ukratko: riječima koje napisane s a b l a ž n j u j u čitaoce nenavikle na takav način pisanja. A »takav način pisanja« često ne motiviraju u dostatnoj mjeri, pa je reakcija »odozgo« bila i razumljiva (jer »reda mora biti«). Postoji, međutim, nekoliko autora koji kvalitetom djela nadilaze prosjek — dajući vrijedan doprinos suvremenoj slovenskoj književnosti, a i ne samo njoj. Ovdje je poglavito cilj da ukažemo tek na njihove bliže ili daljnje izvore a polazeći od misli koju moramo uvijek imati na umu: Svatko ima svôg oca.

5. Ne toliko opsežna, ali svakako značajna, objavljena još 1953, zbirka *Pjesme četvorice* (Ciril Zlobec, Tone Pavček, Janez Menart, Kajetan Kovič: *Pesmi štirih,* Ljubljana 1953) prethodi pojavi generacije koja će predstavljati drugi poslijeratni val slovenskih pjesnika. Ovaj val, poznat pod uvriježenim nazivom »val nihilistâ« uključuje autore viših kvaliteta, a naziv »val nihilistâ« kritika im nalazi u težnji za određivanjem doživljajnog procesa koji bi obuhvatio posljednjih petnaestak godina te ih dovodi u vezu s »potopljenim svijetom« Bože Vodušeka, pjesnika starije generacije. Izrazitiji predstavnici ovoga vala, Dane Zajc (r. 1929), Gregor Strniša (r. 1930) i jednim dijelom svog rada Veno Taufer (r. 1933), u objektivizaciji osobnog faktora medij svode na poimanje potresna, gotovo tragična bitka, i time će, jednako kao i svojim osebujnim stilom, utjecati na većinu mlađih pjesnika, osobito na one koji u praksi ostaju kod tradicionalnih zasada što sežu do u sredinu prošlog stoljeća, do zbirke *Poezije* Franceta Prešerna.

6. D. Zajcu, G. Strniši i V. Tauferu duhovni su srodnici autori oko revije »Perspektive« (1960—1964), autori koji upravo u »Perspektivama« objavljuju možda najkvalitetnija djela u poslijeratnoj slovenskoj književnosti: dramatika i proza Dominika Smoleta, dramatika Primoža Kozaka, esejistika Tarasa Kermaunera i Janka Kosa, proza Petra Božiča, poezija V. Taufera, D. Zajca, G. Strniše itd. Paralelno s ovim autorima, u reviji »Perspektive« javlja se treći val poslijeratnih pjesnika: posljednjih mjeseci izlaženja (1963—1964) u reviji surađuje tada najmlađi val: Tomaž Šalamun (r. 1941), Braco Rotar (r. 1942), Franci Zagoričnik (r. 1933) i dr. Na samom početku, do izraza dolazi nonkomformizam prve dvojice autora, uslijed čega dolaze u oštru kontradikciju s (tada) postojećim normama, a revija gubi izdavača i prestaje s izlaženjem. Već otuda 'onaj njihov stanoviti avangardizam', a tâj se, od njih, prenosi dalje na one mlađe pjesnike i prozaike koji dolaze, iza njih, i koji također dolaze u kontradikciju s postojećim normama, kao što su u kontradikciju došli njihovi prethodnici Šalamun i Rotar 1963—1964.

7. Treći val, a tu je najmarkantnija pojava T. Šalamuna, vremenski uključuje i Nika Grafenauera (r. 1940) i Marijana Krambergera (r. 1938), premda su se oni, za razliku od Šalamuna, Rotara i Zagoričnika a tako i Iztoka Gaistera Plamena (r. 1945), u javnosti svojim knjigama lirike javili 1962. Međutim, dok među njima postoje sličnosti u odnosu prema generaciji drugog poslijeratnog vala, dotle je među njima samima razlika takva da ih samo vremenski svrstavamo pod isti naziv: Grafenauer i Kramberger polaze od tradicionalnih data u slovenskoj lirici, dok Šalamun, Rotar i Zagoričnik, pošto su prebrodili utjecaj D. Zajca, vrše u tome prekid. Rotar, jednim se dijelom oslanjajući na Taufera, i Šalamun, jednim dijelom polazeći od prakse anglosaksonskih pjesnika, osobito Eliota, u isječku kritičkog tretmana realnosti polaze od ontološkog poimanja lirike kao svoje namjere. Time se poistovjećuju sa Zagoričnikom, kojemu po sintaksičkim osobinama najbliži ostaje Šalamun.

8. Za treći val pjesnika, a najviše za Šalamuna, značajno je da u praksi polaze od slike, manje od dojma što ga doživljaj (ili promišljaj) uvjetuje, ostavljajući time čitaocu da ga dojam 'sam obiđe'. Otuda, s jedne strane nesporazumi oko njih, osobito nesporazumi oko pojave T. Šalamuna, ali i nesporazumi koji su im pribavili priličnu popularnost. (Ali se i tâ popularnost temelji na znatiželji kao produktu nedoumice kroz koju je općinstvo prolazilo tijekom proteklih ljeta.) Već npr. grafička oprema Šalamunove zbirke *Namjena pelerine* (»Namen pelerine«, 1968) mjesto standardnih podataka na koricama nosi sliku dječje igre »Čovječe, ne ljuti se«, što svakako ima novo asocijativno značenje potičući čitaoca na razmišljanja kojima nije navikao »zato što je odgojen na tradicijama realističke literature« (Dalibor Cvitan).

9. Šalamunovu su liriku ponajbolje primili najmlađi oko studentskog glasila »Tribune« i revije »Problemi«. Ali su ga shvatili odveć lako. Lako su ga shvatili do tê mjere da se, ugledajući se u nj, vrgoše na pisanje pjesama ali bez slijeda one asocijativnosti koju čitaocu ostavlja Šalamun. U njih se gomila događaj na događaj, slika na sliku, stvar na stvar: res, stvar, rei, stvari, i pri tom nije naodmet spomenuti da ih kritičar Taras Kermauner naziva reistima, a njihovo pisanje svodi pod naziv *reizam,* naziv za oznaku književnog smjera u kojemu im se kreće djelatni raspon. U boljih iz skupa — Andrej Brvar, Matjaž Hanžek, Jure Detela,

Ivo Svetina, Matjaž Kocbek (r. nakon 1945) — ponajprije se ističe tehnička dotjeranost i zanimljivost fabule ali manje predstavljaju, barem za sada, novost koja bi upućivala na rezultat kao prihvatljiviju vrijednost.

10. Po izlasku knjige lirike *Glad* (»Lakota«, 1966), B. Rotar posvećuje se prozi i likovnoj kritici. Ali je njegova knjiga lirike izvršila stanoviti utjecaj na jedan dio mlađih pjesnika koji su rođeni posljednjih godina rata ili — kao i pjesnici Šalamunove škole — u godinama neposredno nakon rata. Među njima se, kao autori koji su odmakli od svoga možda i nehotičnog uzora ili u djelovanju kojih je taj uzor donekle prisutan, izdvajaju Herman Vogel (r. 1941), Denis Poniž i Tomaž Brejc (r. nakon 1945).

11. Dok poezija drugim valom pjesnika (Zajc, Strniša, Taufer) postiže visoki kvalitet i inzistira na pjesmi (u najnovije vrijeme na drami), treći val — a pri tom podrazumijevamo i one najmlađe — odlikuje se time što mu je raspon djelatnosti širi, pa se istodobno pripadnici ovoga vala bave još kritikom, pripovijetkom, romanom. Tako, nakon prve i jedine knjige pjesama Kramberger se posvećuje kritici; Grafenauer uz poeziju objavljuje kritiku; uz poeziju Šalamun i Zagoričnik objavljuju i prozu; Rotar nakon prve i jedine knjige pjesama objavljuje isključivo prozu i likovnu kritiku; Brejc posljednjih godina objavljuje isključivo likovnu kritiku, itd.

12. Usporedimo li starije rodove prozaista (Matej Bor, Juš Kozak, Bratko Kreft) s mladim rodom u koji kao izrazite predstavnike uvrštavamo Rudi Šeliga (r. 1935) i od njega mlađe Braca Rotara i Marka Švabića (r. 1949), ustanovit ćemo da među njima nema dodirnih točaka. Stariji rodovi, ma koliko među njima bila razlika u godinama, rado polaze od tradicije koja seže do druge polovice prošlog stoljeća, do pojave Josipa Jurčiča. Mladi rod iz tradicije uzima veoma malo ili formalno, i ako bismo mu tražili uzore ili neposredne srodnike, našli bismo ih manjim dijelom u prozi nekog hrvatskog, srpskog ili crnogorskog pisca (Kaleb, Oljača, Bulatović), a većim dijelom u zapadnim književnostima, posebice u novijoj francuskoj književnosti. Tako, nesumnjivo najizrazitiji, Rudi Šeligo u svome posljednjem romanu *Triptih Agate Schwartzkobler* (1968) u fabuli dostatno polazi od tradicije, određeno: od romana *Visoška kronika* Ivana Tavčara i pri tom konfrontira postupak put misaona i stilistička programa Alaina Robbe-Gilleta:

> *...Zatim k njoj pogleda dolje i opet preko rijeke i zatim na zemlju pred sobom. Uskoro s čvorasta zapešća odriješi lančić sa srdašcem, prihvati ga raširenih prstiju desnice da jače i pomalo teško zatetura nad njenim bijelim, muslinastim i agatastim tijelom, a zatim ga spusti na nju. Pomalo tiho, ipak za nijansu i hrapavo, reče o daru i majci. Pored crnih, krilatastih pjega na licu, sada ima još i crvene i mokre. Usnica je razmekšana i pokriva zube. Uši su još uvijek utisnute lubanji. Reče joj o vjerojatnosti kraćeg puta unatrag.*
>
> (Rudi Šeligo: *Triptih Agate Schwartzkobler*, 1968)

13. Pripovijetkama, proznim prvijencem *Moloh* (1968), Braco Rotar, od autobiografskog faktora, s određenim reminiscencijama na M. Prousta, vođen pojmovnošću asocijativnog slijeda, daje isječke »bez granica i okvira«. U prvom mu je planu detalj. »Svaka riječ, rečenica, odjeljak, svijet su mu za sebe. Stvari nemaju unutrašnju cjelovitost, integritet, povijest, vrijeme, zato sve to ne može imati ni proza koja daje, slika te

stvari takve kakve jesu: slučajno dane, slučajno viđene. Sav je svijet neformirani vrtlog, zamršen tijek obojenih i plastičnih pjega, naborani akvarel...« (Taras Kermauner).

14. Marko Švabič u »Tribuni« i »Problemima« objavljuje proze koje ga udaljuju koliko od vršnjaka iz istog skupa (koje karakterizira težnja za eksperimentiranjem) toliko i od starijih Šeliga i Rotara. Skloni intimističkom poniranju u materiju fabule, Šeligo i Rotar ovisni su o novijoj književnosti galskih zasada, a od toga je Švabič pošteđen. Ako ponekad podsjeti na anglosaksonske prozaike ili na Oljaču, iscrpno motivira fabulu i nalazi efektan izraz gotovo u svakome sintaksičkom sklopu. A dvije ove osnovne komponente, koje pisano djelo čine ostvarenjem, u manjoj se mjeri otkrivaju u Švabičevih vršnjaka, njih desetak vrlo mladih proznih pisaca.

KULTURNE USTANOVE I KULTURNA TRADICIJA HRVATA U MAĐARSKOJ

Juraj Lončarević

I

Tri su značajne etničke grupe Hrvata koji žive danas u Mađarskoj. To su: Gradišćanski Hrvati, Bunjevački Hrvati i Šokački Hrvati. Dok ovi posljednji nastavaju cijelu Baranju sve do Pečuja i Mohača, Bunjevci se nalaze u tzv. Bajskom trokutu, području što ga po svom geografskom obliku tvore planina Meček, Dunav i Drava.

Kada je Trianonskim ugovorom 1920. cijelo to područje pripalo Mađarima, naši su Bunjevci i Šokci bili prerezani po svojoj horizontalnoj osovini. Gotovo isti broj Hrvata ostao je Mađarskoj, upravo onoliko koliko ih je ostalo u današnjoj Vojvodini. Točnije rečeno, ako uzmemo da na području Vojvodine živi danas oko 150.000 Hrvata, u Mađarskoj ih ima prema neslužbenim podacima oko 100.000. Valja odmah napomenuti da je baš geografski faktor u tih Hrvata imao veliku, čak i odlučujuću ulogu. Radilo se naime uvijek samo o tome kako ih se geografski promatra, bolje reći koje se geografsko područje dovodi s njima u vezu. Tako je u doba Trianona broj Hrvata u Vojvodini, koja je obuhvaćala Baranju, Bačku i Banat (BBB), iznosio 111.528, prema 166.278 Srba, 277.630 Mađara i 190.049 Nijemaca.[1]

U vezi s tim je i nastao pojam bačko-baranjskih Hrvata i Bačke Hrvatske koja je ujedinjavala Hrvate u Baranji i Bačkoj kao istoimeni etnički element, za što je najviše zaslužan dr Josip Andrić[2]. Kad bismo još ovom broju Hrvata dodali i one koji žive u Bajskom trokutu i u mađarskom dijelu Baranje, tada bi broj Hrvata porastao na nekih 300.000, što nisu u ono vrijeme mogli dopustiti predratni beogradski vlastodršci. Dakako da s teritorijalnom povezanošću dolazi i ona kulturna.

Prvi kulturni poticaji dolaze baš iz onog dijela teritorija koji je pripao Mađarskoj. Tomu su razlog mnogi čimbenici. Prvi i najvažniji je kulturna tradicija koja ovdje traje već vjekovima. O tome govore mnoge činjenice; spomenut ću samo neke:

U Pečuju je bio još u 18. i 19. st. veoma jak centar za širenje hrvatske knjige. Poznate su tiskare Ivana Engela i Stipana Filipovića. Kulturnu djelatnost tih krajeva vodili su franjevci provincije Bosne Srebrene. Svi samostani franjevaca u Pečuju, Mohaču pa čak i Budimu pripadali su hrvatskoj redovničkoj provinciji. Iz Budima potječe poznati pisac fra LUKA BRAČULJEVIĆ (r. 1685) koji je nekih stotinu godina prije Vuka (1730) tražio fonetski pravopis. Iz Baje je opet drugi franjevac MIHAJLO RADNIĆ, koji je svojim djelima, na čistoj ijekavštini, prvi bunjevački pisac uopće. Za njima slijedi čitav niz drugih pisaca: LUKA KARAGIĆ, STJEPAN VILOV, NIKOLA KESIĆ, MIRKO PAVIĆ, ANTUN JOSIP KNEZOVIĆ, GRGUR PEŠTALIĆ, ĐURO ARNOLD, IVAN AMBROZOVIĆ i drugi koji su cjelokupno svoje književno stvaranje uvijek vezivali uz hrvatski teren pokazujući time najbolje komu pripadaju.

Iz Kunbaje je bunjevački preporoditelj, biskup IVAN ANTUNOVIĆ izdavač BUNJEVAČKIH I ŠOKAČKIH NOVINA i VILE kojih slavimo ove godine stogodišnjicu pokretanja. Iz tog je dijela Bačke i MIJO MANDIĆ pokretač NEVENA, časopisa koji je u Bunjevaca izlazio sve do 1941. Iz Bačkog je Aljmaša prvi bunjevački pjesnik ANTE MIROLJUB EVETOVIĆ, a i MATIJA EVETOVIĆ najveći bunjevački kulturni povjesnik. Iz tog je područja i PETAR PEKIĆ pisac jedine POVIJESTI HRVATA U VOJVODINI (MH, 1930).

Preporodni rad biskupa ANTUNOVIĆA nastavili su u borbi proti nasilnoj mađarizaciji pop PAJO KUJUNDŽIĆ, urednik SUBOTIČKE DANICE koja je izlazila do 1941. (1970. opet pokrenuta), kao i BLAŠKO RAJIĆ, politički vođa bačkih HRVATA, nosilac poslijeratnog visokog odlikovanja predsjednika Republike.

RAJIĆ je na sjednici hrvatskog sabora 1918. bio nazočan kad je proglašeno otcjepljenje Hrvatske od Austrije i Ugarske. Dvanaest dana kasnije, tj. 10. XI 1918. proglasio je Rajić na velikoj skupštini u Subotici da se Bačka i Baranja otcjepljuju od Mađarske, na što je na gradskoj vijećnici izvješena hrvatska zastava.

Ni između dva rata nisu ti dijelovi našeg naroda zaboravljeni. 1939. i 1940. priređuju se u Zagrebu Dani bačkih Hrvata, a 1938. osnovano je i DRUŠTVO BAČKIH HRVATA u svrhu njegovanja veza i tradicije između Zagreba i tog područja.

Kao što iz svega proizlazi, kulturna je tradicija Hrvata koji danas žive u Mađarskoj veoma velika. Još 1632. izvijestit će papinski vizitator Masarecchi da u Pečuju žive Hrvati koji imaju svog duhovnika i školu.

U župi Mohač, ili kako Šokci kažu MUVAČ, postoje franjevci još iz 15. stoljeća. Tu živi oko 5.000 Hrvata; oni su u 17. st. imali župnika Šimuna Matkovića koji je otvorio hrvatsku školu za 15 đaka sjemeništaraca. U Pečuju su opet dušobrižnici isusovci koji drže školu u kojoj se nalazi 30 mladića[3]. U Pečuju, glavnom gradu Baranje, živio je i književnik BARTOL KAŠIĆ, pa KANIŽLIĆ, Šenoa je tu bio učenik, TORDINAC je ovdje sakupljao hrvatske narodne umotvorine koje će uskoro izdati u svojoj obradbi zaslužni hrvatski kulturni radnik u Mađarskoj ĐURO ŠAROŠAC, direktor muzeja u Mohaču[4].

Osim povezanosti franjevaca s Hrvatskom, valja na kraju spomenuti i osnovnu povijesnu činjenicu, da je Pečujska biskupija potkraj srednjeg vijeka, obuhvaćala dobar dio Slavonije sa 4 arhiđakonata. Prigodom posjeta hrvatskih književnika Mađarskoj u siječnju ove godine, baš je ta činjenica isticana. Hrvati i Mađari živjeli su u zajedničkoj

---

[1] Usp. Mihovil Katanec: *Udio Hrvata u povijesnom razvoju Bačke i Baranje*, »Klasje naših ravni«, 1944, 7.

[2] Dr Josip Andrić u članku: *Hrvati u Bačkoj i Baranji:* »Ako pogledamo na zemljovid Bačke i Baranje, onda vidimo, da na sjeveru bunjevačko-šokačka granica seže podalje od Subotice i Baje, te da ta dva grada svakako čine dvije glavne kule hrvatske, a na istoku od Subotice da se provuče crta na jug prema Palanki i Iloku, pa se onda od te crte na zapad nalazi 90 posto svih dosadašnjih bačko-baranjskih Hrvata.

[3] Usp. Josip Buturac: *Katolička crkva u Slavoniji*, Zgb, 1970, 79.

[4] Povijesnim se vezama među Hrvatima i Mađarima bavi dr ANGYAL ENDRE. Usp. *Magyar-horvát kapcsolatok a historiográfiában*, Budapest, 1970.

državi gotovo tisuću godina, a ne poznaju jedni druge. Štoviše, zajednički život u mnogim državnim i vjerskim organizacijama uziman je u prošlosti kao element za razdvajanje ovih dvaju naroda.

Dakako da u prošlosti nije sve bilo kako treba. Bilo je velikih borbi da se Hrvati u Mađarskoj održe, ne samo u njoj, već i u Subotici i u nekim drugim mjestima. Posebno je bila važna borba za škole — za osnovne nacionalne ustanove za širenje nacionalne kulture i odgoj djece na našem jeziku. Kad su Mađari počeli ukidati bunjevačke škole, pristupili su Bunjevci otvaranju privatnih škola kako bi se barem održale njihove tradicionalne škole u Subotici (1687) i Baji (1696).

Između dva rata, dakle poslije Trianona, nastalo je razdoblje strahotne mađarizacije, tako da je nacionalni i kulturni život Hrvata posve zamro. Jedine su ostale tzv. diletantske družine koje su jednom godišnje nešto uvježbale na hrvatskom jeziku. Pisac takvih pučkih komada bio je ANTUN KARAGIĆ iz Gare koji je 1930. osnovao u njoj prvo takvo diletantsko društvo. Osim Karagića, namjerno je poslije Trianona ostao u Bajskom trokutu književnik i župnik IVAN PETREŠ, da bi se odupro sve nametljivijoj mađarizaciji. Pisao je pjesme i dramske komade. Umro je 1937, a da nije mogao uspostaviti vezu s domovinom. Govoreći pravo, i danas naš kler u Mađarskoj predstavlja u nacionalnom pogledu veliki problem. Ono što je nekad bio element njegovanja jezika i tradicije, to je danas sredstvo za pomađarivanje naših ljudi. Mislim na naš kler, koji se pomađaruje već u sjemeništima. Pričao mi je župnik, Mađar, ovu zgodu. Bunjevački župnik vjenčava šokački bračni par na mađarskom. Kad mu je župnik, Mađar, to predbacio, dobio je odgovor da je to svejedno. Na to mu odgovori župnik: — Kad bih ja bio takav Mađar kakav si ti Hrvat, objesio bih reverendu na klin!

U isto vrijeme, župnik koji mi je sve to ispričao na tečnom hrvatskom jeziku, jer službuje u čistom šokačkom selu, čini sve da se ne izgubi naša nacionalna tradicija. Svoga kapelana, također Mađara, želi poslati u Mostar, da nauči »KNJIŽEVNI« hrvatski jezik. Ovo neka bude poticaj da u našim međusobnim odnosima krenemo drugim putem, to više što nismo mogli zaključiti da bi mađarska vlast danas poticala mađarizaciju. Ona je mnogo toga učinila, što prethodnim režimima nije bilo ni na kraj pameti. Ali o tomu malo kasnije!

II

Promatrajući na ovaj način prilike u kojima se razvijala naša nacionalnost u Mađarskoj, možemo isto tako razumjeti mnoga opterećenja u našim međusobnim odnosima koja potječu još iz prošlosti, premda se, kako smo već i spomenuli, stubokom, izmijenio odnos Mađara prema našem narodu. U to smo se imali prilike uvjeriti i prilikom našeg posjeta Mađarskoj.

U Mađarskoj postoji organizacija DEMOKRATSKI FRONT JUŽNIH SLAVENA koji je udružen u Patriotski front Mađarske, a obuhvaća sva tri naša naroda koji žive u Mađarskoj: Hrvate kao najbrojnije (100.000) Srbe (7.000) i Slovence (5.000). Savez je ove godine proslavio 25-godišnjicu svog opstanka i rada. Ne možemo mu poreći zasluge za rad u prošlosti, kad je bio jedini koji je održavao nacionalnu svijest, to više što naši narodi nisu nikad u prošlosti imali bilo kakvo tijelo koje bi štitilo njihove interese u Mađarskoj. Međutim, u isto vrijeme to društvo boluje od nekih tradicionalnih opterećenja. Prvo je u nazivu, kojim su

izbrisane razlike prema unitarističkom receptu. Stavljanjem svih naših naroda u Mađarskoj pod jedno zajedničko ime čiji je karakter isključivo geografski, a ne i nacionalni, želi se postići tobože neka imaginarna homogenizacija našeg življa na tuđem terenu, kojom se za uzvrat brišu tim istim narodima sve njihove nacionalne karakteristike. Takva nepotrebna kompaktnost, onemogućava našim narodima da njeguju svoj individualni nacionalni izraz na svim područjima svog rada i djelovanja, a s druge strane isto tako onemogućava i odgovarajuće povezivanje svakog naroda sa svojom matičnom nacijom u zemlji, jer se tako preferira samo jedan »PREDSTAVNIČKI« narod. Zbog toga malobrojni Srbi imaju mnogobrojne predstavnike »južnih Slavena«, koji daju ton svemu onom što se u Mađarskoj među našim narodima događa.

Tako je jedino moguće razumjeti njegovanje ekavske jezične tradicije, prilično forsiranje ćirilice u novinama, odnosno u glasilu tog društva: Narodnim novinama, dolazak isključivo lektora iz Beograda ili Novog Sada, širenje knjige na ćirilici po školama, izučavanje u velikoj većini srpskih pisaca u našim školama, itd. Treba reći, da je u posljednje vrijeme situacija umnogome poboljšana. Jača utjecaj i uporaba ijekavskog izgovora u novinama, šire se pomalo i naše knjige, ali ne još i časopisi i novine iz Zagreba koje su osim VUS-a gotovo nepoznate našoj kulturnoj javnosti u Mađarskoj.

Prilikom boravka u Mađarskoj mi smo otvoreno priznali da smo za ovakvo stanje, i mi u zemlji krivi. Panonska kulturna problematika koja je bilo zapostavljena i u našim nacionalnim okvirima u zemlji, nije mogla biti njegovana na području izvan naše zemlje, premda za to nije bilo razloga, a moralnu krivnju snose sve naše odgovarajuće kulturne ustanove, kao i pojedinci koji su se nalazili na odgovornim mjestima pa su sebi dopuštali da kreiraju jednostranu kulturnu politiku u kojoj je naš dinarsko-mediteranski element imao potpunu prevlast. Posljedice su takva stanja danas sve vidljivije i treba ih ispraviti i kod kuće i kod Hrvata u Mađarskoj.

Ipak ni to nije trebao postati razlog za unitarističko nastrojenje Demokratskog saveza Južnih Slavena u Mađarskoj. Tako je i s nacionalnim sastavom u Savezu koji nije proporcionalan ogromnoj većini hrvatskog življa koji tamo živi, premda se sada i to stanje popravlja. Naš je predsjednik Društva književnika upozorio u tom smislu pomoćnika mađarskog ministra prosvjete, riječima: naš je narod kod Vas u takvoj situaciji, da je lokomotiva srpska, a svi ostali vagoni hrvatski. Nemojte dopustiti da Vam bilo tko importira unitarizam kao kurentnu robu, jer je ta roba u nas na skladištu. Dakako, ovo je slobodna interpretacija. Međutim, treba priznati i to, da i sam Savez ima svojih unutrašnjih poteškoća koje nisu male. Neke datiraju iz mukotrpne prošlosti naših naroda u Mađarskoj, koju je oprobao na svojim leđima, zaslužan čovjek za naše narode u Mađarskoj, generalni sekretar Saveza, MILAN OGNJENOVIĆ za vrijeme informbiroa. I program rada Saveza umnogome je zastario. Temelji se na tradiciji rada naših društava između dva rata o kojoj sam govorio. To je uglavnom folklorno-prosvjetarski program orijentiran prema kulturnoj tradiciji sela koje se ne raslojava u Mađarskoj onim tempom kako je kod nas, što ne smatram njihovim nedostatkom. I u njih su zadruge, kao i kod nas, bile na izdisaju, ali ih oni golemom mehanizacijom pridigoše.

Savez ne njeguje nikakav znanstveno-istraživački rad, što predstavlja jedan od glavnih njegovih nedostataka, to više što postoje pojedinci koji bi mogli to učiniti, a mađarska bi vlada to pomogla. Reče mi nedav-

no jedan naš kulturni radnik koji živi u Mohaču: Sami nam Mađari govore da obradimo već jednom svoj narod kod njih. Lakše ćemo tada postavljati određene zahtjeve, budemo li ga mogli upoznati. A ja bih tomu dodao: I za to smo opet jako mnogo i mi krivi. 100.000 Hrvata u Mađarskoj nije imalo gotovo 25 godina poslije rata, nikakve veze s majkom-domovinom, ne uvijek i samo zbog objektivnih teškoća i razloga.

U isto su vrijeme predstavnici mnogo manjih naših nacionalnih grupacija u Mađarskoj, Srbi i Slovenci, uspjeli uspostaviti mnogo bolje veze sa svojim središtima u Novom Sadu, Beogradu, Ljubljani i Mariboru. Zato baš niti možemo niti imamo prava predbacivati drugima ono što mi nismo htjeli učiniti. Ili bolje reći, nitko nije dužan činiti za drugog ono što on sam za sebe neće da učini.

Zato je dolazilo do neadekvatnosti. Malen broj Srba predstavio je sebe bolje mađarskoj kulturnoj i političkoj javnosti od goleme većine Hrvata, dakako uz određenu unitarističku podršku iz zemlje. Srbi su uostalom, uza svu malobrojnost, gradski element u Mađarskoj sa neiščezlom kulturnom tradicijom, iako im je u isto vrijeme golema većina naroda iščezla u Mađarskoj. Hrvati su nasuprot njima ostali kao agrarni element vezani za selo, i bez svoje vlastite inteligencije koja se počela stvarati tek nakon rata. Na žalost, osim pedagoške inteligencije koja se školuje na našim slavističkim katedrama, sva se druga školuje na mađarskim fakultetima, pa se kasnije normalno uključuje i u uporabu mađarskog jezika, a time i počinje gubljenje nacionalne individualnosti.

Slavistika ima, inače, veliku tradiciju u Mađarskoj. Katedra je osnovana još 1881, a vodio ju je Oszkar Asbóth. Od 1899. pa sve do 1938. postoji katedra za hrvatskosrpski jezik i književnosti koju vodi prof. Edo Margalics. Od 1954. vodi je dr Laszlo Hadrovics koji je na njoj radio od 1941. kao privatni docent. Pri svemu tome ne možemo a da ne pomislimo, da se mađarski jezik još uvijek ne izučava na našem fakultetu u Zagrebu.

Osim toga, pri mađarskom ministarstvu prosvjete postoji odjel za nacionalnosti, dok je u Pečuju Visoka nastavnička škola s našim odjelom. Ni u njoj nema lektora za ijekavski izgovor našeg jezika. Ni svršeni nastavnici našeg jezika u Mađarskoj neće da predaju u našim školama tamo, nego odlaze u mađarske škole.

Mađarske vlasti čine velike napore da bi proširile mrežu naših škola u Mađarskoj. Ne ide lako. Prevladavaju škole s našim jezikom koji se uči fakultativno, što je od male praktične vrijednosti. I sami roditelji naše djece nisu još toliko nacionalno svjesni da šalju svoju djecu u naše škole, dijelom i zbog teških posljedica prošlosti. Ipak i to se kreće. Postoji i drugi tip škola gdje se nacionalni predmeti izučavaju na hrvatskom jeziku (humanistika) a realia na mađarskom s obvezatnom uporabom hrvatskog, prilikom razjašnjavanja stručne terminologije ili ponavljanja materijala. Tih je škola dakako mnogo manje, premda se i one razvijaju, a neke su stvari u njima još u fazi eksperimentiranja. Inače škole boluju od nedostatka naših udžbenika, a i ono što posjeduju, zastarjelo je. Tek je nedavno pokrenuta veoma korisna akcija Školske knjige iz Zagreba da se izdaju naše čitanke za osnovne škole u Mađarskoj. Autor je njihov STIPAN VELIN iz Santova koji se bavi i književnim radom. Hrvatski je jezik u školama zastario i leksički, a i sintaktički je daleko od književnog tipa, premda nastavnici tog jezika dolaze k nama na izobrazbu.

Hrvatsko-srpska gimnazija koja se nalazi u Budimpešti i koja slavi ove godine također 25. obljetnicu od osnutka, odigrala je veliku ulogu u

stvaranju naše poslijeratne inteligencije. Međutim, njezina je lokacija danas neodgovarajuća jer je iz Pečuja prenesena u Peštu. Tako su ne samo ona, već i Visoka nastavnička škola, izgubile svoj prirodni đački rezervoar koji teško nadoknađuju.

Potrebno je što prije učiniti da Pečuj postane ono što je bio u prošlosti: prirodni centar Baranje i našeg življa u njoj. U vezi s tim interesantna je sudbina Mohača, 40 kilometara udaljenog od Pečuja. To izrazito hrvatsko mjesto s oko 5.000 Šokaca, nema svoje škole, već se naš jezik uči fakultativno. Dakako da je i to jedan od razloga što naše srednje škole vape za đačkim podmlatkom, pogotovu ona u Budimpešti koja je locirana na terenu na kojem gotovo i nema našeg življa.

No, vratimo se Mohaču. Njegova sudbina nosi mnoge karakteristike života i rada našeg življa u tuđem svijetu. Godine 1905. osnovana je u Mohaču Šokačka čitaonica koja je djelovala sve do prijelomne godine 1948, kad su se nad naš živalj nadvili opet crni dani. Ta je vrijedna čitaonica 1930. kupila vlastitu zgradu, a imala je i svoju zemljoradničku zadrugu koju je država također 1948. preuzela zajedno sa zgradom. Prilikom ukinuća Čitaonice nađena je glavnica od 70.000 forinti, uz kojih je bilo 5 sijačica za kukuruz, 12 za žito, dva traktora i zgrada za skladište.

Još i danas se naši ljudi bore da dobiju natrag tu zgradu, ali za sada bez uspjeha. Pri tom postoji i tradicija. Šokci ni danas neće da idu u drugu zgradu, iako djeluje Klub ljubitelja književnosti i narodne poezije koji vodi vrijedni Matija Kovačić. Predavanja se održavaju u zimskim danima dva puta mjesečno, ali je odaziv slab. Mjesto onih 5.000 Šokaca što su se uvijek spremno odazivali svakoj kulturnoj akciji u svojoj zgradi, danas se jedva skupi nešto oko pedesetak posjetilaca. I Mohač mora mijenjati svoju dosadašnju fizionomiju. Za to se brine spomenuti ĐURO ŠAROŠAC koji uz podršku Saveza nastoji osnovati Centralni muzej za našu nacionalnost koji bi preuzeo i dosadašnji njegov, kojim on rukovodi u Mohaču s oko 12.000 izložaka.

Na posebnom mjestu ostaje položaj Baje. I u prošlosti na njoj je bilo težište mađarizacije, jer je ona s okolinom imala najviše našeg življa. Danas uglavnom samo stariji ljudi govore našim jezikom. Mladež ne. Nema ni naše škole. Postoji mađarska učiteljska škola koja školuje i naše učitelje, ali je njezino praktično značenje upravo nikakvo. Još uvijek nije uspostavljena nikakva veza s veoma bogatom kulturnom tradicijom toga mjesta u prošlosti. Ukratko rečeno, Baja, nekad centar bunjevštine i hrvatskih škola, danas u nacionalnom pogledu, uopće ne postoji. Tako je bilo i između dva rata. Pojam Baje bio je pojam groba bunjevštine (Iv. Kujundžić: *Baja — grobnica bunjevštine*, »Subotičke novine«, 1936, br. 10).

Dakako da smo na svom putu po Mađarskoj čuli različne pesimističke ocjene o budućnosti našeg življa, s čime se nismo mogli uvijek složiti, jer vjerujemo da mađarska vlada želi riješiti to pitanje na zadovoljavajući način, dok mi možemo tražiti jedino to da se poštuje princip pariteta, posebno na osnovi onog što ima mađarski živalj u Hrvatskoj, premda on u većini živi u Vojvodini, a ne u našoj republici.

Nama su u Mađarskoj svašta govorili, bogzna iz kakvih sve pobuda. Jedni nam rekoše da će se naš živalj najdalje u drugoj generaciji pomađariti. Neki su opet liberalizaciju u odnosu na naš živalj tumačili kao dokaz da se više ne može spriječiti prirodni i umjetni proces asimilacije, pa taj živalj treba sačuvati (i to su nam govorili) zbog folklorno-turističkih razloga. Nismo se mogli suglasiti ni s time. Sudbina jednog

naroda, ma gdje on bio, ovisi u prvom redu o njemu samom i o njegovoj samosvijesti. Ako bude pri tom dobivao adekvatnu pomoć i iz stare domovine, tada se baš kao u ovom času, može govoriti i o postepenoj renesansi sveg onoga što mu je do sada bilo ugroženo. To mi je u sličnom obliku rekao i jedan od najmlađih doktora povijesti koji se bavi proučavanjem procesa asimilacije u Mađarskoj, vrlo dobar hrvatski pjesnik JOSIP GUJAŠ ĐURETIN iz Gornjih Martinaca, podravskog sela na Dravi.

I sad, na kraju, o onom najbolnijem. O nazivu našeg naroda u Mađarskoj. Govorili smo o Šokcima i Bunjevcima. Kad bi ta dva naziva bili samo lokalizmi zbirnog naziva jednog istog hrvatskog naroda, nitko ne bi imao ništa protiv toga. Na žalost, to nije tako. Uostalom s regionalitetima se špekuliralo i kod nas i u naše dane, pa nije ništa čudno ako to uočimo i u Mađarskoj, pogotovo zato što je »predstavnička« srpska nacija u Mađarskoj i to sebi dopuštala, da upotrebljava lokalizme samo da bi izbjegla hrvatske nazive i odrednice. Za to snosi veliku odgovornost i Demokratni savez Južnih Slavena koji nije smio dopustiti da hrvatski živalj, koji je pretežan u Mađarskoj, bude tretiran na osnovi svojih pokrajinskih lokaliteta, što se obično vani shvaćalo kao da hrvatski narod nije još uvijek etnički formiran. A ako nije, tada su mu potrebni staratelji i samozvani tutori. O njima smo već govorili.

Istinu govoreći, ni u nas kod kuće nije bila situacija bolja. Različiti Filipovići i Kuntići nastoje i u najnovije vrijeme poreći hrvatsku etničku pripadnost Šokcima i Bunjevcima u Vojvodini, i to nekažnjeno.

No, vrijeme čini svoje. Šokci i Bunjevci se osvješćuju. Valjda će jednog dana biti prošlost i ono što mi ispriča jedan znanac koji je razgovarao s jednim našim čovjekom u Mađarskoj. Upita ga ovaj što je po narodnosti. Čovjek spremno odgovori: Šokac! A kojim jezikom govori, bilo je drugo pitanje. Naš se čovjek začudi. Pa kojim bi drugim jezikom govorio nego HRVATSKIM!

U ovom je odgovoru sumirana cjelokupna kulturno-povijesna i nacionalna problematika Hrvata u Mađarskoj.

JUGOSLAVENSKO TRŽIŠTE, SAMOUPRAVNOST PODUZEĆA I SUVERENITET REPUBLIKA

Šime Đodan

Tržište je susret ponuda i potražnje. Funkcija tržišta je da gospodarski poveže nacionalni prostor i da osigura povratnom spregom provođenje zakona gospodarske ravnoteže, tj. optimalizaciju struktura društvenog rada. U idealnim uvjetima djelovanja zakona vrijednosti, a pod pretpostavkom globalne i parcijalne gospodarske ravnoteže, tržište uspijeva u tako idealno zamišljenom modelu ostvariti optimalizaciju gospodarskih struktura nacionalne privrede.

Ekonomskoj su teoriji poznati različiti tržišni modeli od potpune konkurencije do relativno jakog monopolizma i imperfektne konkurencije na tržištu, a poznat je i model totalnog monopola. Ekonomska teorija kreće se uvijek zahvaljujući pretežnoj upotrebi apstrakcija na nestvarnom terenu. Naime, ekonomska teorija mora apstrahirati niz aspekata iz konkretnog života i niz specifičnosti da bi konstruirala logički konzistentne modele, ali ekonomska politika mora uzeti u obzir realno stanje stvari i organizirati gospodarski model u realnim, a ne u pretpostavljenim okolnostima. Zbog toga se ekonomska teorija i ekonomska politika odnose kao načelna opća znanost i aplikacija općih načela na konkretne uvjete date zemlje.

Svaka ekonomska politika jest u biti politika vodeće društvene grupe u datom društvu. Čim je to tako, onda ekonomska politika poprima obilježje politike, i to politike na najneuralgičnijem interesnom području.

Teoretski problemi izgradnje racionalnog gospodarskog modela svode se na problem izbora optimalnog modela u provođenju zakona gospodarske ravnoteže. Budući da su sva do danas poznata ljudska društva — društva relativne oskudice, pa kao takva ne mogu osigurati maksimalno podmirivanje potreba svojih pripadnika, središnji problem postaje razmjerna razdioba društvenog fonda mogućnosti na društveni fond potreba radi optimalnog podmirivanja brojnih društvenih potreba.

Tri su bitna načela koja ravnaju prioritetom podmirivanja pojedine potrebe: ekonomsko, strateško i političko. U normalnim uvjetima glavno je ekonomsko načelo optimalizacije u razdiobi društvenog fonda rada (živog i opredmećenog) i društvenog bogatstva na fond društvenih potreba. Budući da je fond društvenih potreba uvijek veći od fonda društvenih mogućnosti, otuda proizlazi potreba optimalizacije, pa naravno,

i ekonomiziranja društvenim resursima u podmirivanju društvenih potreba. Gospodarska je politika vezana principom optimalizacije u podmirivanju društvenih potreba, tj. mora se ravnati načelom da se sa što manje sredstava na zadovoljavajući način podmire brojne društvene potrebe. Drugim riječima, ekonomska politika mora provoditi zakon ravnoteže između fonda mogućnosti i fonda potreba, ne samo u globalu narodnih mogućnosti i narodnih potreba, već i u strukturi razdiobe mogućnosti, da bi se postiglo optimalno podmirivanje strukture društvenih potreba. Kako je struktura društvenih potreba veoma složena i kako se ona stalno razvija i komplicira s razvojem proizvodnih snaga, tako je i zadatak ekonomske politike da postigne skladno zadovoljenje potreba veoma težak pa se postiže na neizravan i kompliciran način, i to uvijek samo približno. Tako je dosada u povijesti ljudskoga društva uvijek bilo, pa su, zbog toga, i nastale teorije o potrebi provođenja ravnoteže, izravno i bez one približnosti već potpuno i unaprijed svjesnom akcijom.

To je, naravno, tako ako slobodno djeluju ekonomski zakoni i ako je gospodarsko područje nacionalno homogeno. Međutim, ako je gospodarsko područje nacionalno heterogeno — konglomerat nacija — i ako u takvim uvjetima jedna od nacija uspije prigrabiti političku vlast ona će, po naravi stvari, nastojati da u uvjetima relativne oskudice gospodarskih resursa maksimalizira svoje interese dok će drugima ostajati minimum. U takvim uvjetima gospodarski zakoni, a posebice zakon vrijednosti, ne dovode do optimalizacije struktura društvenog rada i do racionalne lokacije gospodarskih resursa, već se administrativnim sredstvima usmjeruje lokacija gospodarskih resursa na područje vladajuće nacije jer je ona zahvaljujući svojoj političkoj dominaciji u stanju da maksimalizira niz svojih interesa. Zbog toga je gospodarska politika u višenacionalnoj državi primarno politika i kao takva neuralgično žarište interesa i interesnih sukoba. U takvim je zajednicama teško govoriti o objektivnim tržišnim kriterijima, jer postoje goleme mogućnosti da organizirana država svojom ekonomskom politikom paralizira normalne gospodarske tijekove koji bi išli u korist gospodarstava nevladajućih nacija i da ih usmjeri u pravcu koji ona želi, a to redovito znači u pravcu maksimaliziranja interesa vladajuće nacije. Točno je da i u okviru jedne nacije postoje interesni sukobi između vladajuće i eksploatirane klase, ali vladajućoj klasi — budući da se radi o njenom nacionalnom gospodarskom prostoru — nije u interesu da deformira djelovanje tržišnog mehanizma, već joj je naprotiv u interesu da optimalizira strukture društvenog rada i da optimalno alocira gospodarske resurse kako bi se postigla ekonomičnost, tj. najmanji utrošak gospodarskih resursa po jedinici datog proizvoda. Iz toga se vidi da je u interesu cijele nacije racionalna gospodarska politika optimalizacije čak i onda kada profit pripada vladajućoj klasi. Međutim, na višenacionalnom području situacija nije takva, jer vladajuća nacija uspijeva, zahvaljujući svojoj političkoj dominaciji, maksimalizirati svoje interese, pa je primarno zainteresirana za priliv sredstava s eksploatacionog područja. Zbog toga valja razlučiti situacije koje se javljaju na nacionalno homogenom području od situacija koje se javljaju na nacionalno nehomogenom području, tj. treba voditi računa da je ekonomska politika u višenacionalnoj državi više politika nego na nacionalno homogenom području. Prema tome, esencijalno je pitanje da li nacija, tj. socijalistička republika u okviru Jugoslavije, ima pravo ili nema pravo da se gospodarski organizira na svom nacionalnom prostoru i da se zaštiti od dominacije gospodarski ili politički jače nacije. Ako takvog prava nema, onda će neminovno doći, logikom funkcioniranja političkog i gospodarskog sustava, do potčinjavanja interesa jednih interesima drugih.

Kako znamo naš politički sustav postavio je determinante za samoupravno socijalističko društvo, polazeći pri tom od stavova klasika marksizma da je socijalizmu jedino prikladan asocijativni način povezivanja i organski (genetski) model planiranja, a ne administrativno voluntaristički. Mnogi su kasnije krivo interpretirali stavove klasika i pretpostavili samoupravnom socijalizmu birokratski socijalizam, a genetskom planiranju teleološko (voluntarističko). Međutim, zbog preciznosti navodimo jedno Marxovo mišljenje o državi iz kojega neosporno proizlazi zaključak da je on mislio na planiranje koje će u socijalizmu obavljati neposredni proizvođači, udruženi na svim razinama društva:

Slobodna država — što je to?

Cilj radnika koji su se otresli ograničenog podaničkog mentaliteta nije nipošto da državu učini slobodnom... Sloboda se sastoji u tome da se država, od organa koji je nadređen društvu, pretvori u organ koji mu je potpuno podređen; i danas su državne forme slobodnije ili neslobodnije prema tome koliko ograničavaju 'slobodu države'... Naprotiv, vlada i crkva treba da budu podjednako odstranjene od svakog utjecaja na školu. U prusko-njemačkom Reichu (a ovdje ne pomaže šuplji izgovor da je to 'država budućnosti'; vidjeli smo kako u tom pogledu stoje stvari), naprotiv državi je potreban vrlo surov odgoj od strane naroda. (K. Marx, *Kritika gotskog programa*, str. 33, 34, 38.)

Da su klasici marksizma bili za asocijativni, a ne etatistički socijalizam, vidi se iz slijedećeg stava:

Prvi akt, u kojemu država doista istupa kao predstavnik cijeloga društva — uzimanje u vlasništvo sredstava za proizvodnju u ime društva — ujedno je i njen posljednji samostalni akt kao države. Zadiranje državne vlasti u društvene odnose postaje u jednoj oblasti za drugom suvišno i onda samo po sebi prestaje. Umjesto vladavine nad osobama dolazi upravljanje stvarima i rukovođenje procesima proizvodnje. Država se ne ukida, ona odumire. (F. Engels, *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, Berlin, 1945. str. 57.)

No, unatoč naprijed opisanim jasnim stavovima u kasnijem razdoblju, a naročito pojavom prve socijalističke države, nastat će spor oko toga kakvo treba da bude planiranje. Tako će jedna grupa sovjetskih ekonomskih teoretičara zastupati tzv. teleološko, a druga genetsko planiranje. E. Preobraženski će sa svojom teorijom »prvobitne socijalističke akumulacije« nastojati da planiranju dade voluntaristički karakter. Pišući o osnovnom zakonu prelaznog perioda on veli: »Osnovni je zakon našeg sovjetskog gospodarstva upravo zakon prvobitne ili prethodne socijalističke akumulacije. Tom je zakonu sve podređeno... on mijenja i sasvim likvidira zakon vrijednosti.« (E. Preobraženski, *Osnovni zakon socijalističke akumulacije*, Vjesnik komunističeskoj akademiji, knj. VIII, 1924. str. 57, 58.)

Iako je i sam bio pristaša totalnog monopola, kao pandana »laissez faire« Nikolaj Buharin se oslanjao na Marxove stavove o razmjernoj razdiobi društvenog fonda rada kao vječitom gospodarskom zakonu, koji

se u tržišnoj privredi u uvjetima slobodne konkurencije provodi preko mehanizma zakona vrijednosti, a u planskoj privredi posredstvom mehanizma plana, pa je ustvrdio da se »opće uzevši zakon vrijednosti manifestira kao univerzalni zakon gospodarske ravnoteže«.

Stihijska forma razdiobe društvenog fonda rada zamjenjuje se u socijalizmu planskom, koja eliminira krizne manifestacije kojima se u kapitalizmu dolazi do ravnoteže. Međutim, materijalni sadržaj koji se redovito skriva iza forme zakona vrijednosti ostaje neizmijenjen: udio određene grane ili poduzeća, u općem dohotku društva, proporcionalan je količini društveno-potrebnog rada koji je sadržan u proizvodima te grane ili poduzeća. Plan anticipira proporcije koje bi se u idealnim uvjetima — perfektne konkurencije — formirale po zakonima ponude i potražnje. U vezi s tim, Buharin je pisao da je plan »prethodne anticipacije onoga što bi se u stihijnom reguliranju učvrstilo 'post festum'...« (Nikolaj Buharin, Pravda, br. 150/1926).

Stojeći na stajalištu da plan ne može lomiti proporcionalnosti razdiobe društvenog rada i da se društvo mora držati načela rekompenzacije za ulaganja, Buharin s takve teoretske osnove polazi u napad na Preobraženskoga i njegovu teoriju neekvivalentne razmjene među različitim granama proizvodnje. Buharin ističe da neekvivalentna razmjena ugrožava normalne uvjete reprodukcije pojedinih poduzeća i grana, a osobito poljoprivrede, i na njoj zasnovane lake industrije, pa, radi toga, naziva koncepciju Preobraženskoga »ekonomskim futurizmom« koji ugrožava povezanost različitih područja privrede. U vezi s tim Buharin je pisao: »Proleterski plan — prema Preobraženskom — temelji se na tome da se društvo sustavno izbacuje iz stanja ravnoteže, sustavno se lome neophodno potrebne društvene proporcije između pojedinih grana proizvodnje tj. vodi se borba protiv najelementarnijih unutarnjih uvjeta postojanja društva.« (N. Buharin, Isto.)

Tako je škola, koju je fundirao Buharin oslanjajući se na Marxa, nazvana genetskom, za razliku od teleološke voluntarističke škole grupe oko Preobraženskog.

Sve do najnovijeg vremena vodi se sukob oko ova dva pristupa planiranju. Nema spora, da je za samoupravno društvo prikladnije shvatiti plan genetski, kao instrument tržišta, jer bez tržišta samoupravljanje ne bi bilo moguće konstituirati, a opet bez plana kao instrumenta usmjeravanja tržište kakvo je danas jedva da bi moglo da se približi optimumima u formiranju društvene strukure rada. I plan i tržište su instrumenti (iako najvažniji instrumenti ekonomske politike!), dakle su sredstva a ne ciljevi. Ciljevi ekonomske politike jesu, kao što smo rekli, optimalna alokacija gospodarskih resursa, optimalno zadovoljenje društvenih potreba, i, naravno, gospodarska ravnoteža koja se u zatvorenoj ekonomiji postiže na domaćem, a u otvorenoj ekonomiji na svjetskom i na domaćem tržištu. Ova druga solucija je nužna, pa je dodatna i to veoma velika komplikacija za gospodarsku politiku.

Kako znamo iz iskustva, a i teorija je već to sustavno izložila i objasnila, robna proizvodnja u socijalizmu ne samo da je zadržana već se robnost gospodarstva širi kako u drugim socijalističkim zemljama tako i u Jugoslaviji. Naše naturalno gospodarstvo sve se više povlači, a

robna se privreda širi. Tendencija otvaranja osobne potrošnje tržištu pokazuje se u ovoj tablici:

Vrst potrošnje (uzeto kao 100)	Naturalna potrošnja u postocima	
	1962.	1965.
Prehrana	36,5	31,7
Piće	21,6	19,9
Odjeća	6,9	4,2
Obuća	5,0	1,7
Namještaj i domaćinstvo	3,8	2,9
Ogrjev, svjetlo	23,8	18,2
Ukupno čitava potrošnja	20,5	16,7

Izvor: *Statistički godišnjak SFRJ*, 1967, str. 113.

Prednji podaci pokazuju da se tržišnost naše privrede širi, a da naprotiv naturalni dijelovi gospodarstva sve više ustupaju mjesto tržišnoj privredi. Bez obzira na to koliko je u jugoslavenskoj ekonomskoj strategiji bilo pogrešaka, kao početno kopiranje sovjetskog voluntarizma, pretežno autarkična gospodarska orijentacija, dominacija teza o našem velikom sirovinskom bogatstvu, te vezivanje novih industrija na tzv. sirovinska područja, baš je tržište bilo ono koje je ispravljalo pogreške gospodarske politike i stalno ukazivalo na neoptimalnost investicionih odluka, na krive lokacije itd. Prema tome, unatoč činjenici da je Jugovija kao višenacionalni konglomerat bila izložena, od 1918. do 1940, politici dominacije velikosrpske vladajuće grupe, pa je zbog toga ekonomska politika bila u biti politika realokacije gospodarskih resursa sa prečanskog na srbijansko područje, što je dovelo do zapostavljanja niza komparativnih prednosti bivše Jugoslavije, a naročito je stavilo u zadnji plan pomorsku orijentaciju Jugoslavije, ipak je zakon vrijednosti djelovao. U novoj Jugoslaviji, zbog već navedene krive početne orijentacije (voluntarizam u planiranju, autarkija i sirovinska koncepcija alokacije jugoslavenskih resursa, te koncepcija interrepubličke uravnilovke i odliva sredstava sa »razvijenih« područja na »nerazvijena« područja), ipak je zakon vrijednosti induciran sa svjetskog tržišta pokazivao neracionalnost gospodarske politike. Ne treba imati iluzije da je zakon vrijednosti djelovao izravno i da je jugoslavenski gospodarski model bio podesan za takvo djelovanje. Naprotiv, jugoslavenska gospodarska politika u čitavom razdoblju postojanja Jugoslavije bila je u znaku jake dominacije političkih nad gospodarskim kriterijima. Međutim, i u takvim je uvjetima djelovao zakon vrijednosti, i to u svim svojim dimenzijama, pokazujući više patološke strane gospodarskog sustava nego finu optimalizaciju društvenih struktura rada.

Postupno, zahvaljujući potrebi da se jugoslavensko gospodarstvo otvori prema svjetskom tržištu, mehanizam zakona vrijednosti djelovao je pozitivno na korekciju ranijih pogrešnih investicionih odluka, a deducirane investicije koje su proizilazile iz apriornih voluntarističkih planskih programa zamjenjivane su induciranim investicijama koje je tražilo racionalno povezivanje jugoslavenskog gospodarstva na domaćem tržištu i njegovo uklapanje u svjetsku podjelu rada. Planovi su bili sve više neprecizni, koncepcije programiranja, naslijeđene iz voluntaris-

tičkog razdoblja, sve su se više pokazivale kao gola želja, a gospodarski razvoj je tekao logikom svjetskog i domaćeg tržišta. Samoupravni gospodarski mehanizam, iako je bio reduciran, a i danas je segment jednostavne reprodukcije, omogućio je da se konstituiraju racionalni kriteriji gospodarenja. Na žalost, proširena je reprodukcija ostala rascijepljena na dva dijela, tako da je voluntarizam prevladao a i još je vladajući u segmentu proširene reprodukcije, dok je tržišni mehanizam dominantan u segmentu jednostavne reprodukcije, i upravo je taj segment davao optimume, dok su investicioni promašaji bili redovito vezani za državne investicije, što je čitav gospodarski sustav dovodilo u suboptimalnu poziciju. U socijalističkoj gospodarskoj teoriji danas prevladava mišljenje da zakon vrijednosti djeluje u socijalističkim gospodarstvima, ali ne izravno kao u uvjetima perfektne konkurencije, jer su socijalistička tržišta imperfektna, kao uostalom i tržišta u kapitalističkim zemljama. Međutim, zakon vrijednosti djeluje indirektno, a naročito on djeluje zahvaljujući utjecaju svjetskog tržišta jer se nacionalno tržište spram svjetskog tržišta odnosi kao mali magnet spram velikog magneta; i ako zemlja odista mora voditi otvorenu gospodarsku politiku, onda su sve njene prognoze gospodarskog razvoja podložne korekcijama koje dolaze sa svjetskog tržišta. (Vidi Š. Đodan, *Zakon vrijednosti, odnos tržišta i plana*, str. 277 i dalje a posebno str. 317.)

Ako znamo da ni tako velike države kao što su SSSR i SAD ne mogu voditi, odnosno neće da vode, autarkičnu gospodarsku politiku iako su prostrane i bogate zemlje, onda je sasvim razumljivo da ni jedna mala zemlja ne može podnijeti autarkiju bez velike štete za vlastiti napredak. Premda je npr. udio ukupnog izvoza SAD u ukupnoj proizvodnji malen, udio izvoza nekih proizvoda je veći: izvoz različnih strojeva premašuje 20%, proizvodnje duhana, rafiniranog bakra, mazivog ulja 30%, a pamuka više od 40%, ponekad čak 60%. Prijelaz na potpunu autarkiju značio bi za SAD znatan poremećaj u strukturi domaće proizvodnje, koji bi doveo do krize, nezaposlenosti i neiskorištenosti industrijskih kapaciteta. I SAD i SSSR ne vode danas politiku izolacije i samodovoljnosti, već aktivno sudjeluju u međunarodnoj trgovini, provode ekonomsku ekspanziju izvan zemlje, koristeći se prednostima svoje gospodarske snage, a u svjetskim odnosima igraju ulogu predvoditelja danas dvaju dominantnih gospodarskih sustava ne misleći ni najmanje na povlačenje u svoje granice.

Ako te dvije velesile ne mogu biti autarkične, onda to ne mogu biti ni manje države, pogotovu ako su industrijski razvijenije. Vanjska trgovina Norveške iznosila je prije drugog svjetskog rata više od 48% njena nacionalnog dohotka, Belgije 45%, Danske i Nizozemske oko 40%. (Dr Ivo Žuvela, *Međunarodni ekonomski odnosi*, Zagreb 1966, str. 30.)

Za Jugoslaviju, dakle, postoji u cjelini samo jedan izlaz, a to je racionalno uklapanje u međunarodnu podjelu rada; da se to postigne, potrebno je provesti konzistentno sustav samoupravne organizacije jugoslavenske privrede, tj. razbiti dihotomiju proširene reprodukcije i prenijeti akumulaciju na neposredne proizvođače. Na žalost položaj i reprodukcijska snaga jugoslavenske privrede od 1966. do 1969. stalno su pogoršavani. Tako su sredstva privrednih organizacija namijenjena investicijama u 1966. iznosila 39,3%, a u 1968. godini 31,2%. (Izvor: *Statistički bilten SDK*, 1961—1969.) »Ostvarena kretanja u 1969. godini pokazuju da se ti odnosi i dalje pogoršavaju, kamate na kredite u prvom polugodištu 1969. godine, a u odnosu na isto razdoblje prethodne 1968. god. povećale su se za 21%. Kamate na poslovni fond povećale su se u

isto vrijeme za 8%«. (D. Vojnić, *Privredni sistem Jugoslavije*, »Zbornik radova«, Beograd 1970, str. 257.) Zahvaljujući takvom kretanju razdiobe privreda je dovedena u položaj da ona više ne može osigurati ni jednostavnu reprodukciju. Preciznije rečeno, privreda je pokrivala svoje obveze: otplate glavnice investicionih zajmova u 1968. tek djelomično, pa se je morala sve više zaduživati da bi namakla sredstva za jednostavnu reprodukciju. »Privreda je u 1968. godini na ime otplate glavnice angažirala gotovo za 11% više sredstava nego što iznosi ukupna akumulacija poslovnog fonda, a pod kojom se razumijeva iznos koji je izdvojen u poslovni fond. U usporedbi s 1965. godinom ti su se odnosi pogoršali za preko 2 puta.« (Isto, str. 259.)

Takav razvoj situacije narušava tržišnu logiku gospodarenja i dovodi do deformacije tržišnih odnosa, a naročito u pogledu najvitalnijeg gospodarskog resursa — kapitala. Naime, privrede republika koje su zahvaljujući neadekvatnoj politici pretvaranja saveznih banaka u beogradske i ostalim dodatnim distribucijama kapitala, naročito neispravnom podjelom kredita iz emisija, došle u položaj dominacije, ostvaruju taj svoj položaj isisavanjem viška rada iz privreda republika koje su ostale bez vlastitog kapitala. Na taj način, i inače, deformirano jugoslavensko tržište postalo je lovište za jedne, a tijesni okvir za normalan gospodarski razvoj za druge. Kakva je deformacija nastala u pogledu jedinog čimbenika koji homogenizira tržište jer se uvlači u sve gospodarske i uslužne djelatnosti, pa bez obzira na to kakav je stupanj imperfektnosti u pojedinoj gospodarskoj grani ili u pojedinoj društvenoj djelatnosti, sve ih napaja, homogenizira i izvlači višak vrijednosti. To se vidi iz ovih podataka proizvodne i financijske snage pojedine jugoslaveske republike:

	Sudjelovanje SR u društvenom proizvodu Jugoslavije	**Sudjelovanje SR u kreditnom potencijalu poslovnih banaka**
Bosna i Hercegovina	12,2	7,8
Crna Gora	1,6	2,4
Hrvatska	28,3	17,7
Makedonija	5,1	9,0
Slovenija	15,5	12,8
Srbija	37,3	50,3

(Izvor: za prvu kolonu R. Štajner, *Neki problemi razvojne politike Jugoslavije*, Ekonomist br. 2—3, Zagreb, 1970. str. 265, a za drugu kolonu A. Žuvela, *Analiza privredne komore SRH*, rukopis 1970.)

Kao što vidimo, jedini faktor koji homogenizira inače veoma imperfektno jugoslavensko tržište jest kapital, i zbog toga nije čudno da oni koji su u stanju da dominiraju na jugoslavenskom tržištu globalno (a globalna je dominacija na takvom tržištu moguća samo preko jedinog homogenizirajućeg čimbenika — kapitala) traže jedinstveno jugoslavensko tržište. Pod jedinstvom tržišta podrazumijevaju, naravno, slobodno cirkuliranje, a to znači zapravo slobodnu oplodnju vlastitog kapitala. Inače dominacija se na jugoslavenskom tržištu globalno nikako ne može drugačije ostvariti nego preko dominacije u financijskoj snazi. Parcijalna dominacija dolazi u obzir samo u datoj privrednoj grani, a budući da je privreda u cjelini lišena akumulacije, takva je dominacija samo teoretska. No, kad bi privreda i imala kapitala, onda ni jedna pri-

vredna organizacija ne bi mogla aspirirati na globalnu dominaciju, već samo na parcijalnu. Jugoslavensko je tržište jako imperfektno, a to je već odavna uočeno i prezentirano, pa kao primjer navodim jedan rad koji se time bavio, a gdje stoji: *Kad se u Jugoslaviji govori o tržištu onda valja voditi računa o činjenici da se radi o imperfektnim tržištima, koje su imperfektnosti veoma značajne. I kapitalistička su tržišta također imperfektna ali često druge vrste imperfektnosti. Što se dublje spuštamo od pojavnih oblika toga tržišta do proizvodnih odnosa, to se pokazuje veća razlika između imperfektnosti jugoslavenskih tržišta i tržišta u ostalim društveno ekonomskim sistemima.*

Od pomanjkanja dublje analize tržišta, napose njegove morfologije i tipologije, proizlaze znatni nesporazumci obzirom na funkcije i nedostatke tržnog mehanizma u Jugoslaviji... Imperfektnosti stvaraju posebne koristi pojedinim aktorima na tržištu, i daju im moć utjecati na odluke bilo partnera bilo konkurenata na tržištu u konkurentskoj situaciji. Korist od imperfektnosti tržišta prema tome će biti ona razlika koja nastaje između koristi ostvarene na nekom konkretnom tržištu, i one koristi koju bi aktori imali kada bi to tržište bilo perfektno. Naša tržišta su imperfektna. To jest ona su ireverzibilna, nesupstitutibilna, asimetrična, netransparentna u različitom stupnju na različitim tržištima.

Pojedini aktori imaju različitu poziciju. Roba se prodaje pod različitim uvjetima na pojedinim prostorima. Tržišta nisu simetrična a cijene su različite. Pojedini aktori nejednako poznaju tržište i od toga vuku koristi.

Nemoguće je konkretno opisati sva pojedina tržišta i situacije na tisućama tržišta koja postoje u Jugoslaviji, ali je moguće postaviti teoretske principe za njihovu klasifikaciju, koja će nam omogućiti da odredimo konkretan položaj i ocijenimo stupanj imperfektnosti pojedinih tržišta. (R. Bičanić, *Tipologija tržišta u SFRJ*, Zagreb, 1968, separat otiska referata sa Savjetovanja ekonomista SFRJ u Ljubljani.)

Ako se imperfektnosti jugoslavenskog tržišta doda i međurepublička zatvorenost, tj. nedostatak jugoslavenske podjele rada i izgradnja, mjesto komplementarnih, konkurentskih privreda, onda se dobiva jasna slika o nejedinstvu, nehomogenosti jugoslavenskog tržišta. Homogenizacija jugoslavenskog tržišta dolazila je više izvana — indukcijom sa svjetskog tržišta — nego akcijama aktora ekonomske politike Jugoslavije. Kao primjer navodim da je trgovina između naših republika marginalna, što se vidi iz razmjene Hrvatske s drugim jugoslavenskim republikama: od 24 milijarde novih dinara isporuka Hrvatska je isporučila sama sebi 18,7 milijardi, a svim drugim republikama 5,3 milijardi, a to je oko 22% svih realizacija. Međutim, Hrvatska je na svjetskom tržištu realizirala oko 40% svog društvenog proizvoda!

Dosad je vladala zabluda da je Hrvatska izvlačila s jugoslavenskog tržišta ekstraprofit zbog toga što je imala veći dohodak po stanovniku od jugoslavenskog prosjeka. Takvo rezoniranje temelji se na dogmi da zemlja, ako je na većoj razini dohotka po stanovniku, mora automatski imati prednosti na zajedničkom tržištu, no to je sasvim netočno, jer prednosti na zajedničkom tržištu ne proizilaze iz dohotka po stanovniku već iz gospodarske strukture privreda koje posluju na zajedničkom tržištu.

I baš zahvaljujući činjenici da Hrvatska ne dominira ni kapitalom, ni industrijom, ni poljoprivredom, već samo tercijarnim sektorom, došlo je do toga da je Hrvatska kolosalno tržište drugih republika sa koga one izvlače višak vrijednosti, a ne obrnuto. Radi ilustracije navodimo da je Hrvatska imala 1970. svega 18,5% industrijskih kapaciteta SFRJ, 21,5% poljoprivrednih kapaciteta i 31% kapaciteta u tercijarnom sektoru (Zavod za plan SRH, *Komparativni pregled izvršenja srednjeročnog plana socijalističkih republika za razdoblje 1966—1970. godine*). A kako smo već vidjeli, Hrvatska sudjeluje u kreditnom (financijskom) potencijalu Jugoslavije sa 17,7%. Za one koji su znali gospodarsku strukturu Hrvatske nije bilo sumnje da je Hrvatska tržište drugih republika, a naročito zahvaljujući inferiornosti u financijskoj snazi i u industrijskim kapacitetima, te u natprosječno razvijenom tercijarnom sektoru gdje je osobito turizam kolosalno tržište čitave jugoslavenske privrede. No, međutim, zahvaljujući analizi Saveznog zavoda za statistiku dobili smo i preciznije podatke o nabavkama i isporukama hrvatske privrede i privreda drugih republika. Tako je Hrvatska nabavila 1968. u Bosni i Hercegovini roba za 101 milijardu starih dinara, a isporučila toj republici 50 milijardi, i imala negativan trgovinski saldo za 51 milijardu. Iz Crne Gore Hrvatska je nabavila oko 6 milijardi, a isporučila oko 2 milijarde i imala negativan trgovinski saldo za 4 milijarde. U Makedoniji Hrvatska je nabavila roba za 29 milijardi, a isporučila je 22 milijarde i imala negativan saldo od 7 milijardi. U Sloveniji Hrvatska je nabavila 261 milijardu, a isporučila 230 milijardi i imala negativan saldo za 31 milijardu. U Srbiji Hrvatska je nabavila 287 milijardi a isporučila 251 milijardu i imala negativan saldo od 36 milijardi. Eto tako je Hrvatska tržište drugih republika ne samo zbog dominacije kapitala drugih republika već i preko čiste robne razmjene.

Ako se tomu doda da je sistemskim mjerama odliv sredstava iz Hrvattske, poslije podmirivanja federalnih obaveza, iznosio uvijek između 10 i 15% narodnog dohotka onda je jasno tko je imao koristi od zajedničkog jugoslavenskog tržišta. Taj odliv bile su zapravo jednosmjerne carine koje je hrvatska privreda plaćala za jedinstveno jugoslavensko tržište na kojem je, kako smo vidjeli, i u robnoj razmjeni imala deficit. Dok je na drugoj strani hrvatska privreda sa svjetskim tržištem imala trajan dolarski suficit, koji se procjenjuje u 1970. na oko 350 milijuna dolara otvorenog suficita i na najmanje 300 milijuna dolara prikrivenog suficita (privatni kliring i novci koje naši radnici ostavljaju svojim obiteljima kada ih posjećuju u domovini). Taj dolarski suficit zapravo je dodatni izvor odliva sredstava iz Hrvatske u druge republike, a penje se po minimalnim procjenama na 350 milijardi starih dinara godišnje. Prema tome naša razmjena s jugoslavenskim zajedničkim tržištem, tj. s privredama drugih republika je neekvivalentna, i to na našu štetu. Ako se još tomu doda činjenica da su s našim novcima izgrađivane moderne industrije u drugim republikama koje nisu bile komplementarne, već konkurentske našoj zastarjeloj industriji, onda se vidi cjelina gospodarskog sadržaja našeg nacionalnog pitanja u SFRJ.

Izlaz iz postojeće situacije mora se tražiti u konzistentnom provođenju načela samoupravljanja privrede i prenošenja akumulacije na neposredne proizvođače. Zatim, provođenje načela samoupravnosti i suvereniteta socijalističkih republika uz naročito isticanje prava svake republike da suvereno raspolaže svojim viškom rada i da bude suveren i aktivan aktor u organizaciji procesa vlastite društvene reprodukcije. Naš zahtjev mora biti da se hitno uspostavi ravnoteža između proizvodne i financijske snage svake od jugoslavenskih republika, a to znači da se likvidira postojeći monopol financijske moći jedne republike, jer je to esencijalno pitanje nacionalne ravnopravnosti u okvirima SFRJ. Kada

se uspostavi potpuna ravnoteža proizvodne i financijske snage socijalističkih republika onda će biti potrebno da se u budućoj emisionoj politici osigura potpuna ravnopravnost i suverenitet republika i da se na bazi ocjene vlastitih interesa provodi homogenizacija jugoslavenskog tržišta i jugoslavenska podjela rada, koje dosada nije bilo, pa je i pomoć takozvanim nerazvijenim republikama za opći razvoj Jugoslavije imala više karakter kočenja toga razvoja i lomljenja jugoslavenskog tržišta nego poticanja racionalnog gospodarskog razvoja.

Kako vidimo, problemi međunacionalnih odnosa u SFRJ imaju svoju dubinsku, gospodarsku osnovu, i dok se ta pitanja ne razriješe sukobi će biti trajni, ali neće voditi ničemu dobrom. Prema tome treba shvatiti da nacionalne ekonomije egzistiraju bez obzira na stupanj povezanosti i kooperacije, jer kod razdiobe na zajedničkom tržištu svaka republika želi da prođe što je moguće bolje, a ona republika koja o tome neće voditi računa, neće moći postići optimum iz kooperacije i trajno će biti u inferiornom položaju. Zato je potrebno posebno istaći gospodarski sadržaj suvereniteta socijalističkih republika, jer se samo na temelju pune gospodarske ravnopravnosti, tj. apsolutnog prava na raspolaganje svojim društvenim proizvodom, može osigurati i politički suverenitet, kao što je i obratno nužno imati politički suverenitet da bi se zaštitio svoj gospodarski prostor od eksploatacije i razaranja i svoje radništvo od pauperizacije. To je potrebno i radi osiguravanja samoupravnosti poduzeća, jer je kod nas u Hrvatskoj prevladala ideja o prenošenju akumulacije na neposredne proizvođače, a taj se proces do sada kočio na razini federacije i od strane centara financijske moći.

Dakle, da bi pobijedio samoupravni proizvodni odnos od poduzeća do Saveza treba decentralizirati akumulaciju i uspostaviti načelo da radnička klasa organizira proširenu reprodukciju, a svaka republika da je instrumentima ekonomske politike potpomaže. Odluke na razini Saveza moraju se donositi sporazumno, poštujući sve aspekte ravnopravnosti.

GLAS PJESNIKA KOJI ODJEKUJE U JAVNOSTI

ARSEN DEDIĆ: *BROD U BOCI*, »CROATIA CONCERT«, ZAGREB 1971.
ZVONIMIR GOLOB: *ČOVJEK I PAS*, »CROATIA CONCERT«, ZAGREB, 1971.

Vlatko Pavletić

Znatan dio suvremenih pjesnika uporno čupka i razvlači tijesto, odavno već umiješeno od bitnih sastojaka modernog duha, i zapravo je vrlo malo novoga u svemu tome novome. Razvijajući se jednostrano, mnogi pjesnici danas zaziru od jednostavnosti, složno umnožavajući složenost. Ali kada to bez predrasuda raščlanimo i razložimo, otkrivamo gnjecavu masu razrožnosti s rijetkim dragocjenim kristalima razložnosti: tisuće nečitkih, nečitanih pjesama strši bezizražajno poput verbalnih skela i skeleta. Ne kazujući ništa, mnogi takvi pomodni stihovi zapravo ništa i ne nagovješćuju: niti skrivaju niti otkrivaju, niti govore niti šute neki smisao ili bar besmisao.

Najbrojnije su pjesme u kojima se od brojnih mogućnosti dosezanja autentičnog iskorišćuje samo jedna na liniji preobrazbe pjesničkih struktura u prazni znak koji bi tek kritički komentar morao, naknadno, ispuniti određenim značenjem. No, varaju sebe i obmanjuju druge svi oni koji to nameću kao jedini put nove poezije, jer kao što je iznimno i rijetko apsolutno novo, tako gotovo da ne postoji apsolutno zastarjelo. Sve je moguće, sve ponovno postaje moguće kad se javi moćni stvaralac; u njegovu je dosegu tada ne samo stvaranje i rastvaranje, nego također prerađivanje, u skladu s načelom da u obnovljenom uvijek ima i nešto novo, i obratno.

U suvremenoj hrvatskoj teoriji poezije vrlo je uplivno shvaćanje, da pjesma ne smije biti ni iskaz ni izraz, nego samo znak, objekt, predmet. No, javljaju se, sve otvorenije, također pjesnici okrenuti publici, tražeći čak pomoć glazbe samo da pojačaju sugestivnost, dojmljivost i komunikativnost svojih stihova. Ja ne pozdravljam taj izlazak iz rezervata kao iznimno radosnu promjenu, već samo kao događaj što ima dublje značenje bez obzira na to koliko u svemu zasad ima domašaja a koliko promašaja. Važna je sama činjenica i ja na nju upozoravam.

Sada nailaze ponovno i pjesme koje žele nešto određeno saopćiti, ispričati čak pjevno, uz pomoć glazbe, organski stopljene s njom.

Zvonimir Golob, pjesnik i esejist, skladatelj šansona i autor tekstova za pjevanje, svjestan je velikih izgleda novih pjesnika čak i onda kad se vraćaju davno oprobanim mogućnostima:

»Stoljećima već glazba i poezija uzalud pokušavaju da žive odvojeno, ali, usprkos tome, još uvijek nalazimo dokaze o njihovu jedinstvu. Ne treba ići daleko u povijest: ranije trouveur evropskog srednjeg vijeka,

kasnije griot Zapadne Afrike, danas suvremeni trubadur ili ulični pjevač — pjesnik je uzeo u ruke gitaru, izišao iz radne sobe nastanjene knjigama i pošao ususret onima koji treba da ga čuju. Moderna sredstva komunikacije, radio, televizija, magnetofonske vrpce ili gramofonska ploča, osigurat će mu stotine tisuća slušalaca u vrijeme koje je broj njegovih čitalaca svelo na nekoliko stotina odabranih entuzijasta koje ništa nije moglo obeshrabriti.«

Neću ponavljati Golobove dokaze i pozivati se na J. Préverta, Georgesa Brassensa, Bearta ili Brela; pjesma se sama brani ili se u sebe urušuje, poništava. To vrijedi za pjesme-stvari kao i za pjesme-poruke, za pjesme-znakove jednako kao i za pjesme-iskaze. Jedan je i jedinstven uvjet da djeluju: da budu autentične!

Dakako, intenzitet, odnosno izražajni domet različitih pjesama može biti podjednak, ali domašaj, iskorak prema publici ovisit će o bitnim značajkama poetike iz koje izrastaju. Govoreći o pjesmama koje se izravno obraćaju čitaocima i slušaocima, u kojima se pjesnik ne skriva nego ispovijeda, u kojima on čak ne zazire od toga da asprede priču, moramo uzeti kao neophodni preduvjet njihovu komunikativnost, jasnoću i razumljivost. Takve pjesme ne moraju biti prozirno i prezirno jednostavne, kao što u slučaju Z. Goloba i A. Dedića najčešće i nisu, pogotovu ne pojednostavnjene, ali njihov izraz mora biti pristupačan čak i onda kad je jarko metaforičan ili čak simboličan. Publika ne mora biti svjesna svih preljeva izražajnih ljepota, ne treba shvatiti precizno dublji smisao, ali obvezatno mora razaznavati niti od kojih se plete, u prvom slučaju, zanimljiv i razumljiv iskaz, čak skaska, poput Golobove doskočice o Don Pasqualeu i caru Nikolaju, odnosno Dedićeva lamentacija *Kora Potočnik.*

Polazeći od presudne odrednice da su stihovi Goloba i Dedića prenosioci određenih poruka i da su već u prvom dodiru maksimalno razumljivi, lako je obilježiti također njihov tematski krug i okarakterizirati im izražajnu usmjerenost. Ova su dva pjesnika dva posve individualna slučaja, dva dokaza mogućnosti pisanja, i d a n a s, dojmljivog, svima pristupačnog pjesništva. Oni se razlikuju koliko je potrebno, ali imaju i sličnosti što ih zbližuju na koordinatama srodnosti kojom se možda ne objašnjava njihova poezija, ali koja očito pokreće Golobovu simpatičnu zainteresiranost za afirmaciju Dedićeva pjesništva. Vojujući za priznanje tuđe poezije, Golob se u ovom slučaju bori za svoje osobno i novo shvaćanje poetike.

Golob je, poput Dedića, u osnovi osjećajno nastrojena priroda. Dedić, kao i Golob, osjeća gorčinu uzaludnosti i prolaznosti svega. Žalost i tuga su (ne odviše tusti i tamni) oblaci na njihovu zajedničkom nebu; ali ni Dedić ni Golob ne iskazuju tragičnu viziju života, nego — obojica — pričaju o tome kako su iz njega izvlačili svečulne užitke. Ljubav i žena — to im je zajednički izvor, ali u ponečem značajnom se bitno razlikuju.

Na primjer, Dedić je presudno predodređen praslikom majke; a to se očituje u ispovijedima nježnosti vezanih zbiljski za majku, u karakterističnoj potrebi za ljubavlju prijatelja i za prijateljstvom ljubavnica, a osobito u njegovoj, često isticanoj, sudbinskoj ukorijenjenosti u zavičaj. Naprotiv, Golob ženu doživljava ne samo kao prijateljicu i milosnicu nego također kao napasnicu i protivnicu; u njegovoj ljubavi ima i mržnje, njegov je odnos prema ženi složen, motiviran žudnjom, strašću, željom za igrom, težnjom za posjedovanjem i potrebom za borbom.

Dedić se daleko od majke i zavičaja a bez žene osjeća izgubljenim, dok Golob naglašeno tobože odbacuje ženu i onda kad ju je zapravo izgubio (u pjesmi *Pogledaj patke, draga*):

Ti si me ostavila, Bože,
kako je to smiješno,
šta ću sada bez tebe u toj šumi?
— — — — — — — — — — — — —
Nisam te volio, sada mogu reći.
Dok si kraj mene ležala, gdje sam tada bio?
Sada ti i ja stojimo bez riječi
kao stablo i sjena koja mu više ne pripada.

Golob je u ovom slučaju stablo, a žena mu je sjena. Različito od toga, Dedić traži ženu kao utočište, kao luku spasa pred valovljem ispraznosti i besmisla. U slučaju Goloba, prvo je u ljubavi zaborav, a glavno je uzimanje, dok je Dediću ljubav davanje, neophodno i zbog toga što naknadno stimulira sjećanje, a to je pak jedino što čovjek trajno nosi u sebi, jedino što mu ispunjava dušu kao brod bocu, taj brod koji više ne plovi, koji je — u boci — nedodirljiv poput prošlosti zgusnute u uspomenama. Naslov knjige nabijen je višeznačnim smislom u ovom, Dedićevu slučaju. Brod u boci je zbiljski dekorativni objekt ali i pravo malo čudo, kao pjesma, ključ pjesnikove naravi i poticaj sanjarenju.

Još imaju nešto zajedničko ova dva pjesnika: svijest o protjecanju vremena, upravo paniku od spoznaje kako sve brzo prolazi. Dok Golob to »što prođe opet čeka«, pomiren s tim da je život više ponavljanje nego promjena, Dedić u *Baladi o prolaznosti*, koja se strogom čitaocu može učiniti banalnom, zgušnjava proživljeno iskustvo o munjevitosti promjene koja se prije dogodi nego što je čovjek postane svjestan, otprilike kao što najprije ugledamo bljesak a tek zatim do nas dopre gromot grmljavine.

Dok vjerovali još smo
da samo put se mijenja
mi rekli smo si zbogom
govoreć doviđenja.

Iz toga proizlazi i orijentacija obaju pjesnika na prošlost iz koje crpu iskustvo skriveno u uspomenama, samo dok je Dedić u sjećanjima dobrovoljno usidren kao u spasu, Golob to neprestano proživljuje kao nametnuto ograničenje koje mu osporava pravo na sadašnji čas. Golob ne obuhvaća potpuno sadašnjost jer ga na samom početku dodira obuzima snažno viđenje neminovnoga kraja. Dediću pak sadašnjost nema nikakve vrijednosti bez dimenzije prošlosti; zato ga više uzbuđuje ljubav koja se ostvarila i prošla od one koja biva ili koja će se, eventualno, tek zbiti.

Goloba ne impresionira u postojećem savršeno već svršeno, na što on jezgrovito aludira pjesmom *Dušo moja:*

jer ja sam onaj koji gubi
i prije nego išta ima.

Golob tuguje zbog onog što prođe a da je jedva bilo, dok je Dedić obuzet onim što je bilo a nije prošlo, kao npr. u *Popodnevnoj pjesmi:*

Kuda sam sve šetao po kiši, ujutro.
Nekakav vlak je istrunuo u crnom proljeću u Poljskoj,
blizu Rusije.
Kakvu sam tamo ženu ostavljao, Isukrste,
i kakva je mene ostavljala na sjeveru,
pijući neko nerazgovjetno piće svog naroda.

Uronjeni u zbilju, senzibilni za ljepotu svakidašnjeg na koju računaju i kad pišu pjesme, Golob i Dedić obogaćuju zbilju: prvi snovima a drugi sanjarenjem. Dok Dedić obnavlja prošlost uživajući pri tom, Golob u sadašnjosti dezorijentiran, pateći, doziva budućnost — snom:

Još uvijek ne znam gdje je zid što dijeli
od jave snove, neki smijeh od plača.
Još uvijek srce izgubljeno seli
sa pticama, i sa njima se vraća.
— — — — — — — — — — — — — — — —
O sebi znam još samo da sam ranjiv
od teških riječi, rastanka i plača
i ulicama hodam malo sanjiv
između ljudi, kuća i kotača.

(Osobenjak)

Čudno će nakon svega zazvučati tvrdnja, da ova dva pjesnika ne optužuju i ne ruže nego slave život, i da zastupajući tuđu mladost i mladost općenito, ne žale konkretno za svojom vlastitom. Iz toga poriva potječu njihovi ponajbolji stihovi. Dedić ih je ispisao u poruci:

Ne daj se, Ines
Ne daj se godinama
— — — — — — — — — — — — —
Ne daj se Ines,
poderi pozivnicu, otkaži večeru,
prevari muža odlazeći da se počešljaš
u nekom boljem hotelu.
Dodirni me ispod stola koljenom
generacijo moja, ljubavnice.
Znam da će još biti mladosti, ali ne više ovakve;
u prosjeku 1938.
Ja neću imati s kim ostati mlad,
ako svi ostarite
i ta će mi mladost teško pasti,
a bit će ipak da ste vi u pravu,
jer sam sam na ovoj obali
koju ste napustili i predali bezvoljno,
a ponovo počinje kiša kao što već kiši u listopadu
na otocima.
More od olova i nebo od borova.
Udaljeni glasovi koji se miješaju:
glas majke, prijatelja, kćeri, ljubavnice, broda, brata
Na brzinu pokupljeno rublje pred kišu
i nestalo je svjetla s tom bjelinom.
Još malo šetnje uz more i gotovo;
ne daj se, Ines.

Golob je, doduše prilično prizemno i prozaično, branio hipijevsko pokoljenje šokantnih mladića i djevojaka stasalih u razdoblju spolne revolucije *(Huligani)*, ali je uz to napisao također prodornu pjesmu *Stare žene*, koju shvaćamo kao iskreni izraz ogorčenja. Doduše, teško bismo je prihvatili u cijelosti, idejno, zbog pjesnikove jednostranosti i nepravednosti — prema tim starim ženama. Teško ih je mrziti a da ih prvenstveno ne žalimo; Golob u tome ipak uspijeva — na svoju štetu!

Sve što nisu mogle, sve što nisu znale
na lomaču nose, na lomači pale.
— — — — — — — — — — — — — — — —
Za te što se vole, za te što se ljube
znaju samo riječi umorne i grube.

Jednostavno rečeno, starice se ponašaju psihološki posve normalno i motivirano: prema mladima koji dolaze kao i pjesnik prema njima odlazećim. Golob slijedi svoje osjećanje stvari, opredjeljujući se samo za jedan aspekt. I kad je sugestivan ispada jednostran, što se ne događa prvi put (usporedi pjesmu *Divljač*).

Prigovor je možda deplasiran, jer Golob ne dijeli pravdu, ne traga za istinom. On hlepi za smislom: življenja i pjevanja. Ali kad sabere sve svoje iskustvo, kroz zube protisne priznanje da je zbunjen, da ništa točno ne zna — ni čemu život *(Karte na stolu)*, ni čemu pjesme *(Osobenjak)*:

Sam Bog će znati kome sve to treba,
ti stihovi, te riječi i te rime?
Taj dio pakla i taj dio neba,
ta proljeća, te jeseni, te zime?

Arsena Dedića mnogo više muči pitanje smisla pjesnikovanja. Već sama činjenica da se prvi put javio u književnosti 1958. a da mu prva zbirka izlazi tek 1971, svjedoči ne samo o ozbiljnoj sumnji u vrijednost, već i u važnost pjesama. On stoga pjeva o svome pjevanju da bi mu otkrio izvore, da bi mu dokučio utok, da bi razumio cilj. Opsesija bez sumnje moderna, i vrlo heideggerska; slično se prisjećamo Rilkeove definicije stiha kao sažetka iskustva kad čitamo završetak Dedićeve pjesme *Lijepi opisi:*

Koliko ću još toga morati pregledati
dok nađem ona dva zagubljena stiha
o sreći,
koja je kao otkucaj u stablu,
potres krajobraza —
nedvojbena kao udarac mora,
jednostavna kao ptica u ruci.

Tko želi pobliže upoznati Dedićeve dileme mora se zaustaviti najprije na *Jednoj pjesmi*, radi utvrđivanja smisla pjesme same za sebe, a zatim na *Kakve pjesme pjevati*, da bi s pjesnikom zajedno naišao na nedoumicu u vezi s publikom. Dedić, dakle, prilično temeljito ispituje nosivost materijala od koga gradi pjesme; uz to zastaje upitno ne samo pred vrijednošću i značenjem, nego također pred smislom i važnošću, uplećući usputna razmišljanja o poetici u tkivo niza pjesama *(Počinjem pisati* i dr.).

Dedić i Golob više su staromodni nego pomodni; ne pjevaju o bitku i tubitku već o jedino sigurnom — gubitku. Na ruleti života svi gube, i zato su najfrekventnije njihove riječi predodređene ovim predominantnim motivom što se javlja u nizu varijacija, u širokom rasponu od patetike do ironije, kao npr. u jednom Golobovu epigramu:

Jednog dana, kažem ja,
više neće biti zla.
U svom grobu ti ćeš znat:
dobili smo i taj rat.

Zanimljiv je naročito onaj dio Dedićeva pjesništva, u kojem snažno izbija kompleks stranca *(Stranac, New York)* i s njim u vezi potreba za situiranjem u zavičaju *(Rodoljubna pjesma)*. Zahvaljujući tome, Dedić je među prvima probio i prokrčio, u hrvatskoj suvremenoj poeziji, značajan i nov pristup rodoljubnoj temi, domovini doživljenoj sasvim nepatetički, neposredno i intimno. On je vezan za svoju zemlju, za Hrvatsku, za Zagreb, a da ipak ne zanemaruje ni povijesnu dimenziju kulturne baštine, pa se tako prisjeća slavnog Šibenčanina Fausta Vrančića sanjareći nad jednom slikom suvremenika Borisa Dogana. Arsen Dedić ne zatomljuje svoju sentimentalnost, ali zazire od patetike i retorike, čime se bitno raz-

likuje i odvaja od Zvonimira Goloba. Približuje mu se — Golobovu smislu za humor očitovanom u nekoliko briljantnih parodističkih parada — sladogorkom ironijom u pjesmi *Laku noć muzičari,* dok u *Rječniku muzičara* Dedić započinje jednu stranicu koja djeluje više kao skica, iako sadrži potencijal kome bi se vrijedilo ponovno vratiti i, štoviše, nastaviti u tom smjeru dalje i dublje kopati, otkrivati. Dedić se očito boji ponavljanja, zazire od monotonije, pa često napusti i one otkope i prokope koji nagovješćuju pravo zlato. Takva je npr. pjesma *Ljeto* — bez presedana i bez nastavka u sklopu Dedićeve opusa; doduše prisjećamo se Kozarčanina i Dore Pfanove, ali ne kao uzora nego kao premaca za usporedbu. Apartna je pjesma *Za moreplovca,* u kojoj ima i nešto šoljanovsko i nešto slamnigovsko, a ipak je, tako autentična, sva od jednog komada salivena, i sva u najboljem smislu dedićevska.

Kad to kažem, onda mislim na nekoliko značajki istodobno: na slikovitost i neposrednost prije svega. Zatim na posebni i ne uvijek isti kut začuđenog gledanja na različite i inače poznate stvari. Dedić nije rastrošan u riječima, raspršen u krhotinama slika: on nastoji obuhvatiti cjelinu, i u tome nerijetko uspijeva. Njegove su pjesme koherentne, dobro udešenih napetosti, ponekad sjajno izbalansirane. Dedićevo je kazivanje nesputano, zasnovano na detaljima koji u kontekstu dobivaju dublje značenje. Sve eventualno neobično kod Dedića satkano je od običnosti; ali učinit će mu nepravdu tko će previše isticati, kao uzore, Préverta, ili Tadijanovića. Dedić ne zastranjuje tako lako i ne prima olako klišeje. U želji da bude autentičan, on će posegnuti radije za dijalektom (*Stara cura, Mojim prijateljima*) i za šatrovačkim (*Rječnik muzičara*), nego da ispunja prazne kalupe oprobanim sintagmama i fonemima. On nije eksperimentator, njegove su pjesme pretežno ekstenzivne, a ne intenzivne, ali Dedić nije ni imitator: on teži za tim da bude izvoran. Pa čak i onda kada sebi nametne ograničenje vezanih strofa i rimovanih stihova, izbjegava banalnost i utjecaje (Ujević?) postižući upravo začuđujuću verzifikatorsku lakoću, o čemu najbolje svjedoči pjesma *Naći ću utjehu.*

Golob je, zanatski, bez sumnje zreliji, na momente upravo virtuozan, ali ni sve njegovo formalno majstorstvo u knjizi *Čovjek i pas* ne pomaže mu da izagna ponavljanja i monotoniju. Golobov je repertoar obrata i opreka, repeticija i harmonija postignutih različitim metričkim stopama (od peterca i šesterca do dvanaesterca u zatvorenim oblicima) raznovrstan i superiorno demonstriran, ali neke dobre pjesme iz te zbirke ostavljaju snažniji dojam svaka sama za sebe nego utopljene u cjelinu knjige. Osim toga odviše vidljivo fluktuiraju sintagme i emocionalni naboji poznati iz dviju Šopovih pjesama (*Kišobran* i *Pjesma najmanjem čovjeku*), pa je zbog toga niz Golobovih stihova natopljen »davnom kišom«, stvarnom i simboličnom.

Golob je u ovoj knjizi metaforički i uopće izražajno manje svjež od Dedića, manje interesantan nego u ostalom svom lirskom opusu, iako mu moramo priznati nekoliko punih pogodaka u preciznim usporedbama i impresivnim evokacijama s primjesom iracionalnog, s vrlo djelotvornom tenzijom, kao npr. u ovim strofama iz pjesme *Lanci i zvona:*

Neki dan bio sam na svadbi,
ženio se prijatelj, za njegovim stolom
sjedili su ljudi odjeveni u crno
i netko je viknuo: lanci i zvona, neću da umrem!
— — — — — — — — — — — — — —
Neki dan bio sam na pogrebu,
umro je prijatelj, za njegovim lijesom
bilo je više mrtvih nego na groblju,
i mrtvi ljudi pjevali su dalmatinske pjesme.

Kao da se Golobu previše žurilo, pa nije iskoristio i do kraja doveo podsvjesne vrutke tako prisutne u pjesmama *Čovjek i pas, Tabu i Grobar;* za uzvrat, on je i u slabijim pjesmama uspješno ostvarivao izražajne glazbene učinke svim mogućim sredstvima verbalnog izraza: bilo u cjelini (suptilnom kompozicijom i ritmom strofa u *Ofeliji*) ili pak u detaljima, kao npr. u pjesmi *Ratatata.* Na žalost, i ovaj put je propustio priliku da iz svog nedvojbenog, istančanog i osebujnog smisla za humor, izvuče više originalnih tonova, duhovitih replika, iskričavih paradoksa i, do razmjera motiva razrađenih, izvornih dosjetaka. Sasvim se nepotrebno oslanjao na predloške, kao u travestiji po J. Tuwimu ili pak na nama nepoznatog Agnivceva.

Možda je moj zaključak, i nakon svega, nekome neprihvatljiv, ali ja ipak njime završavam: Golob je svojom zbirkom *Čovjek i pas* mogao više izgubiti nego dobiti kao liričar, pa ipak, iskoristio je šansu da afirmira jednu vrstu u nas potcijenjenog popularnog šansonjerskog pjesništva, dok Arsen Dedić nije imao što izgubiti, a dobio je i više nego što se možda nadao, jer ga *Brod u boci* nedvojbeno potvrđuje kao ozbiljnog stvaraoca među suvremenim hrvatskim pjesnicima.

raspre

GRADOVI NAŠI SADAŠNJI ...

Ivan Raos

Da se odmah razumijemo: kako i kada u Europi, tako i tada i u Hrvatskoj. Preporod zagrebačkog graditeljstva počinje kad i bečkoga. Arhitekti V. Kovačić i H. Ehrlich suvremenici su A. Loosa. I oni odbijaju secesiju, ali ne prihvaćaju u cijelosti asketska načela Loosova, već usvajajući nove tlocrtne strukture i obradu gradiva svoj likovni govor nadovezuju na klasicističku baštinu. Ova dvojica arhitekata odgojiše cijelu plejadu izvrsnih meštara, koji u međuratnom razdoblju ponekim smjelim projektom idu čak i ispred europskih ostvarenja. Bogodan je ovaj narod hrvatski i likovno posebno nadaren: od renesansnog majstora Jurja Dalmatinca pa do Ivana Meštrovića. Tko će nabrojiti mnoštvo imena suvremenih hrvatskih arhitekata, koji odnesoše prve nagrade na velikim narodnim i međunarodnim natječajima i svjetskim izložbama, imena onih što rasijani po svijetu projektiraju i grade tuđe gradove ili pak na europskim i prekomorskim sveučilištima odgajaju drugim narodima nove naraštaje... Pa ipak...

Oprostite što zastranih! Ne kanim, naime, govoriti o graditeljima, već o graditeljstvu ovih naših gradova svagdašnjih.

Dakle, sve donedavni Hrvati su kao i ostali Europljani gradili kuće. Bila su to nemoguća, tzv. obiteljska ognjišta, sazdana i opremljena slično, a opet svako po nekakvom svom šašavom ukusu i mogućnosti svojih stanovnika. Stoga se i svaka ta šašava kuća razlikovala od druge kao čovjek od čovjeka: svaka je govorila svojim jezikom, imala svoje posebno lice — neka nalickano, neka rošavo, ali prokleto svoje — svoj oblik, svoju boju i svoje negdje bogate i profinjene a negdje siromašne i primitivne ukrase. Svaka bijaše uočljiva i prepoznatljiva, tako da ih je čovjek putnik upoznavao, pamtio i prepoznavao lako, bez napora i kao od šale, te je postojala ozbiljna bojazan da mu se uslijed toga mozak ulijeni i zakržlja.

Tako je bilo u ono natražno doba kad je svaki čovjek nosio svoj križ, svoju muku i pokoru, a ne svoje utvare, ljubezne psihologe i psihijatre koje danas nosa suvremeni potrošač, oslobođen i najmanje primjese natražnog individualizma i skladno uklopljen u dugokoso-hipijevsku, sportsko-navijačku i grupno-seksualnu masu.

Danas je kućâ sve manje i manje, kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj. Zamijenismo ih naprednim tvornicama stanovanja, golemim, pregolemim nametljivo-gizdavim položenim ili uspravnim kvadrima-kasarnama, koje samodopadno nazvasmo četverodimenzionalnom arhitekturom (dužina, širina, visina i — molit ću lijepo — vrijeme potrebno da se obiđu sva četiri pročelja, na svim paralelama i meridijanima podjednako slična i bezlična). A čovjek putnik, i sâm opterećen svojim utvarama, ima jedinstvenu priliku da ih se oslobodi gledajući te naše utvare, tu šumu čelika, stakla i armiranog betona, šumu u kojoj se stablo od stabla razlikuje kao jaje od jajeta i Kinez od Kineza. Napni pamet, putniče! Ovdje je Rodos, ovdje skoči! Sve djevojke take i jednake, pa prepoznaj Jankovu djevojku! Lako ti je bilo dok se kuća od kuće razlikovala kao bog od šeširdžije, ali prepoznaj danas, putniče, kad se kvadar od kvadra razlikuje samo po broju katova, po nekakvoj okomitoj napuklini, po krpici boje na sasvim neočekivanom mjestu, po obliku strojarnice dizala na podjednako ravnu krovu ili pak po vraški duhovito ubačenu sićušnom prozorčiću na trideset i sedmom katu lijevo! Napni pamet, putniče, i sve rastresito oštroumlje prikupi — ovdje nije mjesta ulijenjenu mozgu!

Kako je s kućama, tako je i s gradovima. Prijašnji gradovi bijahu sazdani od već spomenutih kuća, koje su popunjavale prazna sjedala oko srednjovjekovnoga burga, golemih iščipkanih vijećnica, katedrala i njihovih tornjeva, koje danas nazivamo vertikalnim akcentima grada (još nije dogovoreno jesu li to uzlazni ili silazni naglasci). Kako su ti burgovi, vijećnice, katedrale i vertikale bile zadojene taštom i samodopadnom osobnošću, to si kao od šale iz dvadeset i više kilometara udaljenosti mogao sasvim lijepo razaznati Ulm od Aachena, Reims od Pariza, Antwerpen od Bruxellesa, Beč od Zagreba, Split od Dubrovnika.

Novi suvremeni gradovi oslobođeni su i tog taštog tereta prošlosti. Danas su svi ljudi samo ljudi, međusobno isti i jednaki, pa čemu bi se onda razlikovale njihove nastambe i nagomilavanja tih nastambi?! U tom je novom i divotnom humanizmu do zareščića složan Zapad i Istok — i čini se samo u tom — tek što Zapad ima više novčanih sredstava, pa gradi veće, gušće i mnogo bolje opremljene kvadre i kubuse. Načelo pak ostaje isto, dozlaboga isto. Živjela uravnilovka! Dolje natražna osobnost!

I tako nastaju suvremeni gradovi na Istoku i na Zapadu, sastavljeni od spomenutih stambenih, upravnih i trgovačkih uspravnih i položenih kvadara i kubusa, te beskrajnih tvorničkih dvorana s izrezuckanim krovovima. Sav taj bogati i prebogati likovni materijal čarobnjak-urbanist, kao u radosnoj dječjoj igri, razmješta po livadama i brežuljcima: ovdje kvadar, ondje ćulak, tamo kubus, i sve to skladno uklapa u prirodu a pri tom budno pazi da između nakupina tih predškolskih geometrijskih tijela ostavi duge i poširoke trake za brze gradske prometnice. Za ono malo preživjelih ostataka preživjele zaprežne kulture urbanist se zaista očinski brine. Uz brze prometnice, pa čak i uz sasvim obične kolnike ostavlja im uski rezervat, nazvan Pločnik, a na svakom desetom raskršću prostire im preko ceste privremeni rezervat — ograničen na vrijeme zečjeg skoka — nazvan Zebra. Sve je predvidjelo nježno srce urbanista, kao što je nekoć nježno srce Bijelog oca u Washingtonu predvidjelo rezervate za svoju Crvenu dječicu. No tada nahrupiše razularene bande Kopača, opsjednute zlatnom groznicom, pa stadoše tamaniti rezervate i Crvenu dječicu dobrog Bijelog oca... dok je dobri ali nemoćni Bijeli otac s nijemim bolom promatrao pokolj svoje nevine dječice. Isto tako današnji urbanist s nijemim bolom promatra bande bjesomučnih Vozača, opsjednutih brzinom, kako nemilice prodiru u rezervate pješaka i razgone ih kao dosadne muhe i zečeve odbacujući ih blatobranima i vjetrobranima, a poneku pješačku gnjidu i smelju pod kotačima. No tu meljavu redovito obavljaju samo oni na strast brzine najosjetljiviji, kojima i sama pomisao na postojanje pješaka nagoni krv na oči. Drugi ih uništavaju na mnogo lukaviji i pokvareniji način: jednostavno zakrče cijeli rezervat, nazvan Pločnik, pritiskajući hladnjake automobila gotovo na zid, pa sad se, prokleti crvenokošče, provlači kako znaš i umiješ! Taj osvojeni dio rezervata ne nazivlju ni rančem ni farmom, već parkiralištem. Među mnoštvom smicalica, uperenih protiv pješaka-domorodaca, posebno se ističu prometni znakovi, spušteni do same razine očiju odrasla čovjeka: ako prokleti pješak zaboravi tko je i što je, prometni će ga znak samo zviznuti po čelu i malo mu pamet razbistriti.

Daljnja je briga urbanista da svakom spomenutom kvadru osiguraju sporu servisnu cestu, maštovito iskrivljenu, zatim parkiralište — makar za dva i pol auta — te krpicu ledine i mini-igralište, kao izraz posebne brige za ljude, osobito za djecu. Neka suvremeni građanin pliva i plovi u izobilju sunca, zraka i zelenila! Ali da se s tim ne bi pretjeralo i u neku ruku grad sa selom poistovjetilo, predviđen je lijep broj tvorničkih dimnjaka, na svaka dva stanovnika uvedena je po jedna uljna peć, a na svakih deset po jedan automobil u ne-

prestanom pokretu. Tako udruženi javni i osobni dimnjaci i izdušci sagorijevaju dnevno na stotine tisuća litara nafte i benzina e da bi s jedne strane ljudski organizam što više očeličili nataloženim olovom, a s druge strane da bi nad gradom stvorili — kako reče pjesnik — »oblak jedan«, veličanstvenu svetačku aureolu magle i dima — nek se već izdaleka vidi da to nije nikakva blatnjava selendra, već posvetilište upravno i zdravstveno, kulturno i prosvjetno, industrijsko i trgovačko!

Da bi se dodvorili lijenim turističkim mozgovima, koji ne žele ili ne umiju odgonetati zagonetne tajne naoko zrcalno simetričnog suvremenog graditeljstva, staviše pod posebnu zaštitu one lako prepoznatljive kulturno-povijesne spomenike, stare gradske ambijente i platane. Da bi ih što bolje zaštitili od radoznala oka, opasaše ih dvostrukim, trostrukim i deseterostrukim bedemima nebodera. Na vijećnicama, katedralama i tornjevima-vertikalama pažljivo se mijenjaju dotrajali kameni blokovi i otuca se patina stoljeća, kako bi se ono ponešto okrnjeno kamenje što više istaklo (Pariz je prvi otpočeo ovu svetu obnovu).

Sa starim gradskim kućama, poslaganim u nizu s obje strane uskih ulica, stvar je drukčija. Trebalo je udovoljiti svakidašnjoj potrebi suvremenog potrošača, kao i njegovoj kulturnoj nadgradnji. Pronašlo se upravo salamunsko rješenje: dijete mačem raskoli, samo ne uzduž već poprijeko, šibni ga po pojasu! I kad čovjek putnik uđe u kakvu staru ulicu, sledi se od udivljenja. Sva prizemlja sjaju od istovrsnih aluminijskih okvira i golemih staklenih ploha izloga prenatrpanih svakovrsnim domišljajima ovog našeg stoljeća. A nad tom blistavom plohom stakla i aluminija talasa se na suncu i dimu gornji netaknuti dio starih kuća sa svom svojom šarenom posebnošću: različitom visinom krovova, raznolikim pročeljima, otvorima, ukrasima, balkonima, bojama, patinom i sentimentalnim pričicama o svojim višestoljetnim stanovnicima. Veselo, doboga veselo! I samo će poneka starija osoba, poneki okamenjeni ostatak zaprežne kulture, otužno zakimati glavom: »Ne djeluju li te jadne kuće kao da im posijekosmo noge i zamijenismo ih na vlas istim protezama socijalnog osiguranja?!« »Da, gospodine! Ali kakve im to bijahu noge, a kakve ove blistave proteze!« — odgovaramo i ne stidimo se što mu tuđom duhovitošću odgovaramo, jer i sami pomalo i bestidno nosamo blistave proteze.

Kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj.

Prije dvadesetak godina hrvatski su arhitekti i urbanisti od svetoga gnjeva kose čupali gledajući podizanje prvog uspravnog kvadra, prve armirano-betonske gromade koja je potpuno zastrla stari renesansni Kopar. Jest, kose su čupali, da nekoliko godina poslije na cijelom, pedalj uskom, hrvatskom obalnom pojasu i sami stanu podizati i nizati položene i uspravne armirano-betonske kvadre opravdavajući to ravnotežom građevinskih vertikalnih masa s vertikalom surih, golih i gotovo okomitih planinskih masiva nad njima! Nema što! Pronicavo! David i Golijat!

I tako se nižu golemi kvadri i kubusi hotela, hotelskih naselja, upravnih i stambenih zdanja duž cijele hrvatske obale, jedne od najslikovitijih obala svijeta, i zagušuju desetke i desetke gradova i gradića, koji su se polagano ali neprekidno razvijali po tisuću i dvije tisuće godina (najmlađi hrvatski grad, Nova Gradiška, osnovan je 1756!). Sudbina Kopra očekuje sve stare ilirske, rimske i starohrvatske gradove, jer ovo je tek početak izgradnje, početak velikog turističkog booma, početak najozbiljnijeg natjecanja s planinama!

I nikome ne pada na um da je dovoljan po jedan Miami Beach, San Diego i Las Vegas, a da se sva ostala čudesna obala sa svojim prastarim gradićima, tim kamenim draguljima Sredozemlja, zaštiti od neminovne propasti. Ne! Ovdje svako mjestašce sniva da postane Miami Beach i Las Vegas — šuma hotela i kockarnica. Tko zna, tek smo na početku.

No, već i na tom početku mnogi gradovi i gradići izgubiše svoje povijesno, zemljopisno i osobno obilježje. Uzmimo, primjerice, Split. Nekoć je iz daljine od dvadesetak milja (od rta Pelegrin na otoku Hvaru) čovjek putnik s kljuna broda tamo na dalekoj obali ugledao sićušni sivkasti uskličnik. Što se više primicao obali, to je uskličnik postajao sve bjeliji i sve se više prometao

u toranj, koji ponosno stražari nad mirnim ljudskim gnjezdašcem savijenim u Dioklecijanovoj palači i oko nje. Danas iz daljine gledamo golemu sivu kulisu, koja se primicanjem pretvara u tarabe sazdane od samih bezličnih nebodera. I tek kad stignemo nadomak luci opazit ćemo oronulo i u kut potisnuto pročelje Dioklecijanove palače iz koje strši pokisli i rasplakani najljepši hrvatski romanički zvonik, ta negdašnja blistava vertikala Splita.

U romanički kameni Zadar (poslije bombardiranja 1943) uklopismo ožbukane kvadre s pariškim prozorima; tvrđavama akropolskog Šibenika suprotstavismo šumu već u nastanku izblijedjelih kućerina, divotne zidine Dubrovnika (toga alem-kamena Sredozemlja) sučelismo s tustim zdanjima hotelskim... Rekoh, tek smo na početku.

Zagreb, glavni grad Hrvatske (oko 650 000 st.) razvija se drukčije. Istina, stara gradska jezgra u svom prizemlju dobiva sasvim nove, već spomenute proteze, a na slobodnim gradilištima poneki armirano-betonski kvadar ili ostakljeni aluminijski kubus — kao najsretnije povezivanje starog i novog. Međutim, glavna građevna djelatnost morala se odvijati na slobodnim livadama na krajnjoj periferiji grada i preko rijeke Save, jer je Zagreb — iako najveće industrijsko središte u zemlji — od svog novca najmanje imao. I tako oko negdašnjeg maloga grada nastaje čvrsti velegradski lûk položenih i uspravnih kvadara. Između tog lûka i središta pruža se širok prsten dotrajalih sirotinjskih, između rata na divlje izgrađenih potleušica, tu i tamo naglašenih kakvom armirano-betonskom udarnom skupinom. I tako Zagreb postaje na svijetu sasvim izuzetan grad, koji se gradi od definitivno izgrađene periferije prema središtu. I gle čuda: kad bude dovršen, onda će ovaj unutrašnji prsten oko srednjovjekovnoga središta zablistati sjajem novine, dok će krajnja periferija u međuvremenu potpuno utonuti u sivilo, kako i dolikuje periferiji.

I to je dobro. Kao što je dobro da smo u ovoj divotnoj uravnilovci izbrisali sve one besmislene, tobože slikovite tipove naselja, koja su nam stvarala samo zbrku u glavi: ravničarski, izduženi, raštrkani, zbijeni sredozemni, amfiteatralni, akropolski i pitaj vraga koji sve ne tip naselja! Danas su svi ljudi jednaki i svi gradovi isti! Kako u svijetu, tako i u Hrvatskoj.

No, pljesak slave za to ne ide samo arhitektima i urbanistima, nego svima nama, a posebice gradskim i općinskim ocima, koji znaju odlučno i muški zviznuti po stolu šakom vlasti: »Hoću da mi se tu i tu podigne takva i takva velebnost! Hoću da mi autocesta šibne kroz samo središte grada, da prokleti turisti u mom gradu pojedu zalogaj mesa i popiju čašu vina dok im naši mehaničari ne pokrpe ono stare krntije...«

Čemu riječi?! Vucimo užad! I punim jedrima niz vjetar!

KAŽEM JEZIK, A MISLIM: POEZIJA

Joja Ricov

Tri trenutka za razmišljanje, danas nad vlastitim tekstovima, ponukan izazovom antiestetskog iz naše, poglavito antologomanijske, prevodilačke industrije. Neka se ovo, naoko narcisoidno kruženje oko knjiga *Antologija talijanske poezije XX stoljeća* (izdanje »Lykos«, Zagreb, 1957) i *A veče je već tu* Salvatorea Quasimoda (izdanje »Zora«, Zagreb, 1958), shvati jedino kao komparacija — nakon višegodišnjega prevodilačkog rada i nemilih iskustava s našom utabanom nakladničkom praksom — prijedlog ili tema za osobno razmatranje, ako već ne i za djelotvornu javnu diskusiju u krugovima prevodilaca, lingvista i pisaca.

Revoltiran na učestale i agresivne, ne samo jezične deformacije nekih debelokožnih prevodilaca koji su ipak našli i nalaze svoj put do izdavača (valjda dok ne izguraju i posljednje koji vrijede!), razmatram u šutnji točke večernjega reda: *određeni* umjesto *neodređenog* oblika pridjeva, *lokativ* umjesto *akuzativa, doslovni* leksički prijenos umjesto *kreativne* operacije medijem prevodilačkog čina.

Izmijenit ćemo raspored alternativne zamjene u stavcima:

1. *NEODREĐENI OBLIK:*

Veseo lahor krilatih
pri zelenom svjetlu ne prija

(S. Quasimodo — *Besanica)*

Čujem. Mrtvima dragu noć,
meni zrcalo grobova,
kamenoloma zelenih od limuna,

jama kristalne soli,
rijeka kojih grčko ime
stih je, kad ga izgovoriš, *mekan.*

(Kamenolomi)

Neodređeni oblik pridjeva u predikativnoj i atributnoj funkciji stvara draž neizmjernosti i slutnje, čaroliju otkrivanja. Kao i akuzativ mjesto lokativa, on je pokretljiv i jedar, znači gibanje umjesto mirovanja, punokrvnost mjesto anemije. Proces u trajanju, neodređeni oblik pridjeva aktivira maštu, intenzivira doživljaj. Pa ipak, određeni mjesto neodređenog oblika pridjeva i ne rijetka uporaba neodređene zamjenice ili broja *(jedan, jedna)* na mjestu neodređenog člana u romanskim jezicima *(un, una, uno* u talijanskom) vrve našim prijevodnim publikacijama, dok poetskoj sintaksi i duhu našeg jezika neusporedivo više odgovara čista, atributno neopterećena imenica:

Svatko stoji sam na srcu zemlje
proboden *zrakom* sunca
(a ne: proboden *jednom* zrakom sunca)

(S. Q. — *A veče je već tu)*

Spava *anđeo*
na ružama zraka, bijel
(a ne: Spava *jedan anđeo . . .)*

(Anđeo)

Al primim li te, evo:
riječ si mi ti također i tuga.
(a ne: *jedna riječ* itd.)

(Riječ)

Ili, ako se još jednom vratimo pridjevskim oblicima:

U smjeru smrti,
evo me, *uplašena* od ljubavi.

(U smjeru smrti)

Ali:

Tvoj *strašni* dar
riječi, Gospode,
ispaštam bez prestanka.

(S. Q. — *Pri tvojoj svjetlosti brodolomac)*

2. *AKUZATIV MJESTO LOKATIVA:*

Utonut će reski miris lipa
u kišnu noć.

(S. Q. — *Možda srce)*

Otkad se ne odziva nevidljiva
zovnem li kao nekoć *u tišinu!*

(Meni romaru)

Akuzativ mjesto lokativa kod imenica u funkciji priloške oznake mjesta (latinski *ad, in* s akuzativom) znači uvijek kretanje, prostor u sveobuhvatnome rastu, dimenziju pruženu u nedogled. Znači dinamiku mjesto statike, otvaranje mjesto zatvorenosti, akciju mjesto točke. Suprotno fiksiranju bilo kakvih granica i mjere, akuzativ mjesto lokativa doimlje se poput nadrealističke perspektive u kompozicijama Salvadora Dalija, kao zvuk usmjeren u beskonačno:

Budi me smrt:
još jedno, još jedino,
duboko kucanje vjetra:
u noć.

(Počinak trave)

Ti si me gledao unutra
u tamu utrobe

(Pri tvojoj svjetlosti brodolomac)

Ili:

Naša je zemlja daleko, *na jug,*
vruća od suza i naricaljki.

U te se bacam: svježina
lađa spušta se u srce:
nagi koraci anđela
čuju se, *u mrak.*

3. *KREATIVNO ILI OD RIJEČI U RIJEČ:*

»Ed è subito sera« — uvijek od istog pjesnika.

Od riječi u riječ:

»I odmah je večer« (verzija koju su branili i neki uvaženi pjesnici!).

Ne od riječi u riječ:

»A veče je već tu«.

Doslovno prevoditi isto je što i obezviditi vid, obeslušiti sluh, usmrtiti život. To je plastika mjesto pùti, sjena mjesto svjetlosti, krabulja mjesto lica: posmrtna maska riječi.

Duša mîsli ili poetske slike u metafori diktira ne jedanput inventivni zahvat u maštu, a samo nemoćna ličnost, s nerazvijenom i sterilnom fantazijom, odbija takav napor. Leksička hereza u poetskoj preobrazbi, ako li su zatajili terminološki adekvati čak i u sinonimima, stvorila je gdjekad pri prijenosu

od ličinke leptira, a od bakra zlato. Glasam stoga za ljepotu, ma kakav prešla put i ma po koju cijenu, za harmoniju predodžbe i zvuka.

Pjesnik je jednom rekao: »Cavalli di luna e di vulcani«. Kroz viziju razvijorenih krajolika klasičnog mediterana u metafizičkoj inscenaciji De Chiricova slikarstva, pred alternativom: »Konji mjeseca i vulkana« ili ono drugo, dajem svoj glas za verziju: »Hatovi lune i vulkana«. U nedoumici: »tvorac snova« (izvorni tekst: »operaio di sogni« — Quasimodova pjesma *Epitaf za Bice Donetti*), prihvaćam bez razmišljanja soluciju — »slikar sanja«:

»O ti, koji prolaziš, ponukan drugim mrtvima,
kraj jame jedanaest šezdeset,
zastani načas da pozdraviš
onu koja se nikada nije potužila na čovjeka
što tu ostaje, omrznut, sa svojim stihovima,
jedan poput tolikih, slikar sanja.«

Mjesto rješenja: »vjenčić tmina« (izvorni tekst: »una corolla di tenebre« — Ungarettijeva pjesma *Rijeke*), glasam za drsko heretičku metaforu: »đerdan pomrčina« i ne osjećam se odgovornim pred pjesnikom koji kaže:

»To su moje rijeke
izbrojene u Soči

To je moja čežnja
koja mi iz svake
prosijava
sada kad je noć
kad mi moj život izgleda
đerdan
pomrčina.«

Lupeta se, neštedimice i punoglasno (danas doduše nešto rjeđe no jučer), o alijenaciji individuuma u suvremenom svijetu. Tu psihološku, sociološku i umjetničku pojavu pripisujemo, u pravilu, buržoaskome društvu. Pa ipak, usuđujem se to zamijeniti, ne manji dio onoga što nerijetko imamo prilike čuti ili pročitati po novinama (u časopisima pogotovu!) odaje kompletno otuđenje čak i pameti, a nekmoli samo ukusa i poezije, i našeg lijepog materinjeg jezika u literaturi. Ili su sve te legije buncala neshvaćeni Prometeji, geniji za naraštaje koji dolaze, a mi smo eto već posve otupjeli reakcionari, neuračunljivi i poseniljeni konzervativci! I dalje uporni u obračunavanju sa svim oblicima pohvale idiotlucima i gluposti, izričemo staru, još uvijek modernu i zakonitu istinu: jezik nije samo gradivni materijal književnosti, samo gramatička norma — jezik je bio i ostaje poezija, ostvarena uvijek u harmonijskom rezoniranju njegove zvukovno-slikovne maksime. Kojim bismo inače drugim razlozima branili uvjerljivo, kao poeziju, slobodni stih u prozi? Loš prijevod jezična je rugoba. Nesposoban a nasrtljiv prevodilac (a to nije manje od: nesavjestan, bestidan i štetan član nacionalne i ljudske zajednice) pravi medvjeđu uslugu autoru što ga prevodi, ne manju izdavaču koji ga objavljuje; pretpostavimo kakvu tek čitalačkoj publici koju obmanjuje svojom rugobom. To je akt dezorijentacije i izobličenja, zločin za neupućene.

KRALJEVSTVO GLUMCA

FABIJAN ŠOVAGOVIĆ U RAZGOVORU S MILICOM JOVIĆ

JOVIĆ: Glumac je kralj svojih uloga. On je dakle, i kralj života — jer i život je gluma. Kako je život prolazan, i glumac vlada u prolaznom. Od svih slava njegova je najkratkotrajnija. Istodobno slava glumca je najviše prisutna u sadašnjosti. »Glumac uspijeva ili ne uspijeva — kaže Camus i nastavlja: — Piscu ostaje nada čak kad je i nepriznat. On pretpostavlja da će njegova djela svjedočiti o tome što je on bio. Glumac će nam ostaviti u najboljem slučaju fotografiju, a ništa od onog što je bio. Njegovi pokreti, njegova šutnja, njegov kratki dah ili ljubavni uzdah neće stići do nas. Ne biti poznat za njega znači ne igrati, a ne igrati to je stotinu puta umrijeti sa svim bićima koja bi on oživio ili uskrsnuo.«

Vi ste glumac, koji u potpunosti zastupa i u praksi primjenjuje ovu Camusovu filozofiju o glumcu, i ne samo njegovu. Igrate uloge najrazličitijeg žanra. Tip ste adaptabilnog glumca, koji se lako snalazi i postiže odlične uspjehe u kazalištu, filmu i na televiziji. Primjer ste glumca za koga gluma znači biti ili ne biti. Recite, kakva je danas sudbina glumca? U kakvu je figuru izrastao, u što je evoluirao taj lakrdijaš iz prošlosti?

ŠOVAGOVIĆ: Glumac se, kao i svako drugo društveno biće, oduvijek postavljao, umetao, u tijekove društvene drame. Oduvijek je mijenjao sebe prema toj drami doživljavajući vlastite. Od mimosa, Shakespearea, Molièrea, do dana današnjega njegov položaj kreira bijednika, uglednika, mržnju i ljubav, siromaštvo i bogatstvo. Svi su ga društveni sistemi bacali u parabole prezira ili divljenja. Ta ga kob nije ni do danas mimoišla. Njegov je poziv i dalje ostao pjesnički. Ostao je prvi pjesnikov suputnik i patnik. Bio i ostao, kao i pjesnik, čuđenje u svijetu.

JOVIĆ: Kažu, danas je to prodani pjesnik... Danas...? Nije li se i glumac komercijalizirao u ova naša moderna vremena? Danas su ljudi potpuno obuzeti jednim ciljem, a to je trka da se ide ukorak s vremenom, da se adaptira visokom standardu. Prije je čovjek imao neki određeni cilj. Danas cilj ima čovjeka.

ŠOVAGOVIĆ: Pa kad je tome tako, zašto se i poezija ne bi prodavala? A kada se poezija i nije prodavala? I može li sama bez kupovine? Oduvijek je kupovala u dušama ljudi. I vraćala uglavnom više. Druga je stvar ako su ljudi vjerovali da su

dobili manje. Nedavno je jedan gledalac, glasno za vrijeme predstave, tražio svoj uloženi novac natrag ne primajući ono što mu glumci nude. Njihov posao oglasio je skandalom.

JOVIĆ: Mislite li na Edwarda Bonda i intervencije na premijeri njegovog komada *Spašeni*. Pa da počnemo otuda. Vi ste se često javljali kao pobornik novih ideja u kazalištu. O čemu se radi kod Bonda? Što biste rekli o glumcima koji Vas s uspjehom nasljeduju, kao što se vidi u Bondovu komadu, no i s dosta protesta, koji se očito tiče autora? Što mislite o režiji te drame koja je izazvala dosta kontroverznih mišljenja?

ŠOVAGOVIĆ: Ja nisam ušao tako burno u teatar. Imao sam, doduše, sličan doživljaj protesta iz gledališta, no, bez obzira o čemu se radilo u takvim slučajevima, znaci su to da se radi o živom teatru, koji provocira, izaziva. Ova vrsta teatra, kako je ja zovem, najintimnijeg teatra, mene je posebno uzbudila. Radi se o nečemu što je, čini mi se, sasvim nešto drugo od onoga na što smo navikli. Uspoređivati to s bilo čim u ovaj tren ne mogu, zato o takvoj pojavi valja govoriti s nešto malo smirenijim emocijama. Do teatra bez emocija vrlo malo držim, pa sam eto i u ovoj premisi rigorozan. Bondov je komad uzbudio moje tijelo, a ja i tijelo duboko uvažavam. Štoviše, u mom vlastitom tijelu ovaj je teatar pronašao zločin. Ne tuđi, ne zločin nekog vladara, koji gleda s odstojanja, neke kurtizane, nekog skitnice, političkog monstruma, nego mene samoga, a to svakako nije za potcjenjivanje. Sredstva kojima je to učinio svakako su ona koja do sada nisu viđena, ali i ona u kojima se viđeno prepoznaje. Iako se radi u stvari o građanskoj dramaturgiji, iako se u formi prepoznaje čitava galerija pisaca Zapada od O'Neilla, Millera, Wiliamsa, Osbornea, Ardena ili Albeeja, u izazovu uzbuđenja ta uvažena tradicija otišla je, čini se, veliki korak dalje pojavom Edwarda Bonda. Čudnim strunama dirnuo je on u nove prostore vječno neispitane čovjekove intime. Ne ubija čovjeka više neka druga sila nego ona koja je imanentna njemu samome. Ubija se, čovjek, izvorištima svoga tijela. I tako je rođen novi zločinac. Bez poznatih motiva, zločinac po nagonu koga ne izaziva osveta, politički cilj, želja za bogatstvom, vlašću, ljubomora. Nije to čak ni obijest. Nema epiteta, nema imena tome zločinu. Ali optužuje. Najdirektnije, najupornije, krajnje okrutno optužuje i optužba se završava isključivo na meni. Nestaje više opravdanja za samoga sebe. Nestaje prenošenja odgovornosti jer je u pitanju čovjek sâm. Svaki u gledalištu. U njega se direktno upire, u njegovo se tijelo sumnja, njega optužuje, ispituje, ja bih taj komad nazvao Autodafeom moga tijela. Očito je da se i sâm pisac na njemu spaljuje. To je čista religija, kad bismo joj mogli očistiti sve razloge zbog kojih je tako nikada više nećemo zvati. Autodafe je to i piščev, a zato i moj.

JOVIĆ: Stara bi se kritička primjedba odnosila na to, da nema ni jednog lica koje bi bilo čisto, za koje bismo se mogli boriti. Sve su to zločinci upleteni u jedno kolo s manje ili više posrednog ili neposrednog sudjelovanja. Vidjeli smo na sceni drastično ubijstvo tek rođenog djeteta. Zašto? Znali smo i prije toga da je to zločin.

ŠOVAGOVIĆ: Stvar je jasna. Zločin koji je imanentan postojanju čovjeka, u rasponu ljudskoga života, samo mijenja svoje oblike. Jednom se može zločinački djelovati u pubertetu, drugi put u starosti koja ne poznaje odgoj svoje djece, a treći put kada treba ponijeti odgovornost rođenja nevinoga. Da, vidjeli smo ubojstvo nevinosti. Nečega što još nije ni doraslo da bi zločin moglo izazvati. Da je to tako drastično stvar je naše navike, na koju pisac očito računa, no s kojom se očito ne slaže, jer mi, gledaoci, prikrivamo svoje intimne zločine, intimne susrete u zločinstvu, svoja mala i velika ubojstva. Svi čuvamo te tajne, taj nestid, a Bond upravo upire u njih i ne presuđuje, nego ukazuje na činjenicu i podsjeća na nju zbog mogućnosti koju kao svaki čovjek pjesnik ima u načelu: popraviti, pomoći, usmjeriti. Mislim da je oduvijek načelo umjetnosti počivalo na tim premisama, ma kako one izgledale u ovaj mah izvan mogućeg izraza riječima. Bond kao da smanjuje našu odmaknutost. Ne ubija se više u nekim odajama, kao u Macbethu, ne ubijaju tamo neki kraljevi izvan zida. Ruke se krvave ne pokazuju i ne plače se nad njima. One pred nama izravno obavljaju svoju zločinačku funkciju. Ekspresija je toliko jaka da čovjek gotovo sudjeluje, a sudjelovanje je i katarza. Poslije te predstave više sam zavolio ljude, život. Nema u toj predstavi četvrtoga zida. Scena je sam život i na njoj bezbroj uloga, kako bi rekao Shakespeare. Očito, da svaki mogući zločinac, a to je svaki gledalac, bježi od svoga zločina. I zato reagira. Negoduje, izvlači se, zgraža se. No sjetimo istoga se časa: zločin je pred nama samo odigran, nije učinjen, mi smo ipak samo u teatru. Čistimo se od naših bivših i budućih zločina. Jer smo ljudi i jer se svakako u to ime isplati živjeti.

JOVIĆ: I Medeja je prije dvije tisuće godina ubila svoju djecu. I život je tekao dalje. Zašto je to učinila pokazao je, na svoj način, i izvrsni Pasolinijev film. Zašto Kralj ubija u Hamletu? Zašto Kraljica prelazi u ruke stricu Hamletovu? Da li samo zbog vlasti?

ŠOVAGOVIĆ: Ne, nikako samo zbog vlasti. Ni Ledi Ana se ne udaje za Richarda III, ubojicu svoga muža samo zbog vlasti. Od Medeje do Bonda zločin je izravno smješten na svoje izvorište. Na spolovilo. Kod Bonda naše navike se bune zbog toga, jer žrtva zločina nije gotov čovjek nego njegov početak. No pitanje je isto. Za našu naviku ipak nije isto i pisac to zna. On to hipertrofira. Računa dakle, s našom hipokrizijom i po njoj udara. Efikasno i drastično. Ali, velika katarza i veliko pročišćenje dolazi poslije nje. A kada glavni junak popravlja stolicu na kraju znak je to da je pisac oprostio zločincima.

JOVIĆ: Bojim se da ima mnogo onih u kojima će porasti skepsa, nakon susreta s Bondovim teatrom podzemlja, ljudima deklasiranim, koji su odbacili sve etičke kodekse? I nehotice se prisjećamo Spenglerovih riječi: »Čovječanstvo je napredovalo samo u produženju svojih kandži«. Nije li sve to previše drastično?

ŠOVAGOVIĆ: Što se tiče drastičnosti na sceni, tu sam ja prošao dobru školu. Bio je to Peter Brook s *Titusom Andronikusom*. Krvava je ruka izgledala šokantno i odsječena se glava pojavila na sceni prvi puta. Možda se u režiji ovoga komada radi tek o našoj predodžbi likovnog čina zločina. No naši zločini, ako tražimo paralelu, ovi balkanski zločini, različito od saksonskih, imaju i nešto drastičniji likovni okvir, pa režiji moramo oprostiti neestetičnost. U nas se ubija još uvijek sjekirom i nožem. Nožem se u nas vadi dijete iz utrobe. Motivi su, dakako, drugi, no sredstva nisu za odbijanje. Pa ni na

sceni, ako im se može dati ono drugo opravdanje, pjesničko, koje su imali i Shakespeare i Strindberg, a ima ga i Edward Bond.

JOVIĆ: Koliko su za to zaslužni glumci?

ŠOVAGOVIĆ: Gluma je u ovom djelu od posebnog značenja. Vidio sam odličnog Božidara Bobana, bez prtljage njegove Akademije. Vidio sam divnog glumca Radu Šerbedžiju, pa do sada najbolju Helenu Buljan, jednostavnu Vjeročku Žagar i kolektiv ostalih, sinhroniziran, i ponesen. To glumac po profesiji najbolje osjeća, i toga se ne stidi, i tu nije zloban. I ne žali što stari nego se veseli igri mladih. Napokon, u režiji ima nešto što ubrajam među najbolje u dramskom teatru, što je najbolje u ovom jednostavnom, a poštenom režiseru (Vanči Kljakoviću). Saučestvovao sam s glumcima u času intervencije gledališta. Dostojno su izdržali jedno: glumu.

JOVIĆ: Vi ste svoje prve uspjehe postigli na tekstovima domaćih autora: Krleža, *U logoru* (1954), Kaštelan, *Pjesak i pjena* (1958), Držić, *Skup*. »A tko srce dava — svega sebe dava«, kaže Držić u prologu *Skupa*. Mislim da se ove riječi mogu primijeniti i na Vaš način igre. Sjećam se da je publika odlično primila, 1960. godine, Vašu ulogu sarkastičnog Sganarellea u komadu Ivice Ivanca *Odmor za umorne jahače*. Sganarelle tu preuzima ulogu Don Juana, ulogu zavodnika, koji na ljubav gleda frivolno, kroz konkretne akcije, različito od tužnog, opreznog i meditativnog Don Juana. Kada ste, zapravo, »osjetili« da i Vi imate svoju šansu da budete glumac?

ŠOVAGOVIĆ: Pa valjda još u ocu, u materi. Prvu sam pjesmu napisao u prvom razredu, prvu recitaciju recitirao u trećem. Prvu predstavu gledao sam u svojoj šesnaestoj godini i odonda se nisam makao s osječke galerije. Otac je orao zemlju i brzo umro zbog napoličarskog rada, a i mati ubrzo za njim. Ostavili su mi svoje ruke ratarske i ja sada kažem da s njima orem svoje uloge. U te sam ruke primio kočijaške uzde bijesnih paripa iz poezije. Zločinaca poput Kralja u *Hamletu*, Stavrogina, smiješnika poput Dunda ili Skupa, tiranina poput Cezara, hipokrita Tartuffea, Antu i Petra seljake na svojoj zemlji, s naših krajeva. Voze me tako bijesni paripi, bacaju iz kola, ispadam iz njih dočekujući se u jarcima svoga zanimljivog i dinamičnog leta.

JOVIĆ: Da, zaista dinamičnoga. Bez obzira što je i naše današnje vrijeme takvo, kako izdržavate taj ritam svoga vremena? Glumcu koji je toliko zaposlen kao Vi, potrebna je valjda kondicija jednog športaša ili vojnika. Mnogi glumci taj »dril« ne postižu, ili misle da je štetan. U tome ih podržava i kritika. Naime, ako se kod prezaposlenih glumaca pojave slabija ostvarenja, skloni smo tumačenju da je to zato što su razapeti između tri medija (kazališta, filma i televizije) kao između tri razboja? Što Vi mislite o tome?

ŠOVAGOVIĆ: Rekao sam da je moj otac umro od napoličarskog rada. Nije imao zemlje, pa je radeći na tuđoj kupovao svoju. Pred smrt je bio dosta bogat čovjek za svoju okolinu. Premda je došao kolektivni princip na snagu, ostavljena energija njegova i stričeva ipak su bile dovoljne, da kao prvo dijete iz sela krenem u školu. Danas ih već nema koji to ne čine, ali onda je bilo tako kako kažem — rijetkost. Ja se njegova principa i dalje držim. Bez obzira na teoriju. On je prvi sijao šećernu repu, ja orem brazde na televiziji. Oduševljava me film, ne mogu bez kazališta. Smatram da gluma postoji samo u dva oblika — dobrom ili lošem — bez obzira na kojoj se njivi pojavila. Na ekranu, velikom ili malom, na kazališnim daskama, ili pred mikrofonom u studiju radija. Mislim da je malo važan papir na kome piše pjesnik. Bitno je ono što na papiru ostaje. Isto tako ne uvažavam mišljenje, da je bolje, da je potrebno manje a kvalitetnije raditi. Ta deviza ne odgovara mojem temperamentu. Imam za to i neke potvrde umrle, a i živuće. Gavella je u jednoj sezoni izrežirao dvadeset i dvije predstave. Njegovim nasljednicima preostalo je da sada veličaju njegove dvadeset i dvije predstave i da se zgražaju od moje dvadesetdvosatne radne kondicije (koji puta, naravno). U svoje vrijeme Gavella je morao izmisliti dvadeset i dva posla, a meni se danas taj posao nudi i zašto bih se smatrao nesretnijim.

JOVIĆ: Svojedobno su se, naime, čuli vaši apeli o tome da kazalište sve više srlja u amaterizam, kao i tvrdnja da se kazališni glumac nalazi u položaju Sizifa. No to nije slučaj samo s Vama. Očito, radi se o čitavoj generaciji. Nije li ona pomalo zbunjena rezultatom uložena truda? Ne rađa li to razloge za odstupanje od nekih ideala?

ŠOVAGOVIĆ: Rezultati truda ovisni su o energiji, jer ja ne sumnjam da imam talenta. Ja posumnjam u ono što mi donosi lijenost i nonšalancija. To su moje krize. Ja sumnjam kad ne znam tekst, ali ne kada sam ga savladao. Ako je riječ o mojoj generaciji ili, bolje, o njenom najvitalnijem dijelu, prijekori će kod svih dolaziti iz istog osjećanja: iz nezadovoljstva postignutim! Iz lijenosti. Iz nedovoljne konkurencije. Iz nemogućnosti da se pošteno izdrži na svojoj najvišoj mogućoj trasi. Nama očito organizacija posla donosi goleme terete. Potpomaže urođenu lijenost. Ali to ne znači da je moje pokoljenje promašeno ili da se osjeća izigranim. Jer, konačno, valja biti i ponešto skroman. Kada je to glumac imao čast da ga istodobno gleda bulumenta od nekoliko milijuna. Može biti da je to i sredstvo za uspavljivanje, ali još više za obavezu. Pošteno se može izdržati i uz mnoštvo rada. Rad i tu spasava. Ne vjerujem mnogo u glumca, koji igra jedanput mjesečno, pa makar to bilo i na (danas još uvijek najsvetijem glumačkom postolju) teatarskoj pozornici. Polovina toga našeg zanata izlazi iz vježbe, kondicije, rutine, iskustva. Iz količine obavljenog posla, iz njegova odjeka. Očito je da je trenutno glumac u manjoj pažnji od recimo pjevača zabavnih melodija, no pažnja nije i unutarnje zadovoljstvo. Ja znam kada sam zadovoljio sebe i drugoga. I tada mi ne smeta moj tanji brat pjevač.

JOVIĆ: Treba li teatar postati umjetnost masa? Za to se uvelike zalaže Jean Vilar. Drugi smatraju da bi ta koncepcija bila anahronizam u epohi u kojoj dominiraju film i televizija. »Teatar je elitna umjetnost«, rekao je Poljak Jerzy Grotowski, koga neki smatraju ocem evropskog teatra. Značenje koje Grotowski daje terminu »elita« nikako nema prizvuk intelektualnog snobizma. »Htjeli bismo naprotiv — kaže Grotowski — da teatarske predstave tvore jednu privilegiranu situaciju, specijalnu, 'elitnu' u životu čovjeka s ulice. Voljeli bismo da teatar ne bude 'svakodnevna tržnica', kao film i televizija, nego da predstavlja neku svetu stvar za čovjeka.« Koliko je za Vas ova definicija aktualna?

ŠOVAGOVIĆ: Grotowski se očito ne bi složio s Bondom. Bond je otišao u podzemlje života u čovjeku i iznio ga njegovoj eliti. No ne vidim da je to podzemlje bilo kako socijalno označeno. Ne vidim da je povod zločina, koji tretira, socijalna strast. Ona je opća. Teatar je svetište duha, pročišćenje, posveta. On je na izvorištu najvišega i najdubljega. On će i ostati rasadište za sve ostale. No to ne znači da su ostali tržnica. Imaju i oni svoje elitne izdanke. Pa čak i najmlađa među njima TV ima svoj put koji nalazi bez obzira što je na ostalima put iznađen. Nisam nikada bio za podjelu umjetnosti po dobi njenoga nastanka. Očito da novo ne može bez staroga. No činjenica je da se i stare umjetnosti s novima obogaćuju. Nije umrlo vrijeme teatra, iako se danas možda osjeća pomalo postiđenim. Nema smrti jednom pronađenom izrazu, iskustvu, Daru prirode. Ne možemo prestati pisati slova. Ne možemo prestati slušati glazbu. Čovjekov je egoizam toliki da nikada ne ispušta spoznato, usvojeno, nađeno. Samo za stare mogućnosti kao i za nove u tom smislu i postoji život. Bile one u eliti ili ne, obraćanjem životu one postaju opće dobro.

JOVIĆ: Ne mislite li da današnja, kako ste to Vi rekli, postiđenost teatra dolazi od ekspanzije novih medija na njegov prostor?

ŠOVAGOVIĆ: Ekspanzije i agresije su uvijek kratkotrajnog vijeka. One pomažu da se upokoreni saberu i osove. Stvar je to trenutne potrebe. Uvijek je potreban prostor i vrijeme da se neki primitivizmi iživе ili kultiviraju. Ako je organizacija i želja TV danas tolika da ugrožava druge, ne treba je brisati, nego se s njom integrirati. Upokoriti je starom kulturom i iskustvom. Iskoristiti njene nove mogućnosti. Što se tiče filma, mislim da je on manje agresivan u odnosu na teatar. Film se razvijao prilično samostalno. Na filmu je trenutno najorganiziranija shema rada. Tamo su sudionici plaćeni prema učinku svoga rada. Očito ova tema zadire u sitnije analize, no produkt umjetnički u granama koje su vezane za tehniku ovisan je znatno o organizaciji i inteligenciji onoga tko ga vodi. Ako sam bio sretan što se, recimo, Cesarčev *Zlatni mladić* našao ekraniziran za široki auditorij ove moje zemlje, nisam bio sretan kada sam u konačnom produktu djela na malom ekranu vidio tolike propuste koji izviru iz načina i organizacije rada. No agresija literature na ekran također je u tijeku. I tu pametni ljudi moraju biti strpljivi. Već je mnogima dosadilo zijevanje netalentiranih pjevača. Doći će i naše vrijeme. Inače, ja nemam ništa protiv, da tamo zijeva recimo jedan Aznavour.

JOVIĆ: Mnogo ste pisali i predlagali nove sheme i kazališne organizacije. Što danas mislite o tome?

ŠOVAGOVIĆ: Da, pisao sam i umorio sam se. Odustao. I ponovo počeo. Očito je da će nove sheme života te stvari srediti bezbolnije nego li sam ja to ranije predlagao. Spomenuta integracija s novim medijima je živi proces. Danas sve evidentniji i sve jači. On daje već i mnoge zajedničke rezultate. Prije deset godina nije se moglo zamisliti kazališnog režisera na televiziji, i obratno. Jedino je glumac tada bio »Katica za sve«. Danas stvari ne izgledaju više tako. Televizija postaje opće dobro i treba da pronađe sva moguća dobra, koja joj stoje na raspolaganju u ovom narodu. Ovaj narod, tko god u umjetnosti nešto znade, i može, i ima potrebe da to kaže, treba da na televiziji izvrši svoju agresiju. Temeljitu. Očito je da će nove potrebe TV, djelomično i filma, utjecati na teatar da se ograničuje, ali da u svom vremenski ograničenom prostoru doseže veću kvalitetu. Teatar ne smije zaboraviti da ostaje i dalje škola glume, fundus i blago, muzej i tradicija. Vrelo novih saznanja.

JOVIĆ: Vi ste glumac koji većinom svojih uloga osvaja gledaoce i njima vlada. Ima dosta glumaca koji zanimljivo igraju, ima ih kojima se divimo, ali Vi spadate u one glumce kod kojih prestajemo da se divimo njihovoj igri — mi u nju ulazimo, privučeni poezijom glume, koju Vi pretvarate u nezaboravni scenski doživljaj. Kao glumac koji je kralj svojih brojnih uloga, Vi ste i vladar publike, tog »kolektivnog bića« u gledalištu. Ima različite publike i kontakti s njom su nepredvidivi. Glumac osjeća njene signale tek na samoj predstavi. Čovjek danas postaje sve ravnodušniji pa tako i gledalac u kazalištu. A glumac — znamo — živi od uspjeha, afirmacije i iskrenog, a ne konvencionalnog aplauza. Kako takvu ravnodušnu publiku osvojiti?

ŠOVAGOVIĆ: Istina je da danas teatar nije u milosti. Ne voli ga politika, ne laska mu ni puk napuštajući ga. No ne bih rekao, ni da je u njemu samome borba za te milosti adekvatna i na visini. Malodušnosti ima. No jeste li vidjeli kako u Zagrebačkom dramskom kazalištu Gavella glumci nesmetano bacaju kamenje po pozornici. Ja to u HNK više ne bih bio u stanju učiniti. Oni tamo zaista više nemaju što razbiti. Stvar je zaista stigla do podzemlja a ipak je za elitu. I za političku. Ima i građevinskih zločina, vjerujte mi.

JOVIĆ: Bojim se da Vi više, mislim na HNK, nemate razloga za tu vrstu zločina?

ŠOVAGOVIĆ: Da, istina je. Mirko Božić je u svoje vrijeme »opljačkao« ovaj narod, poput kakvog beogradskog reeksportera, i povukao se u činovnike ostavivši mu kulturni spomenik. Sad treba nešto reći o tom spomeniku. Sad treba održavati taj spomenik, učiniti ga živim. No ima i narod svoju ćud. Neće da ga posjećuje, iako je platio. Umjetnost je i napor. I za one u spomeniku. Još više za one izvan njega. Već se ovaj narod toliko obogatio da eto može i platiti samo da se ne muči. I zato bih ga je za osvetu prisilio da gleda kod kuće, u sobi, na televizoru. Odande neće pobjeći, a televizor i onako drži otvorenim. Možda nešto ipak uđe u njegovu dušu. Možda mu ipak nešto predamo. A možda i čujemo koju želju i dobijemo koju zaušnicu.

JOVIĆ: Kažu da problem prostora obnovom čitave zgrade nije riješen. Odgođene su probe predstave *Hahari, puntari i jedan šašavi pop* u kojoj Vi igrate glavnu ulogu. Je li tome razlog prostor?

ŠOVAGOVIĆ: Odgovor je u pitanju. Zgrada je samo obnovljena. To je bio veliki podvig, no podvig ove vrste ostaje tamo gdje je i bio. Nije se rodilo novo dijete. Staro doduše nije nestalo, produžen mu je život, no djeca njegova nisu dobila tri pozornice. Ostala je samo jedna. Rasle su doduše tri nove želje ali mogućnosti za jednu. I kada ja trenutno ne bih praznio svoju dušu na filmu i televiziji, bojim se da ne bih ostao ni u ovom teatru. Igrati dvadeset puta u tri stotine i šezdeset pet dana to za mene ne znači biti glumac u svom vremenu. Televizija i film su izlazi za većinu moje generacije. Dok konačno ne dođe nekakav novi Božić, Holjevac ili Hadžić —

Vončina eto gradi novu zgradu. Pa makar i s milodarima, premda se drugdje takve zgrade podižu službeno, iz državne (dakle, naše zajedničke) kase. Bila je za dramu jedna mala šansa, a to je useljenje u zgradu bivšeg varijetea i integracija s njim. No tu je šansu iskoristio Fadil Hadžić. Ukazao sam na nju jednom prilikom, no Fadil je bio brži, kao i obično, pa sada nema razloga da mu se to ne prizna. To je najbolje građeni teatar u Zagrebu. Ovaj što ga je obnovio Mirko Božić nije više za ljude koji su danas u njemu. Promijenila je se konvencija, promijenila su se glumačka pluća, komunikacija s ekrana stvorila je nove navike, a to se prenosi i na teatar. Boris Buzančić, Vanja Drach, Ivo Serdar Koraljka Hrs nisu više Emil Kutijaro, Vika Podgorska ili Božena Kraljeva. Ne kažem to da bih im umanjivao značenje, nego zato jer se ovo vrijeme ne izražava jezikom starijih glumaca. A jezik je glumca i zgrada glumca u kojoj se on izražava. To je jedna od velikih nesreća naše generacije posebno one koja djeluje u zgradi HNK. Ni malene komorne pozornice neće tu stvar riješiti. I zato me vesele pojave Vončine, Hadžića, Božića; dok ima takvih ljudi ima i nade. Ne mogu se recimo raspoložiti kada pročitam izjavu Zdenka Kolacija o tome da treba pričekati rezultate detalja zagrebačkog generalnog plana, pa onda od toga plana detalje centra, pa onda eventualno raspisati generalni plan za izgradnju detaljnog pedesetmetarskog pothodnika ispod Trga Republike. Ne znam, možda je to moje nezadovoljstvo anahronizam, ali Serdar će dvadesetog drugog godine sedamdeset prve igrati u novootvorenom Jazavcu nekakav prilog o vitalnosti hrvatskoga naroda! A jadni Kolacio taj plan čeka, eto, ravnih dvadeset i pet godina! I nikako da uklopi taj prokleti pothodnik u tako veliki i dugo očekivani plan. Kaže nam da on nije urbanist birokrata koji gleda u budućnost a zanemaruje sadašnjost! Čestitam, budućnost po njegovu mišljenju svakako nije iza nas! To je otkriće! Ima krasnih planova (prvenstveno mislim na Andriju Mutnjakovića) koji bi mogli dovesti na neku pristojnu, da ne kažem ponosniju razinu naš grad. Ako Vončina realizira ono što je naumio, a ja mu to od sveg srca želim, možda se nađe netko tko će i u te planove zagristi. I možda iz tih zgrada odjekne pokoja, već stara, ali moja radosna scenska riječ.

JOVIĆ: Da se mi iz budućnosti vratimo u sadašnjost, pa čak malo i u prošlost. Govorimo o Vašim ulogama. Neke su odživjele svoje. Neke su nam još u živom sjećanju, a neke upravo igrate. Znamo da je glumačka umjetnost vrlo intuitivna i to je razlog što glumac često ne voli govoriti o svojoj glumi. Rekli ste da je jezik glumca i zgrada glumca. Vaša uloga Lenbacha u Krležinoj *Agoniji*, po mišljenju kritike, nije bila adekvatni govor napisanom liku. Nije navodno postao tragičan lik. Ima li tu udjela zgrada, konvencija gledališta, Vaš stav ili stav kritike?

ŠOVAGOVIĆ: Glumcu je vrlo teško objašnjavati svoje uloge. To je čini se suvišan posao. Jedno zato što sve ono što je on zamislio ne mora i da djeluje. Sve što je zamislio ne mora značiti i da je u stanju provesti. Zato bi bilo uputno da o tome šuti. No kada me već provocirate, a to su učinili i prije premijere, pa su onda kritičari mene napali u ime mojih vlastitih priznanja nemoći, što opet za njih ne znači da su otkrili prave stvari i meni pomogli, reći ću vam moje današnje mišljenje koje je i opet nešto drugačije nego je bilo ranije. Iza mene stoji naime preko trideset predstava toga teksta, a to nije malo. Glavna primjedba bila je da je u liku Lenbacha više naglašen štalmajster a manje gospodin, da nema razloga za njegov finale ako ga se ne vodi kao patnika, nesretnika itd. Što ja mogu ako je moja partnerica htjela biti veći nesretnik od mene. Ja sam se pokorio i pomislio: možda ima pravo. Ona je osim toga govorila da je Križovec totalni pokvarenjak, a to iz odnosa svoga lika prema njemu također ima pravo. Ona je naime žena. Ja pak mislim da je najtragičniji lik u tročinskoj *Agoniji* Križovec, jer on na kraju ostane jedini živ i tragedija na njemu jedinom ostavlja tragove koji su još u životu. Lenbach se ubije fatalno jer je fatalan čovjek, on je pehista ali nije tragična figura. On se ubije slučajno da bi tek izazvao tragediju u drugima jer je i njegovo agiranje, gospodo moja, u ekspoziciji drame. Kralj Laj nije tragično lice zato što ga je slučajno ubio sin Edip. Onaj postaje tragičan tko je izvršio ubistvo. To što je partnerica htjela za sebe veću patnju, i to je točno zbog onoga što je čeka kada je Lenbach gurne u tragediju. Po meni, svi su imali pravo. I oni mladi gledaoci neopterećeni točnošću predodžbi o »pravoj« agramerskoj gospodi, koji su me podržavali jer simpatiziraju sa mnom kao glumcem, i oni su imali pravo. I ja sam imao pravo što nisam polazio od gospodina, jer sam kao prvo štalmajsteru bliže od gospodina. Po svome rođenju, naime. Ja ne znam kako je ta gospoština izgledala. Ja sam, privatno, još uvijek poluurbanizirani seljak doveden da obavljam neke od plemenitih funkcija u ovom mojem društvu. Ja volim paripe, a čujte Lenbacha molim vas: »imao sam pod rukom jučer jednu bestiju: ein Wunder! Prekrasan egzemplar. Pametna plemenita glava, konkavna, upravo akademski konkavna, kao anatomski egzemplar lubanje! Kao da je od gipsa, tako konkavna, gornja čeljust s finim mladim ovalnim zubalom! A, prekrasno! A da vidite anatomiju tih zglobova, osjeća se láva u svakoj žilici! Osjećate u svakoj kretnji, u svakoj nijansi nozdrve, kako zvjerka njuši plohu tratine. Ona upravo upija prostor u sebe! Čisti Haupttrefer!« Ja volim bijesne paripe i ja sam svome Lenbachu prilazio od tih i sličnih mjesta. Da se ima što ubiti na kraju. Ja nisam želio ubiti Lenbachovu propalu gospodsku karijeru nego njegov život. Ljubav njegovu ili bar dio tih ljepota u njemu. Laura nije nikada vidjela štalu, a Lenbach žali što je Mautner dobio za trenera nekog Engleza koji je bolji od njega. Ja mislim da Lenbachu, socijalno, smeta više salon nego štala, a Laura ne može podnijeti smrad jahačkih čizama. A zamislite bivši Borongaj čak i na temelju ovih naših sadašnjih interijera seoskih, tu malo dalje izvan Zagreba, i bit će vam jasno kako je taj gospodin barun Lenbach mogao izgledati kada se nakon deset gemišta s kumekima iz borongajskih štala sruči u šnajderski Laurin butik. Laura se tu očito mora opredijeliti za sudnicu koju također nije vidjela i koja joj direktno bježi. Drugim riječima, Lenbacha sam bio prisiljen graditi od seljačkog kompleksa a ne gospodskog. Naime, svaku ulogu počinjem od sebe i sebi podvrgavam. Očito druge mogućnosti će imati eventualno moj sin, ako se kojom nesrećom bude bavio ovim poslom. Ukoliko ova crvena aristokracija krene istim stopama kojima je krenula naša građanska (a koje, kako reče sam Krleža, zapravo nismo ni imali).

JOVIĆ: Očito je i predložak Vašega Kralja u *Hamletu* na Dubrovačkim ljetnim igrama imao jedan sličan otpor proturječnih mišljenja. Vaš Klaudije, u isto je vrijeme i Shakespeareov,

renesansni čovjek, oslobođen tabua, kojemu je sve dopušteno, a i suvremeni tiranin i demagog.

ŠOVAGOVIĆ: Glumac ima jednu prednost ukoliko se prihvaća uloga koje su mu suvremenici već vidjeli u nekoj drugoj varijanti. Ima šansu da obrnuto, drugačije priđe, iznenadi sam sebe i one kojima obavezno ruši viđenu varijantu jednostavno zato jer je drugi čovjek. No postoji u tome i jedna opasna suprotnost. Jednom viđenu, a snažno doživljenu varijantu gledalac teško briše iz svog bivšeg doživljaja i teško mu je nametnuti novu, to prije što je doživljaj u mladosti lišen onih pokvarenosti koje nam donosi iskustvo. Osim toga gledalac je u poziciji potrošača pronađene mogućnosti, glumac je graditelj te mogućnosti obvezatno od drugog potpuno različitog materijala. Estetska građevina prema tome mora u bilo čemu pronaći svoje nove valere. I o Lenbachu i o Kralju postoje određene predodžbe već zato što su te uloge u nas nosili izvanredni glumci, a Kralja smo vidjeli i u tuđim varijantama. Oba su lika osim toga nadasve poznata u obje literature. Za još veću slobodu sam se odlučio u Kralju nego u Lenbachu. Obje su tjelesne uloge. a to će reći kompletne, što nikako nije slučaj s mnogim ulogama koje nas u novije vrijeme presretaju iz tzv. »mozgovne« literature. Tijelo je Lenbacha viđeno tijelo ali iz ovih prostora. Moje je tijelo u toj ulozi previše uvažavalo taj prostor. Uplašio sam se jedne viđene, tradicijom naslijeđene, a po meni izmišljene predodžbe. Kralj se može slobodnije udaljiti od te naše predodžbe jer to i nije naš lik. On ima neke tuđe, opće karakteristike. No do sada i te su karakteristike pomalo kliširane. Naše predodžbe o kraljevima vuku malo taloga iz onih kraljeva u bajkama koji su dobri ili zli. Očito ovom drugom epitetu pripadao bi kralj iz *Hamleta.* Lakše je međutim oboriti tu našu predodžbu o kralju iz bajke nego onu o agramerskom tipu gospodina. Zato sam već i prve ideje sjajnog Cerrija zdušno prihvatio. Politici smo dodali spolovilo i malo ga naglasili. Politika, osobito dobra, nikada ne ide bez tih muških zdravih privjesaka. a očito je da se i kraljica nije udala za svoga šurjaka samo zbog nastavka svoje političke karijere koja je smrću Hamletova oca trebala prestati. Kada smo pomiješali ta dva osnovna »biološka« razloga, politiku i spol, dobili smo zanimljive odnose između onih ostalih lica koja očito ta iskustva nemaju ili bar ne u tolikoj mjeri a to je u prvom redu glavno lice Hamlet. Mislim da je tim osnovnim činjenicama pronađen i osnovni motiv za njegovu muku a stvari su dobile nešto noviji, životniji tijek. Ovu osnovnu postavku zasad ne bih mijenjao ni u jednoj novoj varijanti toga lika ma koliko se to nekome ne bi sviđalo. Drugo je pitanje opet koliko od te osnove odudara moj organizam i mozak kada sve to na djelu pokazuje i kada gledalac od svega toga ništa ne vidi niti išta čuje. Ali to je njegovo pravo.

JOVIĆ: Ima jedna uloga u vašem bogatom iskustvu a ta se zove Stavrogin koga ste igrali u Camusovoj dramatizaciji, a u režiji Zvonimira Bajsića. U *Demonima,* Stavrogin, kao i svi junaci Dostojevskog, pitaju o smislu života, vjeruju i ne vjeruju. Rekli ste da ste u ulozi Stavrogina postigli maksimum glumačke koncentracije. Ne čini li vam se paradoksalno, da je upravo ta predstava, jasno i vaša uloga, slabo prošla i kod publike i kod kritike?

ŠOVAGOVIĆ: Točno. Ali ja bih počeo od dramatizacije. Prilikom pripremanja te uloge dopala mi je jedna studija u kojoj se dokazuje da kod nas u tijeku tolikih godina nije osvanula ni jedna iole pristojna predstava koja bi djelu Dostojevskoga stala uz bok. Očito da je Dostojevski od svih romanopisaca najviše spominjan kao dramatičar. No on ipak nije napisao nijednu dramu. Dramu uporno pronalazimo u romanu pa tako i ona sjajna predstava prvog uspjelog Dostojevskog koga sam ja vidio *Braća Karamazovi* u izvedbi Jug. dram. pozorišta bila je pomalo glumačka egzibicija iščupanih dramatskih mjesta a nikako cjeloviti dramski doživljaj. Camus je očito to znao i vezao je osnove dramatizacije sponama svoga dramskog instinkta, ali mu neke stvari nisu mogle postati dramatika. Tako je Stavrogin u romanu lice koje dopušta mašti da se razbuja, da ga izgradi. To je lice o kojem svi govore, koje svi opisuju, kojemu se sklanjaju s puta ali kojega nema u mesu njegovog dramskog teksta. Dvije trećine Stavrogina je, glumački rečeno, u didaskalijama a svega toga nestaje kada se lice prenese na scenu i ostane mu nešto malo škrtih rečenica da se njima iskaže. Didaskalije ispadaju, Stavrogin se šeta od jednog do drugog lica, koja ga i opet, viđenog, opisuju aktivno, dakle govoreći više o sebi nego o njemu. Uspoređivao sam Hamleta s tom ulogom Camusa i Dostojevskog. Hamlet međutim, drži dvije trećine teksta i situacija u svojim rukama, a Stavrogin jednu. Hamlet je u akciji, dok akciju oko Stavrogina vode druga lica i tu je, čini se, problem. Osim toga Camus je pisac modernog vremena. On piše za komorne pozornice. Tako njegovu teatru ne treba prostor, on je prije studija koju je ugodnije slušati u manjem prostoru. Uz problem zgrade velikoga teatra o kojem smo ranije govorili svakako je predodžba Stavroginova lika nestala iz kompleksa kojim sam prvi puta ušao na dvanaestmetarski otvoreni ring velike pozornice HNK.

JOVIĆ: Ako bismo htjeli dati neku grubu klasifikaciju vaših uloga, onda se one dijele na dvije grupe. Prvo su snažni, robustni, likovi puni zahtjeva prema životu, a drugo su frustrirani ljudi, prevareni u svojim očekivanjima. U ove prve svakako spada po vašoj verziji i Tartuffe, iako se to po nekim ranijim tumačenjima te iste uloge ne bi moglo reći. Ima li indicija u pisca za takvo shvaćanje Tartuffea.

ŠOVAGOVIĆ: I Tartuffea sam bio sklon tumačiti na neki drugi način. Kao kompletno i živo biće. Biće koje ima sve argumente na licu, a i u gaćama, da se Elvira dade preveslati. Jer inače stvari postaju pojednostavnjene. Naravno da je režija bila inicijator takvog koncepta, ali valja reći da sam ga i ovdje zdušno prihvatio. Tartuffe nije mali licemjer. On nije Kir Janja. I ne mora biti zgužvan, prljav i kastriran. Konačno, koji od danas toliko poznatih licemjera nosi prljavu kravatu. I koji nema automobil.

JOVIĆ: Dodala bih da ste Tartuffeu pristupili sa svim nijansama potpune iskrenosti toga lika. Jer, taj je licemjer i komičan, a ne samo odvratan upravo po tome što svoju ulogu igra iskreno. No, ako Tartuffea možemo na neki način smatrati ključnim za formiranje Vaše glumačke karijere, onda je Vaša uloga u *Mrtvačkom plesu* Augusta Strindberga, korifeja modernog kazališta, svakako Vaša najbolja uloga. Briljantnog kapetana Edgara ostvarili ste osjećanjima povampirenosti koju kod njega izaziva ranjena ljubav, strah i osveta. Taj Vas je tekst bez sumnje ponio. Svaki glumac želi da ga tekst koji ponese, zaintrigira, da mu razvije maštu. Vi, kao da ste obdareni nekom moći gatanja, pa intuitivno ot-

krivate smisao teksta. »Glumac je instrument na kojem svira on sâm i u tome je poteškoća« — rekao je Louis Jouvet. Kako Vama to uspijeva?

ŠOVAGOVIĆ: Rekao sam u početku da mi je otac ostavio svoje ruke i da je odatle počelo. Ostavio je i nešto prljavštine pod noktima te ruke, nešto svoga primitivizma i sirovosti istoga porijekla koje ja ne želim izbrisati. Ima tako uloga gdje ne treba niposto odstupati od svoga tijela, to će reći od svoga oca, strica, brata. To su pismena kojima gospodarite po mjeri svoga fizičkog bića. To su najbliži ljudi djetinjstva, a kaže se da literatura gotovo sva i nastane u djetinjstvu. Ima moj brat neke pokrete koje, kada se napije i razbudi moj haustor po noći u Mesničkoj, izgledaju upravo onako kako sam to kod sebe primijetio u ulozi Kralja na projekciji *Zlatnog mladića* na televiziji. Ima stric moj način sjedenja onakav kakav sam upotrijebio u Strindbergu. Oca se mutno sjećam po nekim detaljima onoga Ante u *Lisicama*, u filmu Krste Papića, a taj isti stric iz Strindberga imao je sudbinu privatnu na vlas sličnu tome Anti iz Vrlike. Strindberg očito nema mnogo dodirnih točaka sa sirovošću mojih najbližih, ali ja imam dijelova njihova razasuta tijela i organizma i iz toga dalje ne mogu pa je pametnije da iskušam te mogućnosti. S druge strane naš će gledalac uvijek prihvatiti prije jednom viđeno tijelo u okolišu nego da mu ja sada izmišljam neko novo skandinavsko tijelo. Malu zabludu u tom smislu imao sam u Stavroginu i bolje bi bilo da nisam. Iz svoga organizma glumac ni makac...

JOVIĆ: Vaš glumački opus na filmu prilično je pozamašan. Tamo ste debitirali još 1958. u filmu Nikole Tanhofera H-8. Ima li u tom smislu glumačke razlike kod jedne i druge igre...

ŠOVAGOVIĆ: Ne, zaboga. Film ne dopušta nikakve pomake, bar što se mojeg načina i mojega tijela tiče. Ima vrlo malo glumaca na filmu kojima je uspjelo praviti od svoga tijela suprotne maskarade. Ja ne smijem. Dopuštam sebi malu »duševnu« trasformaciju, ali izgledu ne dodajem ništa jer se bilo kakav dodatak na ekranu otkriva istoga trena. I na filmu mogu prodati samo ono što jesam. Na moje lice teško ide maska i u kazalištu, a glumac mora biti prvenstveno svjestan s kakvim licem raspolaže. Što na njemu igra a što ne. Što se smije pokriti a što otkriti. Sretan sam da su uloge koje sam do sada igrao na filmu upravo to moje negativno i pozitivno lice od kojega ovakoga nezgrapnoga ne želim ništa mijenjati. Dodao bih uz ostalo i to, da je film meni pomogao da otkrijem više nego u teatru upravo to nekalemljeno ljudsko lice koje sam donio iz Slavonije i onih najbližih o kojim sam govorio. Dramaturška građa filmova u kojima sam nastupao bila je i svojom aktualnošću bliže sudbini tih lica pa sam stvari lakše prilagođavao.

JOVIĆ: Kažu da je glumac nosilac dramaturgije filma. Recite nešto više o tome.

ŠOVAGOVIĆ: O tome sam nedavno govorio na filmskom festivalu u Nišu pa su čak i neki humoristi prenosili moje izvatke sijući tako nepotrebno jaz među glumcima i režiserima na filmu. U osnovi toga stava nema ničeg nepoznatog. Nepoznato je to u toliko, što sam ja u poznate stvari gurao neke od poznatih ljudi, a to naravno u općem stanju stvari može i ne mora biti točno. Ako se npr. kaže da u našem filmu dramaturgiju znadu Mimica i Pavlović, a ostali ne, to je vrlo polovična istina, pa ostaje dilema može li u tom nogometnom smislu uopće biti istine? Mogu se u tom smislu uvrijediti dramaturzi u nas poput Golika, Berkovića i drugih, no meni ni nije bila svrha da ukazujem na imena, nego na htijenja, glumačka, u dramaturgiji našeg filma. Glumac je u strahovitoj zavisnosti od dramaturgije filma, od svoga mjesta u njoj. Iz savršene dramaturgije ispadali su savršeni likovi. To je istina svjetskoga, pa mora biti i našega filma. Kada sam još puno mlađi buncao o zakonima dramaturgije, dobio sam po nosu od Gavelle jer on nije podnosio riječ zakon. No nazvali mi to zakonom ili pravilom ili normom ili principom, tek nešto postoji od *Kralja Edipa, Hamleta* ili *Mrtvačkog plesa*. Nešto je u tom smislu ostalo sintetizirano i od Aristotela, a postoji isto tako istina da to »nešto« netko manje zna i upotrebljava a netko više. Očito je da Stridberg više govori Bergmanu danas nego *Agonija* nekim našim režiserima. Eto, u tom sam smislu spreman izražavati i dalje svoje žaljenje, iako ne mogu poreći da se i u nas stvari kreću u pravcu takvog nastojanja. To samo može biti znak da ću doći do dobrih uloga. A tko ima prava da mi odrekne želju da se mjerim s Laurenceom Olivierom? (o avaj) i da li sam baš ja toliko kriv što se u njegovoj zemlji rodio Shakespeare a ne u Ladimirevcima kraj Valpova!?

JOVIĆ: Sudjelovali ste, ne jednom, u kulturno-političkim raspravama u organizacionom ali i estetskom smislu. Snimili ste film *Lisice* koji je u nas naišao na topao prijem, ali i na političke osude. Što mislite o političkom teatru? Je li moguća politička tragedija? O monstrumima u politici i u vezi s tim o ljudskoj drami u političkoj situaciji.

ŠOVAGOVIĆ: Umjetničko djelo o politici imat će težu vrijednost ukoliko pronalazi ljudska pročišćenja koja se u čovjeku rađaju svojom instinktivnom borbom za samoodržanje. Umjetnost često puta nadomješta animalno, ona je bitka za slobodu pročišćenog reda. Uzajamnost slobode, politike i umjetnosti je velika pa prema tome za mene nema političkih umjetničkih djela. Ima samo *umjetničkih* djela. To treba naglasiti radi slobode umjetnosti i politike, jer je ova druga često sklona da se baš u ime slobode nametne svojoj temeljnijoj sestri. Umjetničkih djela o temi politike ima i dobrih i loših, kao što ih ima i o temi mržnje i ljubavi, jer politika bez obzira na uzajamnost samo je jedno od područja na kojem se umjetnost može zadržati i rasuti svoj interes. To dakako opet govori koliko je umjetnost šire iskustvo. Umjetnost može, ali ne mora, imati utjecaja na usmjeravanje politike. Budući da je trajnije iskustvo, ona često ne stiže i nije neophodno da se rađa u fokusu političkog zbivanja. Dobro je ako se rode i djeluju uzajamno, ali to nije uvjet ni za umjetnost ni za politiku. Shakespeare je napisao *Julija Cesara* daleko od velikog političkog događaja, Tolstoj slično. Brecht je imao direktan sudar i dao bi veće djelo da je bio veći umjetnik. Mažuranić je napisao djelo u odstojanju ali Goranovu *Jamu* je inspirirala okrutna politička sadašnjost.

Umjetničko djelo rađeno u fokusu političkog zbivanja može djelovati direktno na humanizaciju politike, pozvati na otpor sili, zlu i političkoj nesreći. Jačina i efekt djelovanja tog usmjerenja (trenutnog) ne mora biti u skladu s trajnim vrijednostima djela, kao što i snaga djela ne mora imati nikakav efekt na snagu nekog političkog gibanja.

JOVIĆ: Za jedne, teatar je u krizi, za druge — u revoluciji. Kako to objasniti?

ŠOVAGOVIĆ: Ako smo rekli da je umjetnost teže iskustvo, onda u njoj očito teže dolazi i do promjena. Ona ima svoj kontinuitet, koji se ne ruši nikakvim preokretima preko noći. Beckett je ostavio Strindberga da slobodno živi. On ga nije srušio s pijedestala. On nije rušio carsku Rusiju. On je našao novi jezik u temi, ali je tema ljudska ostala ista. Teatar okrutnosti nije oborio Commediu del'Arte, već joj je ostavio slobodne i uvažavajuće prostore. Budući da za teatar nema krize, bar ne u onom smislu u kojem je nalazimo u društvenim koordinatama politike, ja bih u tim pitanjima izbjegavao i političke termine.

osvrti i prikazi

MISLI I PRIMISLI O BUNJEVAČKO-ŠOKAČKOJ BIBLIOGRAFIJI IVANA KUJUNDŽIĆA

Vrijedan znanstvenik Ivan Kujundžić nije za života dočekao da mu Bunjevačko-šokačka bibliografija — Prilog kulturnoj povijesti bunjevačko-šokačkih Hrvata — bude objavljena. Neočekivana smrt 23. svibnja 1969. prekinula je Kujundžićev život i rad u trenutku kad je njegova Bibliografija ulazila u tisak. U jesen 1970. objavljeno je Kujundžićevo djelo u Radu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, odjel za suvremenu književnost, knjiga 355, str. 667—769. Otisnuto je mjesto i godina: Zagreb, 1969. Na izričitu želju nekih mojih zemljaka (Matiše Zvekanovića, Bele Gabrića i drugih, kao i na osnovi narudžbe Gradske knjižnice u Subotici) Bibliografija Ivana Kujundžića objavljena je i kao poseban otisak (oko stotinjak primjeraka, osim onih koji su upućeni Gradskoj knjižnici u Subotici).

Treba dodati da je tekst obuhvatio 102 stranice, a k tome je dodano 32 fotografije na 16 stranica. Bibliografsko djelo Ivana Kujundžića uredio je i dodao svoju bilješku Davor Kapetanić (str. 667—668). Rad oko ovoga djela obavljen je savjesno, a urednik i suradnik Kujundžićev je ozbiljno shvatio svoju dužnost te je za boravka u Subotici (prosinac 1968) upućivao pisca na ispravke, dopune i prerade, a također je želio upoznati život i ljude Kujundžićeva zavičaja (na primjer: bio je u Žedniku, posjetio pravi bunjevački salaš). Slagarski rad je znalački obavljen, premda se nameće pitanje tipa slova, prijeloma odnosno prostora, napose kad se radi ovakvo djelo koje će dugo vremena biti jedinstveno (na primjer u usporedbi s Badalićevim Inkunabulama).

Pokušat ću ovdje oblikovati svoje misli i primjedbe u vezi s ovom Bibliografijom. Djelo nudi bogatstvo svoga sadržaja, ali nameće i bilješke, primjedbe. Poštujući uspomenu Ivana Kujundžića, zahvalan za rad koji je želio što savjesnije izvršiti, htio bih upozoriti na značajne domašaje piščeve, ali i na omaške koje su se potkrale. Znam, Ivan Kujundžić više nikada neće prelistavati svoje djelo, kako je to često činio u svojoj osamljenosti ili u društvu rijetkih prijatelja i posjetilaca.

1.

U uvodnom dijelu svoje Bibliografije (strana 667—676) Ivan Kujundžić ističe da je cilj bibliografije »približiti nam, koliko je moguće potpunije, sve naše pisce i njihova djela« (str. 669) a na istoj stranici, u 2. poglavlju, nastoji objasniti »kako je došlo do ove bibliografije«. Pokušava se vratiti u prošlost, prije 38 godina, kada je čitajući knjigu Šime Ljubića Ogledalo književne povijesti jugoslavenske držao uputnim ispraviti piščevu pogrešku koju je učinio kad je bunjevačko-šokačke pisce »ubrojio u slavonske...«

Držim da Ivan Kujundžić nije dorekao istinu kad je tako pisao. Naime, kulturni poslenik i biskup Lajčo Budanović je Kujundžića već kao omladomisnika usmjerio kulturnom i književnom radu povjeravajući mu stvarno uredništvo Subotičkih novina i dje-

lovanje Subotičke matice. Mnogobrojni su članci Kujundžićevi objavljeni u ono doba, ali sve do god. 1941. nije mladi i temperamentni urednik, profesor i voditelj raznih skupina mladeži objavio književno niti znanstveno djelo. Tek kad se je za ratnih godina sklonio u Zagreb, počeo je bilježiti podatke iz književnosti, o piscima i knjigama iz svoga zavičaja. Plod toga trogodišnjeg rada bila je »prva moja bunjevačko-šokačka bibliografija pod naslovom Prilog kulturnoj povijesti Bunjevaca i Šokaca, a tiskana je u Subotici u izdanju Subotičke matice« (str. 669).

Dakle, Ivan Kujundžić je već objavio (god. 1946) prvu svoju bibliografiju. Doduše, on se žali što ni jedan list u zemlji nije notirao objavljivanje te knjige. Svakako je to bolna istina, ali nije Ivan Kujundžić bio sam niti jedini kojemu se to dogodilo. Ponekad mi se, pače, nameće pitanje: nije li ta skromna ali vrijedna Kujundžićeva knjiga bila prešućeni ali opasni razlog njegovih kasnijih patnji? Dodam li još podatak da je godinu dana ranije (god. 1945) objavio raspravicu o Mihajlu Radniću, prvom bunjevačko-šokačkom piscu, ne mogu izbjeći svoju sumnju. Napose i zato što sam godinu i pol dana poslije Kujundžićeve smrti pročitao u subotičkom tjedniku »Subotičke novine« (ironija: preuzeto ime hrvatskog tjednika kojega je stvarno uređivao Ivan Kujundžić!) na str. 4. doslovce: »Ali zato se veliča i kuje u zvezde Ivan Kujundžić koji se otvoreno i vrlo angažovano borio protiv slobode, u stvari protiv Hrvata Bunjevaca...«

Tako, eto, ova nova Kujundžićeva bibliografija nudi i nameće pitanje određenih načela o valorizaciji istinskih vrijednosti i revalorizaciji tijesnih i neprihvatljivih primisli i pomisli.

Bilježeći da je god. 1946. objavio svoju prvu bibliografiju, Ivan Kujundžić je učinio omašku kad je napisao da je tu knjigu prvi spomenuo Juraj Lončarević, a kasnije Julije Šoltić (str. 669). Međutim, knjiga je spomenuta i istaknuta ranije, god. 1961. Tada sam se u svojoj knjizi Dva priloga našoj kulturnoj povijesti (Subotica, 1961; djelo je u ovoj bibliografiji zabilježeno pod brojem 498, str. 726) pozvao na Kujundžićevu prvu bibliografiju.

Drugo poglavlje Uvoda u Kujundžićevoj knjizi (str. 669—671) je veoma škrt i nepotpun prikaz književnosti bačkih Hrvata. Sigurno nije piščeva namjera niti bila da se upušta u razmišljanja i zaključke o pojedinim piscima. Ističući franjevačke književnike (da li je uopće prikladno i potrebno rabiti takve izraze i služiti se takvim mjerilima i odrednicama?) Kujundžić spominje da je »bilo i drugih naših pisaca, ali su oni pisali drugim jezicima...« (str. 670) pa čini skok do Ivana Antunovića. Nije mi jasno zašto je to učinio Kujundžić kad je u svojoj Bibliografiji od god. 1872. do god. 1970. a to znači od br. 51—127 zabilježio niz knjiga i izdanja (u svemu 76) i tek tada je prvi put spomenuo Ivana Antunovića. Naime, u tih stotinjak godina djelovali su Grgur Peštalić, Josip Jakošić, Pavao Sučić, Antun Josip Knezović, Šime Mukić, Ivan Ambrozović, Stjepan Grgić i dr. Njihova djela je Kujundžić zabilježio na str. 689—698. svoje bibliografije.

O Ivanu Antunoviću i njegovu preporoditeljskom radu rečeno je u jednoj rečenici, ali o drugima iz toga razdoblja nije rečeno ništa (na primjer: Ambrozije Šarčević, Blaž Modrošić i dr.). Simpatično je, međutim, što se Kujundžić u radu oslanja na pisce svoga zavičaja kao i druge hrvatske pisce, iz ostalih naših krajeva. Tako čini i kad govori o obradi narodnih običaja, kao i o obradi povijesti Bunjevaca i Šokaca. Mislim da tako treba i postupati. Naime, ne bih se nikako mogao složiti da u radu na povijesti i književnosti bačkih Hrvata treba poći od Milivoja V. Kneževića i drugoga kojeg autora, pa makar bili »pionirski« radnici i »značajni« njihovi radovi. Treba se bojati da će i Kujundžiću biti zamjereno što ne spominje Marijana Stojkovića i druge. No nitko ne može i ne smije nametnuti i narediti kako će tko pisati, a još manje kako misliti.

Veoma je simpatično nastojanje Ivana Kujundžića da istakne Ivu Prćića. Osim knjiga i rukopisa Ive Prćića, vjerojatno je i osobna povezanost Kujundžićeva pridonijela toj naglašenosti i isticanju.

Kad Kujundžić govori o piscima stihova, onda među starijima zanemaruje Ivana Ambrozovića i slične, ali je prilično nepravedan prema mlađima. Ne spominje Stipu Bešlina, Blaška Vojnić Hajduka, Antu Zolnaića, Petka Vojnić Purčara i druge.

Među pripovjedačima i romanopiscima nema Josipa Pašića, Mare Malagurski Đorđević, Josipa Klarskog, Pavla Bačića i dr. Pripovijesti Ivana Kujundžića objavljene su dva mjeseca poslije piščeve smrti (»Deran s očima« — Subotica, 1969).

Kujundžićeva rečenica: »Od sve književnosti najviše je njegovana duhovna književnost« (str. 670) izazvat će pjenušavo reagiranje. Ponovit će se vjerojatno da će mu djelo »uvijek ostati kao primjer naglašene ideološke tendencioznosti prema tzv. čistoj duhovnoj literaturi, a na štetu svjetovne književnosti«. Dakle, Kujundžić bi prema spomenutom mišljenju učinio dvostruki grijeh: naglasio je jedno obilježje književnosti bačkih Hrvata (starije!), a povrh toga je istaknuo sebe kao »najizdašnijeg«. Međutim, ostaje činjenica koju ne bismo smjeli zaboraviti: obilježje književnosti ne određuju budući naraštaji nego se ona stvara i razvija u određenim uvjetima. A kad ocjenjujemo postupke pojedinih pisaca, trebali bismo više isticati ono što nas povezuje, što nas udružuje u radu za dobro hrvatskog naroda i njegovih neotuđivih dijelova.

U 3. poglavlju svoga Uvoda pokušao je Ivan Kujundžić upozoriti na godišnjake koji su izlazili na području gdje žive bački Hrvati. Pisac je pokušao, premda nije uvijek uspio, otkriti urednike naših godišnjaka. Kao nekadašnji urednik Subotičke Danice (stvarni urednik) Ivan Kujundžić je zabilježio da je želja pokretača Paje Kujundžića (god. 1883) bila »da putem nje zađe barem jedanput godišnje u svaku bunjevačku i šokačku kuću, kako bi svoje sunarodnjake mogao poučiti, utješiti i razveseliti« (str. 671). Kujundžić je ocijenio vrijednost i značenje ovoga godišnjaka te je zaključio:

»Zasluga je Subotičke Danice, njezina osnivača i kasnijih njezinih izdavača za naš narod golema. Kroz nju su svom narodu govorili najbolji sinovi. Na njezinim stranicama ispisana su imena gotovo svih istaknutih Bunjevaca i Šokaca« (str. 673).

Držim da je Kujundžićeva ocjena istinita i pouzdana. Možda je, međutim, trebalo na str. 749—757. pružiti više podataka tvrdnji te zabilježiti suradnike kako bi se zaista vidjelo da su u Subotičkoj Danici surađivali »gotovo svi istaknuti Bunjevci i Šokci«.

Raspravljajući o hrvatskim novinama i listovima koji su izlazili u Bačkoj, Ivan Kujundžić je zamjerio Matiji Evetoviću što je spomenuo u jednom svome članku (Novinstvo kod podunavskih Hrvata — Subotička Danica 1945, str. 35—37) »nešto preko dvadeset bunjevačko-šokačkih novina, i to s najbogatijim podacima. To nije čudo, jer je taj materijal do danas uglavnom neispitan i neistražen« (str. 673). Složio bih se s tvrdnjom da sve to još nije ispitano. I sam sam pokušao nešto tome pridonijeti (Književnost bačkih Hrvata, str. 90—92), ali poteškoća nije samo u tome što potpuna godišta ne posjeduju javne i privatne knjižnice (mislim da bi se sva godišta mogla upotpuniti!). Teže je, međutim, utvrditi načela sastavljanja bibliografije bunjevačko-šokačke periodike. Naime, nisam siguran da je sve što je objavljeno bilo zaista — hrvatsko. Pa ni u slučaju kad su izdavači i urednici bili sinovi bunjevačke nane. Ivan Kujundžić se i sam veoma obazrivo ogradio od nekih listova (str. 674). Bojim se da mu i to neki ne upišu u grijeh te uprljaju njegov rad i uspomenu.

U završnici svoga Uvoda zabilježio je Ivan Kujundžić svoje suradnice (Marija Bajić, Ruža Sekulić rođ. Crnković, Irena Mrak) i suradnike (Andrija Šipek i Zvonko Dulić). To je svakako uljuđeni postupak pisca koji spomenutim osobama ne duguje samo prepisivanje nego i napore oko skupljanja i čuvanja Bunjevačke knjižnice Ivana Kujundžića. Zanimljivo je, međutim, da pisac bilježi načela i kriterije svoga rada oko sastavljanja ove Bibliografije.

Polazeći od činjenice da mi u Hrvatskoj nemamo utvrđenih, određenih načela pisanja bibliografije, niti postoji jedinstvenost u obradi bibliografske jedinice, posebno je simpatično kad Kujundžić kaže:

»Zato sam, prema svojim mogućnostima, nastojao opipati svaku knjigu vlastitom rukom i tek onda uzeti podatke koji su mi za bibliografiju potrebni, a sve koje sam imao u ruci i fotografirao sam« (str. 675). Ovo priznanje upućuje nas da u svemu povjerujemo sastavljaču Bibliografije, ali neophodno je biti oprezan kod prelistavanja i obrade pojedine bibliografske jedinice. Osim »pipanja vlastitom rukom« držim da treba u obradi podataka biti spremniji, ponekad i širi.

Kujundžić spominje još jednu ispriku: »Nisam navodio sve ustanove i pojedince koji čuvaju pojedina djela, nego samo neke. Tomu je više razloga. Neki su željeli da ih ne spominjem, a do nekih nisam mogao osobno doprijeti« (str. 675). Ovu izjavu primam s rezervom. Znam, doduše, da je bilo mnogo osobnih, pa i drugih razloga, koji su priječili širi pristup ustanovama i pojedincima. Nešto sam već spomenuo prije navodeći stavove i raspoloženja prema mrtvome Kujundžiću. Ali bilo je ponekad i osobne tvrdokornosti koja je priječila da budu konzultirani pojedinci i njihove zbirke.

Zabunu će izazvati zahvala piščeva franjevačkim samostanima u Subotici, Baču i Vukovaru (str. 675), jer je već na str. 678 (Skraćenice) lako primijetiti da je naveden samo franjevački samostan u Baču kao vlasnik poneke naše knjige. A sigurno samostani u Subotici, Vukovaru, Slav. Po-

žegi i Zagrebu posjeduju više knjiga bačkih hrvatskih pisaca negoli na primjer Stipan Vidaković ili Terezija Buljovčić Cuna. No pisac je vjerojatno imao razloge za takvu isključivost i odluke.

U popisu literature Ivan Kujundžić je u ovoj Bibliografiji izdašniji od popisa u Prilogu kulturnoj povijesti bunjevačko-šokačkih Hrvata (Subotica, 1946; str. 8—9). Sva literatura iz ranije objavljene knjige je ovdje ponovno popisana i dopunjena novim. No tu su se potkrali brojni Kujundžićevi propusti. Spomenut ću neke. Kujundžić spominje (s. v.) Katalog Biblioteke Matice srpske, ali nije dodao podatak radi li se o katalogu za nutarnju i priručnu uporabu te ustanove ili se radi o izdanju u svescima od kojih je prvi objavljen god. 1950. u Novom Sadu (sastavio dr Dimitrije Kirilović). Pisac bilježi u literaturi »Neven« god. XXXIII, br. 229. str. 1. (objavljen je članak Mije Mandića: Povijest bunjevačke književnosti, str. 1—2; Neven — 14. listopada 1920), a odmah ispod toga: »Neven«, zabavni i poučni misečnik, godišta 1896—1910. Kako se radi o istom mjesečniku ne držim uputnim dijeliti i posebno lučiti jedan broj od ostalih. Osim toga »Neven« je izlazio do god. 1940. (2. veljače — zadnji broj), kako to bilježi i Kujundžić na str. 758—760. Istina je, da je mjesečnik mijenjao svoju usmjerenost i urednike, ali pravednost traži da poštujemo dugogodišnji život Nevenov i sve što nam je pružao. Slično je i sa Subotičkim novinama. U literaturi Kujundžić ih bilježi kao tjednik i poziva se na godišta 1935—1941. Međutim, na str. 764. pomalo nejasno bilježi da su Subotičke novine »pod tim imenom započele izlaziti još 1920. godine«. Od 1925. do 1929. »Subotičke novine« izlazile su pod nazivom »Hrvatske novine«. Ako se zatim pokuša pod godištem 1920. naći Hrvatske novine — nema ih, nego pod god. 1923. (str. 762). Povrh toga, Kujundžić spominje u literaturi Subotičke novine kao tjednik, a zapravo su kao tjednik počele izlaziti god. 1936. od 1. broja (na str. 764). Zašto se Kujundžić poziva na godišta od 1935. i dalje, može se objasniti činjenicom što je on bio stvarni urednik (odgovorni: Blaško Rajić). Bojim se da je takav pristup i stajalište pomalo jednostrano i pristrano.

Nije mi, također, jasno zašto je hrvatska čitanka za više razreda srednjih škola dra Mate Ujevića: Plodovi srca i uma (Zagreb, 1941) bila literatura za sastavljanje Bibliografije bačkih hrvatskih pisaca? A ako je bila, zašto nije spomenuta i »Žetva« Ljubomira Marakovića u kojoj su pjesme i bilješke o Aleksi Kokiću, A. Miroljubu Evetoviću? Više od »pionirskog« djela Milivoja M. Kneževića (Bunjevačka narodna čitanka, Subotica, 1931) zanima me, koliko je Ivan Kujundžić našao oslonca i poticaja u djelu Matije Evetovića, najdobnijega hrvatskog pisca u Bačkoj (Kulturna povijest bunjevačko-šokačkih Hrvata — rukopis, otkupljen i čuva se sada u Gradskoj knjižnici u Subotici).

I, konačno, postoji li Katalog Bunjevačke knjižnice Ivana Kujundžića? Pisac se na njega poziva u popisu literature. Nisam siguran da se radi o stručnom katalogu. Uostalom, njen vlasnik je mogao popis svojih knjiga zabilježiti kako je želio. Da li je sastavljen običan, jednostavan popis? Koliko mi je poznato, u ostavštini pok. Kujundžića nije pronađen.

Raščlamba uvodnog dijela Kujundžićeve Bibliografije bila je, eto, nešto opširnija. Ali taj dio će izazvati rasprave. Nije isključeno da će branitelji raznih stajališta a pod krupnim zaslonima tražiti »javnu ogradu« od Kujundžićeve knjige. Ima u njoj propusta, manjkavosti. Ali više od toga smetat će stajališta Kujundžićeva. Uostalom, mrtvi pisac neće moći svoja djela dopuniti niti braniti.

2.

Prvi dio Bibliografije čine bilješke, odnosno popis knjiga, brošura i muzikalija (str. 678). Razumijem da je Kujundžić želio zabilježiti knjige i brošure, ali ne nalazim uputnom i prikladnom riječ *muzikalija*. Pisac je sigurno mislio na skladbe, na glazbena djela a ne na glazbala i potrepštine glazbenika.

U ovoj Bibliografiji Ivan Kujundžić je zabilježio ukupno 624 bibliografske jedinice (knjige, brošure i glazbena djela). Do broja 542 (str. 729) Kujundžić drži da je sve poznato: pisac, naslov, izgled i oblik knjige, broj stranica kao i mjesto i godina tiskanja. Zatim slijede jedinice odnosno djela nepoznatih pisaca ili nepoznate godine tiskanja, od rednog broja 543—624 (str. 729—734). U usporedbi sa spomenutim Prilogom... koji je Kujundžić objavio dvadeset i dvije godine prije svršetka rada na ovoj Bibliografiji, treba istaći razlike. Prije svega, ondje je bilo zabilježeno 525 knjiga, brošura i sličnih djela, a 57 knjiga, odnosno djela »naših nepoznatih pisaca«. Brojidbena usporedba je prilično neugodna: za više od dva desetljeća objavljeno je 17 (sedamnaest) knjiga, odnosno djela bačkih hrvatskih pisaca! Nešto je veći broj nepoznatih dje-

la, odnosno s nepotpunim podacima: u Prilogu je 57, a u Bibliografiji 81. Razlika je: 24 djela.

U uvodnim rečenicama istaknuo sam da Kujundžićeva Bibliografija nudi razmišljanja nad sadržajem: brojke koje sam spomenuo svjedoče u prilog moje misli!

Kujundžić je svoju Bibliografiju pisao držeći se kronološkog slijeda. Nije ga zanimala knjiga, odnosno djelo po sadržaju, nego je bilježio što je de visu i opipom mogao doznati o knjizi. Kada je rukopis ove Bibliografije prihvaćen za tisak, uputio je Davor Kapetanić piscu djela prijepis svoje ocjene rukopisa. Ivan Kujundžić mi je taj prijepis pokazao i danas (kad je djelo objavljeno) moram u potpunosti prihvatiti i složiti se s ocjenom da je Bibliografija rađena — kako se stručno kaže — de visu. Pokušao sam već tada (siječanj 1968) upozoriti pisca da još jednom pregleda rukopis i zamoli stručnu pomoć. Uostalom, to sada nije vrijedno spomena, jer je djelo objavljeno i treba ga uzeti kakvo jest.

Prvo pitanje koje čitalac postavlja uzimajući ovakvu Bibliografiju jest: da li je u njoj sve zabilježeno? Po raznorodnim i raznovrsnim naslovima (sadržaja nema!) moglo bi se činiti da je zaista zabilježeno. Međutim, treba bez ustezanja prihvatiti tvrdnju da je »značenje Bunjevačko-šokačke bibliografije veliko, te ga ne umanjuju nikakvi nedostaci i materijalne greške kojih u djelu nesumnjivo ima, kao što ih ima u svim bibliografskim djelima, jer ti nedostaci prije svega stoje kao poziv na nova istraživanja, novi rad na tom polju« (Davor Kapetanić — na str. 668). Kujundžić je učinio nekoliko propusta više u praćenju suvremenih književnih zbivanja nego u starijoj književnosti.

Drugo pitanje Kujundžićeva odnosa prema piscu i njegovu djelu. Dok je Bibliografija morala biti rađena prema utvrđenim načelima i ujednačeno, ima priličnih zamjerki Kujundžićevu radu. Tako, na primjer, kod Bibliografske jedinice br. 7 (str. 680—682) Kujundžić ponavlja svoju raspravu o Stjepanu Vilovu. Već sam u prikazu Kujundžićeve knjige »Izvori za povijest bunjevačko-šokačkih Hrvata« (Kritika, br. 6, str. 393) naveo da je pisac objavio svoju građu o Vilovu u »Klasju naših ravni« god. V, br. 1, str. 12—17. Ne znam zašto je trebalo ovdje ponavljati te podatke, napose kad je poznato da je god. 1730. u svome djelu »Uzao serafinske (naški) goruće ljubavi...« Lovro Bračuljević iznio načelo »piši kako govoriš«. A to bilježi i Kujundžić na str. 679. Nije mi, također, jasno da li je mjesto (i po kojem je načelu) u ovoj Bibliografiji djelu Josipa Jakošića: Cathalogus Biblioth. Conv. (str. 691, jed. br. 74). Kujundžić se poziva na madžarsko djelo o knjižnici franjevačkog samostana u Budimpešti objavljeno 1905. (str. 182). Radi se o katalogu koji mora učiniti svaki samostanski knjižničar.

Ivan Kujundžić je upozorio (str. 675) da će navesti literaturu za one knjige koje nikako nije mogao dobaviti. Ponegdje je to ispalo nezgodno, kao kad se, na primjer, poziva na svoju knjigu Prilog kulturnoj povijesti... (str. 709, jed. br. 234). No ima i većih poteškoća koje je teško riješiti. Kujundžić je služeći se skraćenicama nastojao upozoriti gdje bi čitatelj ili znanstvenik mogao dotičnu knjigu naći. Ali šta je s mnogobrojnim knjižicama, raspravama, djelima i rukopisima kraj kojih nema ni literature, niti skraćenice za knjižnicu u kojoj bi se djelo moglo naći? A kad spominjem knjižnice, dodao bih primjedbu da nigdje nema baš nikakva podatka osim skraćenice (nikakve oznake, inventarskog broja i slično). Možda to, uostalom, nije ni potrebno...

Ima u ovoj Bibliografiji nedosljednosti. Spomenuo bih neke. Kujundžić kraj nekih bibliografskih jedinica spominje knjižnicu u kojoj se djelo čuva a također i F (fotografiju). Što to znači? Evo primjera: na str. 709, bibliogr. jed. 239. je zabilježeno da knjižicu posjeduje B k, F. Već sam spomenuo da Bunjevačka knjižnica (B k) nije uređena, nema svoga kataloga (stručno obrađenog) a o fotografijama se zaista baš ništa ne zna, niti su objavljene. Vjerojatno bi se osoba koja želi čitati ili proučavati djelo, morala zadovoljiti da je potraži drugdje. Ovo nije jedini primjer. — Zanimljivo je, također, primijetiti da je na str. 767. pod br. 211. zabilježeno djelo kojemu nije označen pisac, nego samo izdavač. Kako je djelo ušlo u ovaj dio Bibliografije, kad na str. 729 i dalje Kujundžić bilježi djela nepoznatih pisaca? (Htio bih upozoriti da crkvenu pjesmaricu o kojoj je riječ nije sastavio Hrvat nego redovnik Madžar koji je uskoro zatim istupio iz reda.)

Radujem se što je u ovoj Bibliografiji našao svoje mjesto mnogi kulturni poslenik i pisac koji nije mogao prodrijeti u novije antologije i hrestomatije (na primjer: Marko Čović, Beato Bukinac). Zabilježena su djela kojih se autori odriču (str. 721, bibl. jed. 431). Iznenađen sam, međutim, što Kujundžić neoprezno postupa u popisu imena. Sastavljač ove Bibliografije spominje na str. 709. kao pisca Gerar-

da Stantića (jed. br. 239) premda poslije naslova knjižice bilježi: »sastavili i izdali...« Isto ime i prezime nalazimo izmijenjeno na str. 710, kad ga kod jed. br. 257. spominje kao autora: sada je STANIĆ GRGO. A radi se o istoj osobi! Kujundžić je i osobno poznavao redovnika o kojemu je riječ. A kraj toga djela, također, stoji da su ga »sastavili...«. Ne mogu se složiti s takvim postupkom, pa makar bio bona fide. — Kujundžić je pogriješio i kod pisca Alojzija Stantića. Nije smio u Bibliografiji mijenjati podatak kad na doktorskoj disertaciji lijepo stoji: auctore P. Antonio ab Infante Jesu O. C. D. Ako je već htio zabilježiti ime i prezime morao je to učiniti drukčije, ali svakako poslije podataka o knjizi. Valjda mu se zato dogodilo da istu osobu kod jed. br. 541. na str. 729. imenuje Ante Stantić (radi se o dru Anti Stantiću, redovniku, čije je krsno ime Alojzije).

U praćenju književnih i spisateljskih zbivanja u bačkih Hrvata poslije god. 1945. nije Ivan Kujundžić bio brižljiv. Ima za to i osobnih razloga. Ali kad nije zabilježio Sekulićev rad oko pet starozavjetnih knjiga u Bibliji, pa ni jednu knjigu objavljenu god. 1968. (upor. Književnost bačkih Hrvata, str. 323), svakako je sastavljač trebao zabilježiti sve što je napisao i objavio — na primjer — Lazar Merković (godišta 1953, 1956, 1957); Josip Klarski (god. 1965, djelo Pokojnikov brat). U godištu 1967. nije Kujundžić ništa zabilježio, a barem je trebalo zabilježiti zbirku pripovijesti Petka Vojnića: Svetovi i satovi. I tako redom...

U onom dijelu svoje Bibliografije gdje je Kujundžić zabilježio djela nepoznatih pisaca ili nepoznate godine tiskanja ima nedosljednosti. Tako su jedinice br. 620. i 621. suvišne u ovom popisu: znamo pisca: Balint Vujkov, naslov djela; nakladnika: »Neven« odnosno »Hrvatska riječ«; poznato je i mjesto tiskanja: Subotica, a također i godište: 1939, odnosno 1947.

Zanimljiv je dio Bibliografije gdje je riječ o godišnjacima (kalendarima) — str. 748—757, te o novinama i listovima — str. 757—769. Već sam spomenuo da je to vrijedan pothvat. Pokušaj da se takva građa skupi na području gdje žive bački Hrvati je zaista jedinstven. Na žalost, rad je oko toga prilično neujednačen (veoma će lako svatko prepoznati sklonosti i simpatije sastavljača prema Subotičkoj Danici, Subotičkim novinama, Klasju naših ravni). Uostalom, neke sam svoje misli već zabilježio. Sigurno će Kujundžićev pokušaj potaknuti druge da dopune i upotpune njegove podatke.

3.

Vjerujem u Kujundžićeve dobre nakane i cijenim njegova nastojanja. Zato imam dovoljno razloga pozdraviti ovu Bibliograiju kao vrijedno djelo i svojevrsni pokušaj da se zabilježi što je hrvatski napisano na bačkim ravnicama.

Kujundžić na svojem razvojnom putu nije išao stranputicom. Bio je naš hrvatski čovjek na etničkoj periferiji s razvijenom crtom domoljublja. Nije u svome radu tražio uzore ni u srpskih, ni madžarskih pisaca. Tuđe nije mrzio ali je svoje volio. Ova Bibliografija potvrđuje njegove odnose prema našoj baštini. U njoj sam našao pouzdanu potvrdu i svoga vlastitog, osobnog rada.

Prepušten sebi, nepotpuno i nedovoljno shvaćen, Kujundžić je nalazio sebe u radu. Ali nije imao uvijek ni dovoljno stručne spreme, niti kritičnosti. Amaterski simpatično više nego znanstveno opširno i duboko, njegovo djelo Bibliografija nosi obilježje njegovih htijenja, domašaja ali i pogrešaka. S njegovim stajalištima se neće svi, a možda i mnogi složiti. Možda je ljepota života upravo u različitosti i raznolikosti ljudi, mišljenja i uvjerenja. Bila bi velika šteta kad bi propusti i omaške ove Bibliografije potakli pojedince i skupine da se »ograđuju« od ovoga djela i njegova sastavljača.

Ante Sekulić

RASKOŠNA PUSTOŠ

Stjepan Šešelj: *Škrapa*, Matica hrvatska i Narodno sveučilište grada Zagreba, Zagreb 1970.

Blizina pustinje uz plodne njive u Židovâ je izazvala doživljaj potpune čovjekove ovisnosti prama Bogu, te je uzrokom biblijskomu nadahnuću. I Stjepan Šešelj govori o životu uz kamenu pustoš. S česa onda u hrvatskom narodu nema velike ćuti zla i uništenja? Mi prebivamo *u* pustinji, unutra smo, nemamo u oku dvostruku sliku obilja i oskudice:

Pohodit nam je
Pustoš
Što pred korakom se širi

Pročitavši ovu zbirku u podobi čaše sa tri ruba (7 pjesama / 13 pjesama / 7 pjesama), oćutio sam u njoj bitnost slike, djelotvornu silu krajolika. Posve je žrtvovana rečenica, priopćuje se sve slikama. Znademo dobro, u hrvatskoj je lirici najdublje proživljen svijet »iza spuštenih trepavica« — tu se promeće u male duge raspršeni život našega intelektualca. U Ujevića su *potne vjeđe* međa na kojoj se zadobiva ljepota. Stoga se čini, kako bi za Šešeljevu liriku valjalo istražiti slikovni jezik, i tako spoznati njezin korijen.

Šešeljeve minijaturne pjesmice ne ištu čitanje, nego interpretaciju. Pogledajmo jezgrovitu *Škrapu.*

Škrapa
U kamenu što bode
Tri spužića
Mušice
I put sunca nestajanje vode
Sparina je
I netko
Kao
Iza golih brda zove

Škrapa je pukotina u živcu kamenu, oko pustoši. *U kamenu što bode* već imamo zakrivenu sliku, moramo predočiti kišama izbrazdan krš. *Tri spužića* jest pitagorejsko značenje broja, ni slučaj ni zakon — 3. *Mušice* su vrtložić života nad nečim iščezlim, možda nad praznim spužićima. Sad dolazi stih koji raspolavlja pjesmicu na dva velika odsječka značenja, a čest je u Šešelja. *I put sunca nestajanje vode* i grafički dočarava zraku sa Sunca, koja do Zemlje putuje 8 minuta; ovdje se s vodom zbiva sublimno putovanje, ona je toliko sveta u oskudnu krajoliku, da se njezino svjetlucanje vraća k Suncu. *Sparina je* — opet otkriva novu pozornicu, kad *I netko* bezličan i nepoznat u blizini, skupa s *Kao*, očituje neku sintaktičku prijetnju, nakon koje dopire glas što nam posvjedočuje potpunu izgubljenost, označuje nas u srcu pustoši — *Iza golih brda zove.*

Ovakva nužnost čitanja, nužnost je također današnje kritike. Ona mora ispitati najmanje prostore, gdje se poništava slijed prije-sad, otkriti sve o bitnu pitanju današnjice: *otkud nesigurnost u osjećajima duše.* Vraćanje k ishodištu također je i povratak k barbarstvu. *Život oka* u današnjem je svijetu otkrio pustoš Mjeseca, a *život misli* pustolovinu u atomu. Šešelj je zaokupljen čarolijom neodgonetnute sveze među čovjekom i prirodom, on se poput drevnih ratara ne suočuje s Bogom, nego mu čuje samo glas — *Αεγη.*

Svakomu je jasno kako moja prosudba postaje igra. Valja znati, da pišem o prijatelju, u zbirci je jedna pjesmica posvećena meni, baš ona *o pustoši.* Olakšava li mi to pronicanje u bit knjige? Mijenja li to moj sud o njezinoj jezgrovitosti, koherenciji, ali i mjestima praznih odnošaja, preveć uzbudnih cjelivanja *Bedema kula uskočkih.* Ne mogu joj oprostiti, što nije u svojemu ispitivanju krajolika otkrila imaginaciju svemira, poput Aristotela, koji je po danu, u vrlo duboku bunaru, mogao vidjeti zvijezde.

Ali Stjepan Šešelj znade stihom razoriti smisao, premda je to blagi čar nedužna mišljenja, kanda je u knjizi ostala leptirica od noćnoga čitanja:

Povratak
Ali opet
Uz ognjište nikoga nema
Premda su verige središte svijeta

Razaranje je smisla vazda opomena. Šešelj pjeva o utrnuću, o šutnji, priopćuje nam nestanak čovjeka iz krajolika. Ali se pusto tlo napućuje iznova, i kad veli, da su *nam klanci pomno omeđeni svlacima ljutica,* uzbuđuje nas poruka o pogibelji — u toj se metafori govori o zmijama kojima nas je *netko* ogradio sa zlom nakanom. U tom se trenu obnavlja vječno pitanje o jeziku pjesnikâ:

> *Kad je Platon potpunom jasnoćom pokazao koje su mogućnosti i granice preciznoga jezika, prešao je na jezik pjesnikâ, jezik koji u slušatelju izazivlje slike, omogućuje mu posve drukčiji način razumijevanja. Valjda su te slike povezane s nesvjesnim oblicima našega mišljenja, koje psiholozi nazivlju arhetipovima, oblicima jako čuvstvenog obilježja, koji na neki način odražavaju nutarnje strukture svijeta. Ali kakvo god bilo objašnjenje tih drugih oblika razumijevanja, jezik slika i parabola valjda je jedini način da se čovjek približi »jednomu« dolazeći od općenitijih područja. Ako se sklad u nekom društvu osniva na zajedničkoj interpretaciji »jednoga«, jedinstvenog principa iza pojava, možda je na tom mjestu jezik pjesnika važniji od jezika znanosti.*
>
> (Werner Heisenberg)

A *jedno* jest narod u pjesničkomu jeziku, što je na neki način stvoren iz lirike svagdašnjice, a polako se kroz arhetipske slike uobličuje u jezik epopeje. Jezik govori o harmoniji u *jednomu* narodu, svaka je riječ povijest *općeprihvaćenoga*, opstala je jer je pretvorena u obred. Kad Šešelj lirikom izražava epski sadržaj, on pjeva o *skladu naroda* koji govori istim jezikom, ali svoj govor upućuje iz tuđine — Mölln, lipnja 1968. Najednom se s njim zbilo isto što i sa židovskim narodom: zavičaj doživljuje kao kamenu pustinju, jer nije više u njoj, u čami i šutnji — sad vidi pustoš iza *spuštenih trepavica*. Jezik je tako postao onkrajna slika, riječ zbiljski predočuje krajolik ili žudnju »da mi je sad biti ondje«, te je pričin željen kao sama zbilja. A rekli smo maloprvo, kako je pustoš Mjeseca najviše što može spoznati oko. Kad Šešelj veli *Kap potnu / Davno zinula zemlja uze*, jasno je, da se u krajoliku koji žudimo već sve dogodilo. Tlo je naše greb.

Zato pjesnikovo *Dok nas nije tu* jakom čuvstvenošću govori o uzaludnosti kasne spoznaje. Prekasno o sebi znati, znači više ne biti. U pjesmicama u prvom licu on je ogorčen, nemoćan, a ondje gdje pjeva iz epskoga vremena, sluti se malena nada. Njegova je *Škrapa* raskamenila pitanje pojedinca i naroda, i to pjesničkim strukturama, a opisnim bih jezikom izrekao to ovako: Ja sam Hrvat, pojedinac u narodu, ali spoznaju o sebi nisam mogao izreći posve, jer su me pustili govoriti jedino o egzistenciji izdvojenoj iz narodnoga bića. Smio sam reći: »Stjepane Šešelju, A tek je / Početak / Ovom bunilu u vrtu.« Ali ne: »Hrvatu, A tek je / Početak / Ovom bunilu u vrtu.« Premda hudobe ne znadu ništa o biljnomu otrovu ulivenu u uho u podnevnu snu u *Hamletu*, one će uz riječ Hrvat proživjeti iracionalne sveze Početka Bunila, Bune koja se priprema... Tek onda kad je hrvatski narod u *skupinama pojedinaca* otišao iz beznađa, ta je *količina ljudi* osigurala pojedincu riječ o vlastitoj sudbini. Tako je Šešelju-pojedincu moguće reći *Dok nas nije tu*, jer je rodno tlo postalo još jedino grob; tu se rodi i ukopa, a cijelo ono doba žića, u nekomu je ludom prostoru.

Stoga bih volio, da je *Škrapa* herbar pjesmica o biti hrvatskoga krajolika. Ali ona živi od vlastite igre — vraća se na prvu pjesmicu, u krug kojim je Baudelaire prokleo čitatelja na kraju *Cvijeća zla*. Svojim *Kazalom* veli, kako je fino odnjegovana (7 / 13 / 7), među njezinim listovima, kao leptirice od noćnoga čitanja, ostaju *kamene kukuljice ratnika, mrklina pod muškom mišicom, tame odzvon*. Sve ovo svjedoči o pjesniku, koji se u borbi svemira i kaosa ne pomaže obredima, nego bitnim slikama. Duhovnim životom upravlja nepoznata energija, u nekom dobu rišemo ljudske glave zbog straha od praznine, a Šešelj s neke čudne tjeskobe slika raskoš pustoši.

Jozo Vrkić

KOMPILACIJA VRIJEDNA PAŽNJE

HRVATSKA KNJIŽEVNOST U SVJETLU TALIJANSKOG SLAVISTA

Osnovni bio-bibliografski podaci

Po broju umrlih slavista minule godine bile su za talijansku slavistiku upravo katastrofalne. Jedan za drugim pomrli su naime A. Cronia, U. Urbani, L. Salvini, E. Lo Gatto, G. Maver te — u studenom prošle, 1970. godine — i B. Meriggi.

Djelo Bruna Meriggija (1927—1970) o kojem je riječ,[1] pojavilo se iz tiska svega nekoliko mjeseci prije autorove smrti i prvi komentari talijanskog stručnog mnjenja više su nekrološke negoli prosudbene naravi. Odajući poštu preminulom slavisti (studije o Slowackom, Mickiewiczu, Wyspianskom, Wolkeru, Machi, Držiću, Mažuraniću, Krleži, Andriću, Gradniku, Pasternaku) i prevodiocu (Slowacki, Mickiewicz, Wolker, Blok, Pasternak, Andrić), prijatelju naše zemlje i čestom gostu književnih i naučnih skupova u nas, mi smo ipak u mogućnosti da pribranije ocijenimo njegovo netom tiskano (životno) djelo, *posebice onaj njegov dio koji se odnosi na hrvatsku književnost*.

Književnosti Jugoslavije (Le letterature della Jugoslavia) inače su djelo iz edicije što će u pedeset svezaka obuhvatiti pod zajedničkim naslovom »Književnosti svijeta«, a urednici su toga pozamašnoga posla Riccardo Bacchelli, Giovanni Macchia i Antonio Viscardi, dakle istaknuti suvremeni talijanski književnici i povjesničari književnosti (posebice francuske). *Književnosti Jugoslavije* dvadeset i četvrti su svezak iz ove serije, dok isti autor, kao 23. svezak, objavljuje i »Književnosti slovačka i češka s pregledom lužičko-srpske«. Kao zasebnu knjigu tiskao je svojevremeno B. Meriggi i *Povijest slovenske književnosti*. Nije na odmet navesti i to da su *Književnosti Jugoslavije* knjiga od preko šest stotina stranica te da joj je cijena ciglih tisuću pet stotina lira!

Književnosti Jugoslavije odijeljeno prikazuju hrvatsku, srpsku, slovensku i makedonsku književnost, od početaka do autorovih suvremenika. Hrvatska i srpska književnost dolaze međutim pod istu kapu u završnom odjeljku »Posljednih trideset godina« (o čemu će kasnije biti riječi). Uz to posvećuje Meriggi jedno poglavlje slavenskim jezicima na tlu Jugoslavije, a jedno pak »Srpsko-hrvatskoj narodnoj poeziji«. Knjizi je na kraju pridodata bibliografija članaka, radova, studija i povijesti o imenovanim književnostima, odnosno pojedinim piscima.

Svrha je ovoga teksta da:

A) Označi opće ozračje unutar kojeg se Meriggijevo djelo stvaralo i tiskalo i samo djelo Meriggijevo u odnosu na to ozračje;

B) Preuzimajući od autora periodizaciju hrvatske književnosti prikazbu imenovane književnosti kritički osmotri.

No pođimo naznačenim redom.

Opće ozračje unutar kojeg nastaje Meriggijevo djelo; njihov međusobni odnos

Zašto nam se to čini toliko važnim i što pod tim zapravo podrazumijevamo?

Podsjetimo li ovdje neupućenijeg čitaoca na stavove uglednoga A. Cronije glede starije hrvatske književnosti, kojoj će on tekar »minutu prije dvanaest« priznati i samoniklih odlika, a to isto vrijedi i za neke tekstove G. Mavera, pridodamo li *tome* sve veće brdo iredentističke literature na račun hrvatskog dijela jadranske obale (pa i šireg pojasa), ubrojimo li u *ovo* romane (u Italiji vrlo cijenjene, tražene i nadasve nagrađivane) »ezula« Fulvija Tomizze, prisjetimo li se *još k tome* razloga odgode nedavnoga puta jugoslavenskog Predsjednika u Italiju — uobličit će se malo-pomalo pred nama *ono nešto* sa čime talijanski slavisti u prvom redu moraju biti načisto ili u protivnom to nisu. *Zao duh* o kojem je riječ i koji nije od danas — ne miruje ni danas. Spram njega sve što javno misli i djeluje mora se u Italiji odrediti. Podrediti mu se — značilo bi pak upropastiti višestoljetne mogućnosti i tvarne ishode dijaloga. Događaji glede spomenute odgode puta to su zorno (a za mnoge iznenadno) i dokazali.

Kako neupućenost u noviju političku povijest Jugoslavije caruje i na onim mjestima u Italiji na kojima se ni trenutka kao neupućenost ne bi smjela zadržati i to iz jednostavnog razloga što ta mjesta ipak traže temeljito poznavanje barem *osnovnih činjenica* iz nedavne prošlosti — pokazuje i slijedeći, sasvim svježi primjer.

Bolonjski izdavač Cappelli izdao je kao XLIII svezak svoje »Zbirke memoara, dnevnika i dokumenata« potkraj godine 1970. i uspomene Milana Stojadinovića pod naslovom »Jugoslavia fra le due guerre« (»Jugoslavija između dva rata«). Riječ je o djelu što ga je u nas tiskao (nitko drugi nego) riječki »Otokar Keršovani«, ali pod izvornim naslovom »Ni rat ni pakt«.

Na »Epilogu« što ga sadrži bolonjsko izdanje Stojadinovićevih memoara nećemo se ovdje zadržavati i to stoga jer je iz pera Stojadinovićevog istomišljenika i sljedbenika Dušana Radonjića, koji — siječnja 1970. kad je »Epilog« u Buenos Airesu i pisan — u Pašiću i Stojadinoviću vidi (što je sasvim opravdano!) stupove velikosrpstva na Balkanu, a u samom Stojadinoviću povijesnu figuru mitskih razmjera (!).

Ostavimo dakle po strani političku emigraciju, no svrnimo okom na uvodno slovo koje Stojadinovićevim uspomena piše Carlo Ciucci, Talijan, zacijelo i povjesnik i osoba bliska spomenutoj »Zbirci...«, odnosno izdavaču.

Iz Ciuccijeva uvoda prenosimo slijedeća dva ulomka:

»Stojadinović kao da je posjedovao neku vrst predznanja o politici koju će — iako u drugojačijem svijetu razdvojenom na blokove — provoditi Tito, politici što oscilira između Varšavskog i Atlantskog pakta, između SSSR-a i SAD-a. Ukratko o politici neovisnosti, podjednake udaljenosti od polova« (str. 6).

»Hrvatska teroristička zavjera stajala je u Marseilleu glave Aleksandra I, kralja Jugoslavije, u času kad

[1] Bruno Meriggi: »Le letterature della Jugoslavia«, izd. Sansoni, Firenze, 1970.

je ovaj zemlji namjeravao dati federalno ili barem manje centralizirano ustrojstvo. Tu su zemlju, kao što je načinio Pijemont u Italiji, Srbi htjeli ujediniti pod svojom monarhijom. Odgovorni za Aleksandrovu smrt i upravljali su u toku rata Hrvatskom. Zavedena su divlja krvoprolića, nicale su partizanske čete (»le bande partigiane« u izvorniku, op. N. F.). Hrvati htjeli su jednu demokratsku republiku, Srbi zanosili se unitarističkom monarhijom« (str. 9).

Zaista, kada Carlo Ciucci nagomila ispod svoga pera u tako malo redaka toliko neznanja i brzopletosti, moramo se zapitati da li je posrijedi spomenuta *neupućenost* u noviju povijest jugoslavenskih naroda ili pak kratko i jasno — *podvala*.

Jer staviti između Stojadinovićeve (hrvatožderske) i Titove politike manje-više ipak znak jednakosti, poistovetiti sve Hrvate s ustašama, da navedemo samo to — odviše je i za želudac spreman na koješta i sviknut koještarijama koje nam uporno i na žalost stižu s druge strane Jadrana.
Klasičan primjer opipljivog postojanja ali i janusovskih duhovno-političkih preobrazbi *zlodušja* (u stilu one: sad me vidiš, sad me ne vidiš!) jest pisamce jedne čitateljke upućeno direktoru talijanske revije »Epoca« i direktorov odgovor toj čitateljki, sve tiskano crno na bijelo (u rubrici »Pisma direktoru«) u broju (1037) imenovane revije od 9. kolovoza 1970, dakle baš nekako u vrijeme objave Meriggijeve knjige. Posegli smo ovdje namjerice za »Epocom«, dakle smotrom vodećom, visokotiražnom i štono riječ smrtno ozbiljnom.

Čitateljka (potpisana punim imenom i prezimenom, a iz mjesta S. Marinella) piše tako slijedeće:

»U reportaži 'Otkrivajmo zajedno najljepša mjesta Mediterana' (Epoca br. 1032) imena svih gradova Dalmacije i Julijske Krajine umjesto da budu u talijanskom izvorniku donesena su u slavenskom prijevodu. Upravo obrnuto radi se u slučaju Pariza, Moskve, Londona, Varšave. Gradovi označeni kao Zadar, Rovinj, Dubrovnik ili Split jesu Zara, Rovigno, Ragusa i Spalato. Za njihovo je talijanstvo palo u prvom svjetskom ratu na tisuće vojnika, a deseci tisuća zatrti su i bačeni u jame u drugom svjetskom ratu. Više od tri stotine tisuća civila pobjeglo je zatim iz tih gradova da bi bili i ostali ono što jesu stoljećima: Talijani. Još je manje opravdano pisati o Portorožu u Jugoslaviji, jer je Portorose u Zoni B Slobodnog teritorija grada Trsta, pravno još uvijek pod Italijom.«

Na ovo i ovakvo pismo otpisao je pod naslovom »Poradi altruizma Zara je danas Zadar« direktor »Epoce« slijedeće:

»Sa jezičnog stanovišta Vi ste u pravu. Pogotovo ste pak u pravu glede Vaših osjećaja. I mi jako ljubimo one zemlje, kojima je slavni krilati lav Venecije — simbol danas oboren — stoljećima na civilizirani način vladao. Cijeli je Zadar, prisjetimo se samo toga, govorio izvanrednim venecijanskim dijalektom. Sveza između Dalmacije i Venecije bila je potpuna. I ne samo to: posljednji venecijanski vojnici, ne plaćenici već naprotiv podanici najvjerniji, bijahu »schiavoni« — njihovo nam ime sve govori. Međutim, nakon ovoga, dopustite nam da izreknemo nešto mnogo šire, naime to da je potrebno priznati stvarnost i potpomoći je da se na najbolji mogući način unaprijedi. Između Italije i Jugoslavije vodili su se ratovi, postojale mržnje i nerazumijevanja. Nacionalizam je razdražio duhove, prouzročio krvave osvete. Mi toga više ne želimo. Trpeljivost s talijanske strane, na (jugoslavenske, op. N. F.) krivnje naš odgovor oprostom, čak opraštanje zločina iz 1945. godine — sve to stavilo je Jugoslaviju, njen narod, u obrnut psihološki položaj. Danas su odnosi između ovih dviju naših zemalja izvrsni, na granici kulja promet u oba smjera, gotovo i bez putnice, to kao da i nije granica. Ukoliko Talijan u Beogradu ili bilo kojem drugom gradu ne zna srpskohrvatski nema potrebe da se pokušava sporazumjeti na engleskom ili francuskom ili njemačkom: neka govori talijanski i veći će mu dio pučanstva odgovoriti. Čitateljko Ricciardi, mi se borimo za evropsko zajedništvo, za nj mi bismo čak prihvatili i jedan službeni jezik različit od našeg. Nazivajmo dalje Spalato Splitom, Zara Zadrom, čuvajmo stara imena u našem srcu, ali ne smetnimo s uma našu djecu, kojima želimo da odrastu u bratstvu. Zamislite li se i sami uvidjet ćete da je odricanje od jedne riječi malenkost, kada su posrijedi altruistički pogledi, pa i s drevnom našom gorčinom.«

Ne ulazeći dakako u polemiku ni s direktorom uvažene »Epoce«, a još manje s čitateljkom Ricciardi (*à propos* nije li ono baš u Zadru bio daleke godine 1177. »in eorum s c l a v i c a lingua« pozdravljen papa Aleksandar III?!) — pokušajmo odgovoriti na (zadano) pitanje: kako se spram ovako zasnovanog i *uvriježenog* načina stvaranja ozračja postavio Bruno Meriggi sa svojim *Književnostima Jugoslavije?*
Ako je u odgovoru na to pitanje *hrabro* možda i prejaka, onda je *pošteno* svakako prava riječ glede njegova stava. Autor ne samo da je na užem planu znao izbjeći zamki i laži (knjiga se *ne* zove »Književnost Jugoslavije« odnosno »Jugoslavenska književnost«) te umio svijetu ponuditi jedino prihvatljivo rješenje (knjiga se, ponavljamo, zove »Književnosti Jugoslavije«), tako je i šire, u odnosu na *zlodušje* o kojem je bilo riječi, s mnogo poštenja (za koje i danas, svjedoci smo, treba tu i tamo ipak hrabrosti) znao kazati svoju.
Evo i primjera:

1. Razmatrajući hrvatsku srednjovjekovnu književnost, Bruno Meriggi piše kako su »u benediktinskim samostanima u Istri, po hrvatskom primorju i na otoku Krku« učeni ljudi »upotrebljavajući glagoljicu uznastojali biti vjerni staroslavenskim jezičnim normama, iako su — ne u znatnijoj mjeri — oćutjeli utjecaj živoga narodnog govora, što je sve više prodirao u latiničke rukopise« (str. 21).

2. Tvrdeći kako hrvatska Dalmacija duhovno nije isto što i Mletačka Republika, autor doslovce piše: »Te zemlje (hrvatske Dalmacije, op. N. F.) bile su ponosno vezane o vlastite, izvorne tradicije i ljubomorne na svoju slobodu, što su primorske komune i dokazale trseći se dugo i žilavo da izmaknu stranim utjecajima; mletačka prisutnost stoga i nije mogla biti drugojačije shvaćena negoli kao izazov tim tradicijama i kao jako sputavanje tih sloboda iako je, u isto vrijeme, od dva zla (drugo je tursko, op. N. F.) ono bilo manje, pa je kao takvo i prihvaćeno, uglavnom vedro, kao jamstvo protivu još većih opasnosti i sputavanja« (str. 26).

3. Govoreći o književnom radu V. Cara-Emina kaže za nj Meriggi da je »opisivao život Hrvata u Istri, koje su prvo potčinili Austrijanci, potom okupirali Talijani« (str. 205).

I ostale povijesno-političke ocjene Bruna Meriggija (koje ponegdje prelaze u čitava poglavlja iz povijesti južnoslavenskih naroda) prihvatljive su. Na primjer:

1. Tumačeći nastanak (»između nada i opreka«) Kraljevine SHS, odnosno kasnije Jugoslavije, Meriggi piše: »Temeljni razdor — Hrvati su naime zamišljali južnoslavensku državu kao jamstvo punopravnog razvitka pripadajućih joj naroda, Srbi međutim vidjeli su u ujedinjenju prvenstveno širenje same Srbije — otežao je i izmučio unutrašnji život međuratne Jugoslavije« (str. 88).

2. Pišući o A. G. Matošu veli Meriggi: »Matoševo buntovništvo, njegovo odbacivanje službenih koncepcija i općeprihvaćenih mišljenja nisu samo odrazi stanja osobnosti jedne duše i bizarnih nagona, koliko odjeci široko rasprostranjenih osjećaja u kulturi i društvu suvremene Hrvatske« (str. 210).

3. Na stranicama svoje knjige što ih je okupio pod naslovom »Izgubljena i ponovo osvojena sloboda« crta Bruno Meriggi vrijeme od stvaranja Kraljevine SHS do suvremene Jugoslavije te njenu politiku miroljubive koegzistencije i na međunarodnom planu, pa za ličnost jugoslavenskog Predsjednika kaže: »Cio svoj život revolucionara on je posvetio stvari demokracije i napretka te je neustrašivom i čvrstom rukom vodio narodne oslobodilačke snage« (str. 246).
Neće, na kraju, biti na odmet navesti i dva primjera koji, uz već citirane, samo potvrđuju da smo u Meriggiju (i to odveć rano) izgubili poštena i osvjedočena prijatelja i suradnika na međunarodnom planu:

1. Govoreći naime o značenju hrvatskoga narodnog preporoda kaže Meriggi kako je ilirski pokret od hrvatske književnosti načinio »književnost sposobnu da se mjeri s evropskim književnostima« (str. 92);

2. Odnosno, za isto razdoblje: »A u međuvremenu zbijeni redovi filologa, novinara, publicista, u svim krajevima Hrvatske, od Slavonije do dalmatinske obale, od kajkavskog Zagorja do juga, i još k tome u Bosni i Hercegovini, sudjeluju u veličajnom preporodu i kulturnoj obnovi što ih poduzeše Gaj i njegovi sljedbenici: Hrvatska konačno stupa na pozornicu modernih vremena, svjesna vlastitog dostojanstva i odgovornosti svoje nacije što teži razvitku svoga izvornog i nezavisnog načina života« (str. 100).

Hrvatska književnost u svjetlu Meriggijeva djela

Prije negoli se upustimo u praćenje netom imenovana dijela Meriggijeva izlaganja moramo autoru zamjeriti slijedeće:

1. Red bi bio prvo navesti izvorno, dakle hrvatsko ime i prezime piščevo, a tek onda u zagradi njegovo potalijančeno ime i prezime. B. Meriggi postupa mežutim obrnuto, npr.: Giorgio

Darsa (Džore Držić). Jednako vrijedi i za zemljopisne pojmove, npr.: Verlicca (Vrlika), odnosno naslove djela, npr.: »La schiava« (Robinja).

2. Knjiga B. Meriggija oskudijeva na primjerima iz razmatranih djela. U prikazbi razvoja hrvatske književnosti izuzetak međutim čine: V. Vidrić, (»Dva pejzaža«), V. Nazor (tri primjera iz ranog opusa), T. Ujević (četiri primjera), I. G. Kovačić (tri primjera iz »Jame«, ali lišena rime!).

3. Iako su »Književnosti Jugoslavije« tiskane gotovo besprijekorno (sic), ipak ostaje nerazjašnjeno odakle toliko ekaviziranih naslova djela hrvatskih pisaca. Primjeri što slijede navedeni su tako u ekavici mjesto u ijekavici: »*Pesme*« D. Domjanića; »*Pesme* o četiri arhanđela«, »*Pesme* moje mladosti« i »*Pesme* partizanke« V. Nazora; »*Pesme*« M. Krleže; »Izabrane *pesme*« A. B. Šimića; »*Pesme* zabrinutog Evropejca« i »*Pesme*« V. Majera; »Izabrane *pesme*« F. Alfirevića!

4. Sasvim je teško odrediti vremenske granice nastajanja i nastojanja poglavlja o novoj hrvatskoj književnosti. Odatle onda i *pitanje ažurnosti* Meriggija kao tumača *suvremenih* književnih kretanja i zbivanja.

Tako Mikša Pelegrinović daje povoda autoru da se pozove na 'najnovija' naučna istraživanja iz oblasti filologije i stilistike. Iako Meriggi ne navodi o kojim se to spisima radi, iz predmeta o kojem je riječ (autorstvo »Jeđupke«) možemo zaključiti da su to tekstovi tiskani između 1950. i 1963. godine. U tom bi slučaju od završetka rada na knjizi do njena izlaska iz tiska proteklo punih *sedam* godina!

Ima međutim znakova da je ta granica još više na štetu pravovremenosti u obavještavanju o zbivanjima u Hrvatskoj. Tako B. Meriggi kao vremenski 'posljednja' djela G. Krkleca navodi ona tiskana 1950, 1951. i 1955. godine, iako je imenovani tiskao knjige i od 1963. naovamo. Dalje: Meriggi navodi da su *Zastave* M. Krleže roman u *dvije* knjige (1963—1965), dok je djelo kojim vremenski zaključuje prikaz suvremene hrvatske književnosti *Kiklop* R. Marinkovića, dakle godina 1965. Ili: iako je V. Desnica umro još početkom 1967. godine, o njemu Meriggi piše kao o živom piscu! Zanimljivo je da u »Popisu imena« na kraju knjige Meriggi u slučaju D. Domjanića ne stavlja i godinu pjesnikove smrti pa neupućeni čitalac zaključuje da će Domjanić godine 1975. proslaviti valjda i stotu godinu života! (v. str. 591). Granica do koje je Meriggi došao u tumačenju suvremene srpske književnosti stiže do približno istih godina (1966: *Bekstvo* O. Davića, i *Godo je došao* M. Bulatovića, o kojima opširno izvještava). Isto vrijedi i za *Derviš i smrt* M. Selimovića iz 1966. godine.

5. Nešto na tu temu može kazati i uvid u već spomenutu »Bibliografiju«, točnije »Bibliografske bilješke«.

Za *današnju* hrvatsku književnost nema tu niti jedne jedine bibliografske jedinice! Za *međuratnu* navedena su usve dva zbornika o M. Krleži (iz 1963. i 1967. godine) te po dva članka: onaj V. Pavletića o V. Majeru (iz 1963) te V. Zaninovića o A. Cesarcu (iz 1964). I to je sve!

6. Kronološki gledano B. Meriggi zaključuje *srpsku* književnost pripovjedačkim imenima M. Lalića i M. Bulatovića i pjesničkim J. Popovića (!); *slovensku* pak — ali samo pukim navođenjem imena — D. Zajcom, V. Tauferom, G. Strnišom, S. Vegri, M. Krambergerom, N. Grafenauerom, T. Šalamunom, dakle piscima rođenim između 1928. i 1941. godine; u slučaju *makedonske* književnosti međutim on bilježi sve živo što igdje išta nešto piše! *Hrvatska* suvremena književnost prošla je tako najslabije. Lišena čak i golog navođenja ponekih od imena.

7. O povijesti Hrvata iz razdoblja narodnih vladara govori Meriggi samo ovlaš (spominju se kraljevi Tomislav i Petar Krešimir), o srpskoj povijesti toga vremena piše autor mnogo više. Dok za »Dušanov zakonik« kaže da je »jedan od najvažnijih pravnih spomenika ne samo na južnoslavenskom terenu, nego i u srednjovjekovnoj Evropi uopće« (str. 15), dotle Meriggi ne imenuje niti jedan hrvatski pravni ili barem rani jezični spomenik. Pišući pak o ranoj povijesti Slovenaca te o slovenskim pravnim i jezičnim spomenicima bit će Meriggi posve iscrpan (v. str. 319—322).

8. Niz netočnosti u poznavanju zemljopisa navodi se ovdje samo uzgred. Tako niti Novi Vinodolski (str. 92), niti Senj (str. 174) nisu u Dalmaciji, još je manje Lukovdol u Hrvatskom zagorju (str. 288).

Pogledajmo začas kako B. Meriggi periodizira hrvatsku književnost (čini to očito po talijanskom uzorku): 1. Srednji vijek; 2. XVI stoljeće; 3. XVII stoljeće; 4. XVIII stoljeće; 5. Romantizam; 6. Realizam; 7. Modernizam; 8. Međuraće i 9. Posljednjih trideset godina.

Pokušajmo sada osporiti neke od sudova Bruna Meriggija što ih nalazimo u dijelovima knjige posvećenima prosudbi hrvatske književne baštine i suvremenosti.

1. Nije točan prvi dio Meriggijeva suda o vrednotama hrvatskih latinista. On naime kaže: »Stoji da su oni još uvijek hladni oponašatelji klasičnih uzora, formalno korektni versifikatori, ali sadržajno sasvim lišeni istinskih osjećaja — artisti da, pjesnici nikako, što razinu vlastita pisanja ponešto dižu tekar onda kada inspiraciju traže u svakodnevici i u ambijentu što ih okružuje« (str. 29).

Dovoljno je ovdje prisjetiti se dokumentirana suda dvojice naših latinista Veljka Gortana i Vladimira Vratovića koji — na 13. stranici predgovora prvoj knjizi *Hrvatskih latinista* (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 2, izd. Matica hrvatska — Zora, Zagreb, 1969) — između ostalog kažu: »Po mnogo čemu latinska je humanistička književnost kod Hrvata na razini evropske književnosti toga doba; duboka je književna i istančana je jezična kultura naših pisaca, stalno je prisutna želja da na internacionalnom latinskom jeziku omjere izvorna nadahnuća s antičkim uzorima ili suvremenicima, uočljivo je nastojanje da u grču stvaranja ili u igrarijama pera dokažu sebi i svijetu opravdanost umjetničke riječi u tokovima svakidašnjice. Poneki od naših pisaca humanista (npr. I. Česmički, M. Marulić, L. Crijević Tuberon, I. Crijević, J. Bunić, A. Vrančić, M. Vlačić, F. Petrić) ravnopravno stoje uz bok najznačajnijim stvaraocima u latinskoj književnoj republici suvremene Evrope. U sretnom spoju individualiziranog izraza s bogatom umjetničkom invencijom, iz sukoba slobodnih uzleta mašte s društvenom zaostalosti sredine, pod stalnom prijetnjom turskih najezda — brojni su naši humanisti znali ostvariti autentične vrednote pjesničke riječi i proznoga govora«.

2. Govoreći o *Dundu Maroju* M. Držića B. Meriggi očito pretjeruje kad piše: »Preporodni Rim kao da ovdje pruža ruku Dubrovniku, žednom kulturnih limfi što dolaze iz Italije...« (str. 41)!

3. Pravo je čudo kako B. Meriggi nimalo ne cijeni Marulićevo pjesnikovanje na latinskom jeziku. Meriggi kaže: »Dosta srodna po duhu bila je Maruliću i latinska poezija«. I to je sve. O opsežnom epu *Davidias* (po sudu V. Gortana »pjesničkom djelu trajne vrijednosti«), izuzev naslova i primjedbe kako je tek nedavno pronađeno u Torinu — nema u Meriggija ni spomena!

4. U pristupu Džori Držiću i Šišku Menčetiću nije na žalost Meriggi dovoljno čitko istakao njihovu punu uvjetovanost hrvatskim jezikom i običajima (»domaće i realističke sklonosti« kako bi to kazao Rafo Bogišić), što posebice vrijedi za prvoga, a što obično i te kako luči od talijanskih uzora.

5. *Putositnice* A. Nemčića nisu samo »dnevnik s puta u Italiju« (str. 100).

6. Dok je nekih osoba iz hrvatske književnosti utjecaj i značaj prenaglašen (A. Harambašić, A. Tresić-Pavičić), neke su očito zapostavljene (S. S. Kranjčević, donekle A. Šenoa, svakako D. Ivanišević i N. Šop te S. Kolar), dok su neke uočene bolje negoli i u nas samih (J. Rorauer).

7. Zanimljivo bi bilo doznati (no sad to više nije moguće) odakle B. Meriggiju informacija prema kojoj I. G. Kovačić u »Jami« »evocira strahovit zločin kojega su počinile ustaše u selu Glini: zator preko sedam stotina mještana, krivih samo zato što su Srbi i pravoslavci, a koje su Pavelićevi vojnici prvo doveli u mjesnu crkvu s namjerom da ih po katoličkom obredu prekrste a onda divljom okrutnošću i životinjskim sadizmom poubijali te na kraju bacili u zajedničku jamu« (str. 290—291).

Vrijeme je da se dade i ocjena »Književnosti Jugoslavije« Bruna Meriggija. Sažeto rečeno ona bi glasila: *djelo kompilatorsko, udžbeničko, no pregledno i nadasve informativno.*

Jer samostalnih sudova B. Meriggi kao da i nema. Pače, iz navedenih kalupa preprićavalačko-ladičarske prirode on ni vlastitom rečenicom ne izlazi! Samo pokatkad (gotovo nikad!) osmjeli se on na osobni izričaj: za stvaralaštvo E. Kumičića veli tako primjerice da je obojeno »površnim i konvencionalnim nacionalizmom, što ponekad ide i do šovinnizma« (str. 162), dok nam dva (i opet sasvim usamljena) emfatička suda o Krleži, odnosno Ujeviću, ne govore ama baš ništa.

Za *Baraku pet be* on naime piše: »Teško da bi se u cjelokupnoj antiratnoj, pogotovo antimilitarističkoj književnosti našlo nešto što bi po svojoj izražajnoj snazi bilo ravno ovoj pripovijetki, niti dvadeset stranica dugoj« (str. 267).

Sud o Tinu posve je neupotrebljiv: »Na taj način Ujevićeva lirika koleba između osjećaja što jedan drugog potiru, koleba između suprotnih polova, šireći se po izvanredno širokoj kromatskoj gami; njegovi stihovi kreću se slobodno, gotovo neobuzdano, od sfera najcrnjeg pesimizma do onih najbezazlenijeg i najblistavijeg optimizma, od najčišćeg idealizma do najkrućeg materijalizma, od poziva najdirljivije

religioznosti do zova najokrutnije izopačenosti, od najčednijeg mirenja sa sudbinom do najdubljega očaja« (str. 275).

Ostavimo li čak po strani Meriggijevo mišljenje kako je J. Kaštelan »najvredniji hrvatski pjesnik« (str. 306), ostaje nam dovoljno sape da autoru zamjerimo (i) poradi dva njegova završna, manjkava suda o novoj prozi, odnosno novoj lirici u nas. Ovo 'u nas' odnosi se sada podjednako i na srpsku i na hrvatsku književnost koje od 1945. godine naovamo vidi B. Meriggi u jedno spojene oko i poradi zajedničkih ciljeva (!).

Glede te nepostojeće, meriđijevske »srpskohrvatske« proze on piše: »Mnogi i mnogi pripovjedač zaslužio bi da uz spomenute bude imenovan, pa i među najmlađima ističe se priličan broj snažnih prozaika; prostor nam međutim ne dopušta da ih poimence zabilježimo« (str. 305).

Za nepostojeće pak meriđijevsko »srpskohrvatsko« pjesništvo: »U suvremenoj jugoslavenskoj književnosti pjesništvo ne igra tako važnu ulogu kao pripovjedaštvo. Tome razlog nije toliko u pomanjkanju samih pjesnika, koliko u oskudici zaista izvornih liričara« (str. 306).

P. S. Kako Meriggijev sud o najnovijoj hrvatskoj književnoj produkciji ne bismo do kraja omalovažili, potrebito je kazati da Meriggi lijepi broj danas živućih i aktivnih pisaca glede godina njihova rođenja razmatra u poglavlju »Međurače«. (Uz navedene tu su još i Cesarić, Majer, Tadijanović, N. Simić, Dončević, Kaleb, Marinković, Šegedin i, završno, Matković.)

»Jezici Jugoslavije« u »Književnostima Jugoslavije«

Tvrdnje Bruna Meriggija svrhu jezičnih pitanja u Hrvata i Srba nisu sasvim primjerene današnjoj hrvatskoj jezičnoj spoznaji i zbilji. Tako npr. on piše: »Srpsko-hrvatski, uglavnom, jest jedinstven jezik, iako se srpski i hrvatski, u ograničenom broju primjera, međusobno razlikuju u leksičkim osobitostima (da bi kazao »teatar« i »visoko učilište« Hrvat će upotrijebiti izraze »kazalište« i »sveučilište«, dočim će Srbin kazati »pozorište« i »univerzitet«), te u još manjem broju osobitosti više sintaktičke negoli morfološke prirode . . .« (str. 5).

Hrvati su u »Književnostima Jugoslavije« B. Meriggija glede jezika u još nečem zakinuti. Autor naime nigdje ne govori o hrvatskim *čakavskim* književnicima! On piše: »Obje dijalekatske varijante bijahu dugo vremena u književnoj upotrebi i poznavale su razdoblja autentičnog sjaja. Uostalom, i u naše vrijeme kajkavskim se služe pisci od prvorazredna značaja, kao npr. Miroslav Krleža i Ivan Goran Kovačić« (str. 6). Da je međutim i *čakavski* jednako tako danas živ i književno moguć i antologijski ostvarljiv (Nazor, Balota, Gervais, Ljubić, Franičević i Ivanišević) — o tome B. Meriggi šuti.

Zaključak

Bilo kako bilo, *Književnosti Jugoslavije* Bruna Meriggija dosad su, uz *Povijest srpskohrvatske književnosti* Artura Cronije iz 1956, ono ponajopsežnije i ponajznačajnije što je talijanskoj javnosti, i to s najodgovornijih mjesta, ponuđeno kao ogledalo našega cjelokupnog duhovnog i spisateljskog žića.

Kako će proći još desetljeća dok se pojavi i treći *kompendij* na istu temu, te kako ćemo u tom dugom međuvremenu još mnogo i na različnim stranama slušati o Meriggijevom životnom djelu, te po njemu i biti prisutni u talijanskom (a to znači dijelom i romanskom) svijetu — smatrali smo svojom dužnošću upoznati s njime opširnije našu, poglavito hrvatsku kulturnu javnost. Tim prije što niz grešaka i propusta Bruna Meriggija pada na našu dušu. Jer — gdje su nam, ako ne bolja, a ono slična djela?

Nedjeljko Fabrio

IZ RUKOPISNE OSTAVŠTINE ALBERTA BAZALE

Danas smo svi vrlo pametni. I još mnogo više: slobodno možemo i smijemo izricati svoje misli iz područja politike, filozofije, gospodarstva i kulture, hrvatske državnosti i suverene socijalističke problematike i svečano izjavljujemo, da — napokon — svi imamo jedno te isto mišljenje, jer samo to zajedničko mišljenje je ispravno, socijalističko, samoupravno i nacionalno i samo ono izražava naš životni nazor! Ali tako nije bilo do jučer. Ne dirajući u to kako se donedavno rješavala politička, gospodarska, kulturna i slična problematika, osvrćem se samo na filozofsku i to u vezi s prikazom Zlatka Posavca »Iz rukopisne ostavštine Alberta Bazale« (Hrvatski tjednik, br. 2, str. 16). U toj, naime, rukopisnoj ostavštini ostao je rukopis jedne rasprave koja je zamišljena pod naslovom »Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi«, a sadrži uvodni dio pod naslovom »Mythos i logos — pričanje i poučljiv govor« i prvo poglavlje pod naslovom »Slika svijeta u vidu grčkoga mita«, kako to piše na 1. stranici originalnoga rukopisa. Ostalih 8 poglavlja, kojih su naslovi također navedeni na 1. stranici, nije ni napisano ni koncipirano. Radi se, dakle, o *početku* jedne vrlo veliko zamišljene i započete ali nedovršene rasprave. Ne radi se o nekom torzu, jer torzo sadrži glavni dio trupa a redovno fale glava i periferni dijelovi, koji se nisu držali trupa pa nisu izdržali zub vremena, ali je umjetnik svojedobno načinio cijeli kip. To kod spomenute rasprave Alberta Bazale nije slučaj: ništa nije otpalo da bi ostao samo trup, nego je napisana samo uvodna misao o mitu i mitologiji starih Grka. Albert Bazala napisao je ovu raspravu kad je za vrijeme okupacije morao prekinuti svoj nastavnički rad na Sveučilištu, nasilno je umirovljen, i kad je morao napustiti svoje mjesto predsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, koje je zauzimao u tijeku 9 godina i sav se tome posvetio. Oslobođen ovih dužnosti povukao se iz javnoga života i posvetio se književnom radu na svojoj omiljeloj temi: o ulozi mita u životu ljudskom. Nakon oslobođenja Albert Bazala je s mnogo muka vraćen na svoju katedru povijesti filozofije na Sveučilištu, ali mu je s višega mjesta preporučeno da ne predaje, a ako predaje neka pazi što i kako predaje, da ne bi dao povoda da se protiv njega i njegovih filozofskih nazora demonstrira. Njegovi filozofski i drugi nazori očito se nisu slagali sa nazorima tadašnje nabujale stvarnosti. A nije vraćen ni na mjesto predsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, nego je izmišljeno nekakvo »predsjedništvo« u kojem je on postao »član predsjedništva« ali predsjednik nije postao. Kratko vrijeme nakon toga Albert Bazala je obolio i umro.

Zlatko Posavac ima pravo kad kaže, da danas Alberta Bazalu rijetko ili nitko u nas ne spominje, a ako ga je onda spominjao, to je bilo najčešće s porugom. Posljednjih četvrt stoljeća naša suvremena skolastika i dogmatika bile su tako jake, da se Bazaline filozofske misli — a naročito misli o mitu, mitologiji i mitskom — nisu mogle ni zamisliti. Usred takvih prilika bilo mi je posve jasno i razumljivo, da se rukopisna ostavština Alberta Bazale, koja obuhvaća »mitos i logos« i prikazuje »sliku svijeta u vidu grčkoga mita« (zapravo filozofski i kulturno-povijesni *komentar* Heziodove Teogonije i ostale mitološke slike Homera i drugih grčkih pjesnika), nitko nije usudio izdati tiskom i objelodaniti. Zato je farizejština ako se danas, kad je nađena mogućnost da se i ta rasprava izda, patetično piše kako je »važno u ovom trenutku istaknuti, da smo u Hrvatskoj već prije četvrt stoljeća imali jednu malu, ali zato cjelovitu teoriju mita, iz pera domaćeg autora, pisca i filozofa Alberta Bazale«. Sve to je farizejština u toliko više, što kroz ta četvrt stoljeća u nas nije bila »moda govoriti o mitu, mitologiji i mitskom« (kako priznaje i Zlatko Posavac) pa zato nitko nije htio (ili se nije usudio) istaći važnost Bazalinih nazora o mitu i mitologiji. Uostalom, nisam siguran da i danas još nema ortodoksnih, koji zamjeraju što je izdano ovo djelo o mitu, mitologiji i mitskom, iako je danas opet »moda« da se i kod nas o tom govori, nakon što smo prešli na to, da govorimo o onom što je u slobodnom i kulturnom svijetu uvijek bilo slobodno govoriti.

Zato sam bio sretan što je Matica hrvatska, poštujući uspomenu na svoga nekadašnjeg tajnika i predsjednika i uvaženog hrvatskog pisca, znanstvenog i kulturnog radnika Alberta Bazalu, našla mogućnost da ovo djelo tiska. Naime, uz ovaj rukopis ostao je i vrlo lijepi, stihovani prijevod djela »Poslovi i dani«, preveden s grčkoga originala, koji je imao poslužiti za komentar slijedećega poglavlja »Duh seljačkoga života« u raspravi »Mudrost grčkoga naroda u priči i pjesmi«, ali taj komentar nije nikad napisan. Međutim, prijevod epa »Poslovi i dani« je ne samo potpun, dovršen, točan i vrijedan, nego i zanimljiv upravo po tom što ga nije napisao ni lingvist ni pjesnik, nego znanstveni i kulturni radnik Albert Bazala, okušavši se s uspjehom i na ovom području. Matica hrvatska izdala je ovaj prijevod u uzornoj opremi kao 1. svezak svoje Male knjižnice pjesništva (u uredništvu Vlatka Pavletića). Tako smo dobili prijevod jednoga epa stare grčke književnosti, koji sigurno nitko nije očekivao, najmanje od filozofa, znanstve-

nog i kulturnog radnika Alberta Bazale.

Tomu je prijevodu dodan i spomenuti početak rasprave »Mudrost grčkoga naroda u priči i pjesmi«, kako je ostao u rukopisnoj ostavštini, a koji sam po najboljoj savjesti i punom pijetetu prema autoru i, dakako, prema mojim slabim mogućnostima, pripremio za tisak i tako pridonio svoj udio da ova rasprava može ugledati svjetlo dana. Ukoliko danas Zlatko Posavac tvrdi, da je trebalo ovu knjigu izdati pod imenom Alberta Bazale i nasloviti »Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi« a prijevod Heziodova epa »Poslovi i dani« dodati kao dodatak, — to se posve s njim slažem (pogotovo ako on to iskreno misli), ali ne shvaćam kako si to zamišlja baš Zlatko Posavac, koji tvrdi da se Alberta Bazalu posljednjih četvrt stoljeća nije baš nikako spominjalo a ako ga se spominjalo, onda najčešće samo s porugom! A zašto je knjiga izdana pod naslovom »Heziod: Poslovi i dani« a kao dodatak je dodana rasprava »Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi«, obrazložio sam među ostalim i ovim recima, iako sam posve siguran, da Zlatku Posavcu nisam rekao ništa što njemu ne bi bilo već poznato. Duboko sam uvjeren, da je to bio jedini mogući način da se objavi rukopisno djelo Alberta Bazale, o kojem do jučer, eto kroz cijela četvrt stoljeća, nije bila »moda« govoriti i pisati, jer ono govori o mitu, mitologiji i mitskom, pa zato donedavna nije pristajalo u našu stvarnost, a po nekima možda ni danas ne pristaje, iako su se prilike kroz »posljednjih četvrt stoljeća« znatno izmijenile.

Vrlo me čudi potpuno neznanstveni i neuobičajeni prigovor Zlatka Posavca, da »valja smatrati velikim propustom što netom izašloj raspravi Alberta Bazale nije dodana — inače već postojeća! — bibliografija njegovih filozofskih radova«. Ako je to dobronamjerni kritički prigovor a nije nešto drugo, onda moram ponovno naglasiti, da je »Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi« samo početak jedne uveliko zamišljene ali nedovršene rasprave, a da je rasprava i dovršena u cijelosti (što nije), ona bi bila samo jedna od mnogobrojnih samostalnih i pojedinačnih rasprava Alberta Bazale. Uz pojedine pak rasprave jednoga filozofskog pisca nije običaj da se dodaje neka bibliografija sveukupnih radova toga pisca, pa takva bibliografija nije dodana ni njegovim osnovnim filozofskim raspravama »Metalogički korijen filozofije« i »Svijest i svijet — subjekt i objekt« u izdanju Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Znajući to iz vlastitoga iskustva a i iz onoga što je poznato i uobičajeno u znanstvenom i kulturnom svijetu, nije mi ni na kraj pameti bilo, niti sam smatrao potrebnim, korisnim i ozbiljnim ovoj raspravi dodati bibliografiju filozofskih radova Alberta Bazale, iako mi je najbolje poznato da je takva bibliografija sastavljena, kako je sastavljena i tko ju je sastavio, a ponešto od toga je objavljeno. Takva će bibliografija (i ne samo filozofskih nego SVIH radova) biti dodana monografiji što je o Albertu Bazali piše Vladimir Filipović, nasljednik Bazalin na katedri filozofije (kako to znade i Zlatko Posavac), jer je to mjesto gdje takva bibliografija ne smije manjkati, pa se Posavac mora strpiti da je nađe ondje gdje bude i onda kada bude objavljena.

Isto tako je neprihvatljiva tvrdnja Posavca da »nedostaje također bar ukratko izložena bit filozofskih teza Bazalinih«. U koju bi, naime, svrhu uz svaku raspravu jednoga filozofskog pisca bilo potrebno »bar ukratko izlagati bit njegovih filozofskih teza«, a pogotovo bi bilo besmisleno izlagati bit filozofskih teza Bazalinih uz raspravu »Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi« i »Slika svijeta u vidu grčkoga mita«, koja je, doduše, vrlo lijepa, filozofski i kulturno-povijesno neobično važna rasprava ali ni izdaleka ne pokazuje glavne smjernice filozofskoga sustava Alberta Bazale. Rasprava »Mitos i logos« i »Slika svijeta u vidu grčkoga mita« Alberta Bazale samostalna je rasprava, uglavnom o mitu i mitologiji grčkoga naroda na osnovi grčkih pjesama i priča, to je ujedno i komentar ove mitologije, koju će naša povijest filozofije tretirati kao posebno poglavlje Bazalinih tema, izvan bitnih njegovih filozofskih nazora, pa zato ne treba biti iskorištena da se pomoću nje ili uz nju iskazuje »bit filozofskih teza Bazalinih«. A rasprava sama po sebi (pogotovu jer je nedovršena) ne može biti predmet kojemu bi trebalo nekakvo »filozofsko« tumačenje, nego se ima uzeti takva kakva je napisana.

Uostalom, rasprava »mitos i logos« i »slika svijeta u vidu grčkoga mita« — ponovimo to još jednom — ima se smatrati prikazom i komentarom grčkoj mitologiji, koja je ovdje *objekt* prikaza. Ona je, dakle, usmjerena prema *objektu* i spada u red rasprava Alberta Bazale kao pisca i profesora *povijesti filozofije*, a i po svom obliku, stilu i sadržaju je objektivni prikaz jedne povijesno-filozofske teme, dok rasprave u kojima Albert Bazala razlaže *svoje* filozofske teze, spadaju u red rasprava koje je on napisao kao *filozof* i stvaralac svoga vlastitog *filozofskog sustava;* u njima on obrađuje *svoj*, osobni i *subjektivni* filozofski nazor, svoje filozofske teze. Nije mi uopće jasno, kakva bi bila korist izlaganjem »biti filozofskih teza« filozofa i filozofskog pisca Alberta Bazale upotpuniti, nadopuniti, obrazlagati ili bilo kako pristupati prikazu i komentaru grčkoj mitologiji profesora filozofije Alberta Bazale. Kao što treba razlikovati profesora filozofije Alberta Bazalu, koji se objektivno odnosi prema pojedinim poglavljima povijesti filozofije i prikazuje i komentira poglavlja iz *povijesti filozofije* — u ovom slučaju grčku mitologiju, od filozofa i filozofskog pisca koji je izradio filozofski sustav *svojih filozofskih teza*, tako treba razlikovati i objektivni prikaz — u ovom slučaju prikaz grčke mitologije — od subjektivnoga prikaza njegovih vlastitih filozofskih naziranja. Ne postoji nikakva mogućnost sa stanovišta biti filozofskih teza Alberta Bazale prići njegovom objektivnom prikazu i komentaru — u ovom slučaju — grčke mitologije.

Posavac još prigovara, da je propust što u knjizi nema nikakvih preciznih oznaka kakav je i kolik (ili nikakav) redakcijski zahvat učinjen u izvornik Bazalina teksta, pravopisa, jezika i terminologije. On očito nema iskustva s »redakcijskim zahvatima« kad redovni redakcijski *posao* miješa sa *zahvatima* u tekst, pravopis, jezik i terminologiju autora. Zato ga treba poučiti da je pravilo svake »redakcije« i priprave (pripreme) za tisak upravo to, da ne bude učinjen *nikakav zahvat* u izvornik i da u tom slučaju ne treba niti u izdanoj knjizi navoditi nikakve a najmanje »precizne« oznake kakav je zahvat učinjen u izvornik. Posve je razumljivo da je pijetet prema Albertu Bazali zahtijevao da se u svakom pogledu sačuva i potomstvu preda neizmijenjen originalni izvornik Bazalina teksta. Ali baš zato, da se taj vrijedan izvornik može staviti u tisak i objelodaniti bilo je potrebno poredati stranice rukopisa koje nisu bile označene brojkama i redoslijedom, ispitati da li taj redoslijed odgovara smislu i sadržaju, postaviti na pravo mjesto sve male stranice na kojima su ispisani umeci, što također autor nije uvijek označio, precizno dešifrirati potpuno nečitljiv rukopis, s posve originalnim oblikom nekih slova, ispitati imena mitskih, fantastičkih i sličnih bića, koja se u djelu spominju a koja su većinom samo kraticama označena, naročito pak preispitati i srediti gotovo na svakoj stranici rukopisa navedene fusnote, ispisane u nečitljivom obliku i kraticama, a sve fusnote srediti na kraju kao »bilješke«, kako to zahtijeva suvremena obradba znanstvenih rasprava. Pri tom se naročito pazilo, da ništa — ama baš ništa — od Bazalina teksta ne ispadne i ne pofali. Sve to učinio sam s naročitom savjesti i pažnjom, a sve to je tako razumljivo da spada u dužnost onoga koji priprema jedan tekst za tisak i redaktora, pod čijom se redakcijom djelo izdaje, da to ne treba nigdje isticati ili opisivati. Uostalom, ova rasprava Alberta Bazale, moga oca, nije prva koju sam pripremio za tisak. Na XI međunarodnom kongresu za povijest medicine, koji sam kao tadašnji glavni tajnik organizirao 1938. u Zagrebu, Albert Bazala je kao pokrovitelj toga kongresa održao uvodno predavanje »Značenje magije i mistike u životu ljudskom«. To sam predavanje pripremio za tisak i objavio u Alma Mater Croatica godište II, br. 1, 1938, str. 1—12 i izradio posebne otiske, sve s velikim odobravanjem autora. Zato se nisam plašio teškoća niti oko pripreme za tisak »Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi«, odnosno »Mitos i logos« i »Slika svijeta u vidu grčkoga mita«. Baš ovom iskustvu i savjesnom radu uz puni pijetet prema autoru treba zahvaliti da je rasprava »Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi«, makar tekar čitavo četvrt stoljeća iza kako je napisana, ugledala svjetlo dana, i to u izdanju Matice hrvatske, koja je izdala i prvo djelo (ili jedno od prvih djela) Alberta Bazale, njegovu »Povijest filozofije«. Ne vjerujem da bi ikome uspjelo ovu raspravu bolje prirediti za tisak i objaviti u takvoj opremi, kako je to ovaj put učinjeno.

Vladimir Bazala

ljetopis

150.000 HRVATA U AUSTRALIJI

Devetog srpnja godine 1970. uputio je australski senator J. A. Mulvihill ministru rada i nacionalnih službi savezne vlade u Canberi B. M. Sneddenu pismo, u kojem traži otpuštanje jednog višeg službenika australske savezne administracije u Melbourneu. Kao jedini razlog za otpuštanje spominje senator Mulvihill da taj službenik... »ima čudnu želju da se predstavlja kao Hrvat... i prema mojim informacijama on je u kontaktu s Jugoslavenima, koji ne poštuju Hrvatsku, u najmanju ruku neljubazan...« Senator nastavlja: »S ministrom za imigraciju g. Lynchom, vi ste vodili razgovor na visokom nivou prilikom posjeta jugoslavenskog ministra za rad u Australiji. Siguran sam da ste vi obećali da hrvatskim fanaticima neće biti dopušteno da nastave svoje besmislene ispade, a posebno ne u državnoj službi.« Isti senator uputio je 3. prosinca 1968. pismo ondašnjem predsjedniku vlade J. G. Gortonu, kojim traži deportaciju onih useljenika s područja Jugoslavije, što se okupljaju u raznim hrvatskim društvima ili barem da se to okupljanje spriječi. U pismu od 13. veljače 1969. kojim mu je odgovorio predsjednik vlade, navodi se da su velike »razlike u jugoslavenskoj zajednici u Australiji, koje su s vremena na vrijeme izbijale iz sastava Jugoslavije kao federacije republika, od kojih svaka ima svoju posebnu povijest što još uvijek angažira osjećaje njezinih ljudi, bez obzira gdje se nastanili. Vlada je to uzela u obzir i zauzela stanovište, da ne bi bio realističan niti jedan pokušaj da se obeshrabri mirno osnivanje useljeničkih društava povezanih s njihovim lokalnim podrijetlom. Ima razloga povjerovati da sportske, društvene i kulturne djelatnosti ovih tijela imaju vrijednost prigodom premošćivanja jaza između njihove prethodne kulture i australskog načina života, a pravo slobodnog udruživanja jest, osim toga, ono pravo koje Vlada ne bi htjela ni na koji način kočiti ili sprečavati. Jasno je, u svakom slučaju, da bi prilikom bilo kakvog kršenja zakona kao rezultata ekstremističke djelatnosti, bila poduzeta legalna akcija, a takva akcija, normalno, spada u jurisdikciju Država.« Dalje nabraja predsjednik vlade zakone po kojima je bilo kakva deportacija nemoguća.

Uzmemo li u obzir da je senator Mulvihill bio u Jugoslaviji tri puta kao član australske parlamentarne delegacije te da je u prisnim kontaktima s jugoslavenskim diplomatsko-konzularnim predstavnicima u Australiji, onda njegova netrpeljivost prema Hrvatima dobija određenu težinu. Bilo bi zanimljivo ustanoviti, koji su to »jugoslavenski izvori« na koje se senator poziva u svojim pismima.

Prema službenim statistikama Savezne australske vlade, živi danas u Australiji preko 300.000 emigranata iz Jugoslavije, od kojih je nešto više od 150.000 Hrvata. Hrvatska je emigracija uglavnom poslijeratna. Dok je prije rata živjelo u Australiji oko 35—40.000 Hrvata, poslijeratne je emigracije mnogo više: oko 110.000. Osim toga, oko 40.000 emigranata s područja Jugoslavije, prijavljeno je iz ovih ili onih razloga kao stateles, tj. bez državljanstva i oni se ne unose u nacionalne statistike. Računa se da je od tog broja oko 90% Hrvata. Zadnjih je godina pojačano iseljavanje u Australiju. Tako je 1969. iselilo preko 25.000 emigranata iz Jugoslavije, od toga 15.000 iz SR Hrvatske, a 1970. preko 30.000 iz Jugoslavije, od toga iz SR Hrvatske 17.000. Sele cijele obitelji iz raznih krajeva SR Hrvatske, naročito one koje imaju više djece. Posebno su na udaru Slavonija i Baranja.

Najjači centri iseljavanja naših ljudi su: Beč, Frankfurt, Beograd i Paris. Dok u zapadnoj Evropi troškove puta u Australiju, »pomažu« našim emigrantima snositi Caritas i neke australske organizacije, dotle se u Jugoslaviji za to »brinu« JAT i Jugoagent iz Beograda. Tako npr. Jugoagent daje posebne kredite iseljenicima koji žele iseliti u Australiju, a JAT je od Pan Americana unajmio jedan Boing 707 te vozi čarter grupe iseljenika iz Jugoslavije u Australiju.

Hrvatska emigracija locirana je uglavnom u tri predjela Australije: Sydney, država New South Wales, Melbourne, država Victoria, i Perth, država Western Australia. U Sydneyu je najveća grupacija hrvatske emigracije i po svim tamošnjim kretanjima, Sydney je i centar svih aktivnosti među hrvatskom emigracijom. Nekoliko kulturno-prosvjetnih i sportskih društava okuplja 18.000 Hrvata. To su u prvom redu Hrvatsko društvo Sydney, koje ima nekoliko tisuća članova, kulturno-umjetničko društvo Koleda, koje je 1969. dobilo prvu nagradu na natječaju australskih amaterskih kulturno-umjetničkih društava, te nogometni klub »Croatia«, član prve savezne australske lige. Poznata su i neka manja hrvatska društva kao »Hrvatsko društvo« u Chastwoodu, koje djeluje uglavnom među Hrvatima iz Dalmacije, te »Hrvatsko društvo« u Cabramatti koje djeluje uglavnom među farmerima starosjediocima. Također je prošle godine, na inicijativu Vice Vukova, osnovan »Croatian Anti Cancer Fund«, »Hrvatska zaklada za borbu protiv raka«, koja će prema svom programu »kupovati najsuvremenije medicinske aparate i ugovorom ih davati Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na trajnu i besplatnu upotrebu«.

Potrebno je napomenuti da uz hrvatska društva postoje u Australiji i različita jugoslavenska društva, a da su u njima, osim rijetkih iznimaka, također Hrvati. Druge nacionalnosti imaju svoja strogo odvojena nacionalna društva. Samo su Hrvati konfrontirani između sebe u dvije grupacije. Jedno od najpoznatijih jugoslavenskih društava, uz neka manja, jest jugoslavensko nogometno društvo »Jugal«. Iza te umjetne podvojenosti kriju se pokušaji da se razjedini hrvatska emigracija. Ta situacija, mnogima je u Jugoslaviji nejasna, pa dolazi do čudnih situacija da se za sve negativnosti pokušavaju optužiti društva s hrvatskim nazivom, a kada je nešto pozitivno onda se hvale jugoslavenska društva.

Usprkos nacionalnom sastavu emigracije, u diplomatsko-konzularnim predstavništvima SFRJ u Australiji, od 24 službena predstavnika samo su dva Hrvata. Taj brojčani omjer rezultira nepovoljno na odnose hrvatske emigracije s domovinom.

Dokumenti koje izdaju diplomatsko-konzularna predstavništva SFRJ su najčešće na srpskom jeziku i ćirilici. Poznat nam je tako slučaj našeg iseljenika Mladena Šarića iz Splita, koji je želio napustiti Australiju. U Generalnom konzulatu u Sydneyu, zatražio je pasoše za svoje dvije djevojčice. Nakon nekoliko mjeseci čekanja dobio ih je na — ćirilici. Zatražio je u konzulatu da mu ih promijene, no nikakve intervencije nisu pomogle. Sličnih primjera ima na pretek. HRVATSKI NAROD IMA SUVERENO PRAVO BRINUTI SE ZA HRVATE U AUSTRALIJI I U CIJELOM SVIJETU! POŠTO DOSADAŠNJA RJEŠENJA NE ZADOVOLJAVAJU, POTREBNO JE NAĆI NOVE MODALITETE KONZULARNE SKRBI ZA HRVATE U SVIJETU.

29. ožujka 1970. trebala je biti odigrana utakmica između nogometnih klubova »Jugala« i »Croatie«, članova prve australske savezne lige. Kako smo već rekli, u oba kluba igraju Hrvati a i navijači i uprave klubova su Hrvati. Jedina je razlika što su u »Jugalu« Hrvati orijentirani ekstremno jugoslavenski, dok su članovi »Croatie« neekstremno nacionalno orijentirani Hrvati. U predigri, odigrana je utakmica između podmlatka obaju klubova, koja je završila pobjedom podmlatka »Croatie«. Jedan razdragani navijač utrčao je u igralište s klupskom zastavom »Croatie« i tada je došlo do nesporazuma. Član uprave »Jugala«, neki Stevo Majstorović, oteo je zastavu »Croatie«. Razjareni navijači »Croatie« njih oko 4.000, utrčalo je na nogometno igralište u želji da se opet domognu klupske zastave. Međutim, Stevo Majstorović pobjegao je u klupske prostorije »Jugala« i tamo se zabarikadirao, zajedno sa još nekim članovima uprave. Masa navijača demolirala je klupske prostorije i tek je oko stotinu policajaca uspjelo uvesti red nakon što je policijski komesar

vratio Hrvatima, navijačima »Croatie« njihovu klupsku zastavu. Prvenstvena utakmica nije tog dana odigrana. Potpredsjednik »Jugala« Maran Kovačević, izjavio je da je ta zastava bila gruba provokacija. Rečeno je da je to »ustaška zastava«. A klupska zastava »Croatie« je hrvatska trobojnica sa nogometnom loptom u plavom polju!

Kao i svugdje u svijetu tako je i u Australiji hrvatska katolička crkva organizirala svoje centre koji vode brigu o hrvatskoj emigraciji. Ti su centri veoma aktivni, ne samo u vjerskoj, nego i u kulturno-prosvjetnoj djelatnosti. Tako je u Sydneyu u okviru »Hrvatske misije« osnovana »Hrvatska osnovna škola« koju polazi preko 200 djece. Ta škola ima samo tri predmeta i to: hrvatski jezik, hrvatsku povijest i zemljopis. U Melbourneu također postoji jaka Hrvatska misija koja je također aktivna na kulturno--prosvjetnom polju. Mora se priznati, svidjelo se to nama ili ne, da su te Misije odigrale presudnu ulogu u čuvanju hrvatske kulture i jezika među hrvatskom emigracijom. Nekog drugog tko bi se za to brinuo nije bilo. Nije bilo niti veza s domovinom.

Moramo, na žalost, ustvrditi da su kontakti hrvatske emigracije s domovinom više nego slabi, a za neke koji postoje, bolje bi bilo da ih nema. Prvi i najvažniji razlog slabih kontakata je obostrano nepovjerenje. Već se, naime, godinama putem jednog dijela jugoslavenskog tiska, a i na druge načine pokušava proturiti (dez)informacija kao da su Hrvati u Australiji — ustaški teroristi. Zbog jedne male grupe terorista, koja stvarno postoji, širi se nepovjerenje prema svim Hrvatima. Zbog takvih tendencija mnoge institucije iz Hrvatske, koje bi to mogle i morale, radije nemaju nikakvih kontakata s Australijom. Sigurno je da su mnogi naši iseljenici članovi raznih australskih političkih partija, i kao takvi na od nas različitim ideološkim pozicijama. Jasno nam je da se te pripadnike različitih partija ne može apriori proglasiti teroristima, no, to nekima na žalost nije jasno. Kao što postoji nepovjerenje kod nas prema našoj emigraciji, tako i emigracija nema baš puno povjerenja u nas. Nemojmo kriviti druge, nego krivimo radije sami sebe, jer nismo baš ništa učinili da bi hrvatski iseljenici u Australiji (a i drugdje) dobili jasnu i pravu sliku o događajima u »staroj domovini«. Kontakti su dosada bili prepušteni onima za koje se baš ne bi moglo reći da su bili dobronamjerni. Nastupanjem ustavnih promjena, vjerujemo da je došao trenutak da se u Hrvatskoj poduzmu ozbiljni koraci za ispravljanje dosadašnjih propusta te da se kontakti s dobronamjernom hrvatskom emigracijom postave na zdrave temelje.

Ivan Cerovac

IZAZOV U BEČKOM NOVOM MJESTU

Kad sam potkraj travnja 1970. prolazio kroz Beč na putu za Trnavu, moj nekadašnji profesor književnosti dr Mirko Čović, pisac monografije o našem zaboravljenom književniku i pjesniku fra Ivanu Despotu i tolikih drugih djela, i moj kolega Mate Božić odveli su me u Bečko Novo Mjesto da posjetim grad, gdje su pogubljeni hrvatski mučenici Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan. Ostao sam obezumljen pred pločama na streljani i župnoj crkvi čitajući sramni sadržaj na latinskom jeziku, a još više kad sam vidio da je isti tekst nedavno, pred koju godinu preveden na njemački, kako bi svi Austrijanci i turisti mogli razumjeti o čemu se radi. Latinski danas rijetko tko razumije.

Ova gorka i žalosna činjenica potakla me da zamolim Mirka Čovića i Matu Božića da fotografiraju ove ploče uvrede i sramote i pošalju mi snimke, kako bih mogao u godini 1971. objaviti ih hrvatskoj javnosti. Fotografiju ploča na streljani s latinskim natpisom i njemačkim prijevodom sam dobio od Mate Božića. One s crkve nisam.

Fotografije jedne i druge ploče donijela je »Marija«, katolički glasnik koji izlazi u Sinju, u jednom od brojeva 1970. i katolička revija »Veritas« u br. 3, 1971. Šteta samo što fotografije nisu veće da se može njemački prijevod lako čitati.

Mirko Čović mi je u jednom pismu poslao u vezi s pločama i razgovorom

kratak opis i tekst i dodao jedan izvadak iz kronike kapucinskog samostana u Wiener Neustadtu. Zbog ovog posljednjeg, do sada nepoznatog detalja, bit ću slobodan citirati sve što mi je napisao Mirko Čović.

Wiener Neustadt, Bečko Novo Mjesto, 10. srpnja 1962, bio tamo Mirko Čović i Atanazije Matanić. Posljednji je ovako opisao nadgrobnu ploču Zrinskome i Frankopanu:

Na desnom bočnom zidu glavne crkve (to je sada glavna župska crkva, posvećena Velikoj Gospi, iz g. 1241., a ta je crkva bila biskupska od g. 1475 do 1785) izvana nalazi se danas nadgrobna ploča Zrinskoga i Frankopana, koja je međutim nekada ležala na zemlji, nad njihovim grobovima. Na ploči nema nikakva kršćanskog znaka, a natpis je u sredini podijeljen s malim reljefom, tj. dvije mrtvačke glave, s kostima, a sve počiva na maču. Natpis glasi:

HOC IN TUMULO
IACENT
COMES PETRUS ZRINIUS
BANUS CROATIAE
ET
MARCHIO FRANCISCUS
FRANGEPANUS
ULTIMUS FAMILIAE
QUI, QUIA
CAECUS CAECUM DUXIT
AMBO IN HANC FOVEAM
CECIDERUNT
(znakovi: dvije mrtvačke glave,
kosti, mač)
DISCITE, MORTALES, ET CASU
DISCITE NOSTRO
OBSERVARE FIDEM REGIBUS
ATQUE DEO.
ANNO DOMINI MDCLXXI
DIE XXX APRILIS HORA IX
AMBITIONIS META EST TUMBA.[1]

U blizini kapucinskog samostana, u pravcu prema vojnoj akademiji (Terezijanska vojna akademija) nalaze se danas manje moderne i stare kućice. Na jednoj od ovih je natpis, postavljen g. 1834, nakon što je tu izbio požar. U natpisu se veli, da je na ovom predjelu (area) bilo stratište, gdje su bile odrubljene glave Petru Zrinskome i Franu Krsti Frankopanu. Natpis glasi:

COMES PETRUS ZRINIUS
BANUS CHROATIAE ET MARCHIO
FRANCISCUS FRANGEPAN
ULTIMUS FAMILIAE HAC IN AREA
TRUNCATIS CAPITIBUS POENAS
PERDULIONIS DEDERE
PRIDIE CALENDAS MAJI
MDCLXXI HORA IX[2]

Uz ovu staru ploču s latinskim natpisom postavljena je nova ploča iste veličine i slična kamena s njemačkim prijevodom:

Sinngemässe deutsche Übersetzung
GRAF PETER ZRINYI BANUS
VON KROATIEN UND MARKGRAF
FRANZ FRANGIPANI LETZTER
SPROSS SEINER FAMILIE
WURDEN IN DIESEN HOF ALS
STRAFE FÜR IHREN VERRAT
AM 30 APRIL 1671 UM DIE
NEUNTE STUNDE ENTHAUPTET[3]

Na crkvi ispod ploče s latinskim natpisom stavljena je brončana ploča, znatno manja od kamene, s njemačkim prijevodom.

Obje ploče s prijevodima stavljene su između 1960. i 1965.

U pismohrani kapucinskog samostana u Wiener Neustadtu nalazi se rukopisna HISTORIA DOMESTICA ab anno 1600, iz koje sam ispisao (Mirko Čović) pp. 109—110: »Loci Guardianus V. P. Otto Linzensis comites Zrini et Frangipani perdulionis ac criminis laesae Maiestatis reos ad mortem disposuit, eisque una cum P. Desiderio Deggendorfensi concionatore ad supplicium ductis ultima aprilis, iussu Augustissimi Leopoldi, capite plexis astitit... Oretenus autem ab aliis provectae aetatis saepius inteligere debui, quod finaliter PP. Societatis Jesu intruserint.«[4]

---

1 U ovome gradu leže knez Petar Zrinski, ban Hrvatske, i grof Fran Frankapan, posljednji svoje obitelji, koji, jer je slijepac vodio slijepca, oba padoše u ovaj grob. Učite, smrtnici, i od slučaja naučite našega služiti vjerno kraljevima i Bogu.
Ljeta Gospodnjega 1671
tridesetoga travnja, u 9 sati.
Častohleplju konac je grob.

2 Knez Petar Zrinski,
ban Hrvatske, i grof
Fran Frankapan,
posljednji svoje obitelji, kažnjeni za
veleizdaju, pogubljeni su na ovome
mjestu
tridesetoga travnja 1671
u 9 sati.

3 Grof Petar Zrinjski, ban
Hrvatske, i markgrof
Fran Frankapan, posljednji
izdanak svoje obitelji,
u ovome su dvorištu pogubljeni
za kaznu zbog veleizdaje
tridesetoga travnja 1671
u devet sati.

4 »Gvardijan V. P. Otto iz Linza grofove Zrinskoga i Frankapana, na smrt osuđene zbog veleizdaje i uvrede veličanstva, pripremio je, te zajedno s P. Dezideriјem iz Deggendorfa, propovjednikom, bijaše nazočan pogubljenju odrubljivanjem glava 30 travnja, naredbom kraljevskoga veličanstva Leopolda, ... često sam čuo od starijih, da su se konačno i oci iz Družbe Isusove umiješali.

Toliko iz pisma Mirka Čovića. Zahvalnost za sve, a naročito na ovom posljednjem podatku iz kronike, jer za nj nitko nije znao.

Istine su često gorke, ali ne prestaju svijetliti!

Završit ću nekim pitanjima i refleksijama:

Zar Austrijance nije bio stid stoljećima držati dvije ploče s latinskim natpisima, pune uvreda prema Hrvatima, čijim znojem, krvlju i novcem dobrim dijelom je izgrađena i duhovna i materijalna prošlost Austrije?

Zar se povijesno otrežnjenje ne postiže ni nakon toliko vremena, kad presahnu strasti i istina provre svom snagom?

Dokle će ta sramota trajati?

Tko je i što učinio od Hrvata u prošlosti da se ukloni javno klevetanje velikih hrvatskih Mučenika?

Tko je od nas posljednjih godina, otkako su postavljene i druge dvije ploče s prijevodom, podigao glas protiv toga ili poradio da se nepravda popravi?

Mirko Validžić

PREŠUĆENA HRVATSKA U IZDANJIMA ZAGREBAČKE »TEHNIČKE KNJIGE«

Poznati su načini da se preko propagandnog materijala inozemnim posjetiocima naturi predodžba Hrvatske kakvu si neke osobe priželjkuju. Jasno, i u takvim se slučajevima može intervenirati, jer osobe koje daju takve podatke poznate su te im više ne bi trebalo pružati mogućnost djelovanja na tom području. Iako se to događa u inozemstvu, u inozemnim publikacijama, događa se to i u publikacijama tiskanim u Jugoslaviji u različite svrhe. Nije mi poznato što se događa nakon osude u tisku, ali kako radim u jednoj zagrebačkoj knjižari, vidim da se takve knjige nalaze i dalje u prodaji. Naše je društvo veoma tolerantno prema takvim pojavama, osobito u izdavačkoj djelatnosti. I kad se ništa više ne može učiniti, kad neki forumi i štampa ostanu pri negativnim ocjenama (a to su sve posljedice), lekciju nam pruža subotičko knjižarsko poduzeće odbijajući prodaju jedne knjige. Tako se bar na nekom mjestu prekida put ekspanzije sumnjivih želja i namjera. Ako je to jedina mogućnost da se spriječi širenje politički štetnih i antihrvatskih knjiga, onda bi knjižare u Hrvatskoj morale odlučno postupiti i donijeti odluku da takve knjige više ne naručuju i ne prodaju.

Među ostalim knjigama koje na taj način već neki knjižari vraćaju nakladnicima nalaze se i dvije knjige *zagrebačkog* poduzeća Tehnička knjiga. Ovo poduzeće u želji da napuni svoju kasu ne birajući sredstva, upustilo se u izdavanje serije udžbenika i priručnika kojima će vjerojatno naći dovoljno kupaca jer su namijenjene širem obrazovanju. No, pri tom ovaj zagrebački izdavač često postupa nedolično, nanoseći izravnu štetu hrvatskom narodu i njegovoj kulturi.

Valja napomenuti da su obje spomenute knjige tiskane latinicom, ekavski, te unatoč tome što su namijenjene i prema programu sastavljene za područje Srbije, nalazile su se kao noviteti u gotovo svim zagrebačkim knjižarskim izlozima, i tako naturavane čitaocima u SR Hrvatskoj kao jedina odgovarajuća stručna literatura!

Priručnik za kvalificirane i visokokvalificirane radnike *Srpskohrvatski jezik i književnost sa osnovama umetničkog obrazovanja* (I dio) napisali su Branka Milošević i Radomir Marković. Knjiga ima stručnog recenzenta te bi tako trebala imati i sve uvjete dobrog priručnika. Metodskim pristupom te zadacima takvih priručnika ne bih se ovdje bavio, već bih s nekoliko primjera pokazao na koji način hrvatska književnost biva zastupljena među ostalim jugoslavenskim književnostima u ovoj knjizi.

Autori kao da se boje spomenuti hrvatsku književnost, već je nastoje utopiti u NAŠOJ ili JUGOSLAVENSKOJ, što je vidljivo i iz ovih primjera:

»Najznačajniji predstavnik renesanse u NAŠOJ književnosti Marin Držić tvorac je komedije kod nas i sa Jovanom Sterijom Popovićem i Branislavom Nušićem njen najviši domet« (str. 84).

»Najveći JUGOSLOVENSKI[1] pesnik XVII veka Ivan Gundulić potiče iz uglednе, u vreme rođenja materijalno oronule vlasteoske porodice« (str. 110).

»Prosvjetiteljstvo u NAŠIM krajevima našlo je najpotpuniji izraz u didaktičkom spevu Matije Antuna Reljkovića 'Satir iliti divji čovik' i u spisima Dositeja Obradovića« (str. 127).

»Pesnik najvećeg literarnog ostvarenja ilirskog pokreta i jednog od najsnažnijih spevova NAŠE književnosti uopšte, Smrti Smail-age Čengića, rođen je u Novom Vinodolskom« (str. 195).

Već prema ovim citatima očito je da Hrvati nemaju svoje književnosti dok se ostalim našim narodima to pravo ne uskraćuje. Tako je Njegoš veliki crnogorski i jugoslavenski pjesnik, a Prešern je »največi slovenački pesnik epohe romantizma«.

Srpska se književnost u ovom priručniku normalno upotrebljava kao termin za nacionalnu književnost koju često zamjenjuje pojam NAŠA književnost. I sve bi bilo u redu kad taj pojam ne bi sadržavao i hrvatsku književnost koja kao da uopće ne opstoji. Učenik će tako saznati: »Naša književnost u XVIII veku čuvala je čvrstu vezu sa srednjovekovnom i po sadržini i po formi; knjige su se pisale gotovo istim jezikom kojim i u XVII veku« (str. 179). Onaj učenik koji osim što lista ovaj udžbenik zaviri i u koje djelo hrvatske književnosti toga doba, vidjet će da što se jezika tiče, našoj književnosti nije bila potrebna pomoć Rusije. Ta književnost, upravo tim jezikom, pokazuje unatoč raznim »pomagačima« da je održala svoj tijek od prvih pisanih spomenika sve do suvremene književnosti.

Autor knjige namijenjene učenicima pučke škole Borivoje G. Đukić pod naslovom *Srpskohrvatski jezik i književnost* i sam kaže da u nauci nema dva načina gledanja, te da se nauka temelji na ČINJENICAMA, DOKAZIMA I PROVERENIM REZULTATIMA. Stručni recenzent knjige na Đukićevim činjenicama, čini se, odgaja buduće odgajatelje koji će uz takvu literaturu mališanima graditi viziju naše zajednice. Kad se takve činjenice predočavaju sustavno nezrelim učenicima, to prestaje biti predmetom pedagogije i nauke. I na kraju evo Đukićevih »proverenih rezultata« koji u »Uputama« za popis stanovništva znače još jednu potvrdu ove ideologije:

»Ekavski se govori u najvećem delu SR Srbije. Ijekavski se govori u Dalmaciji, Hrvatskoj i po Slavoniji i na jugozapadu od mora« (str. 171).

Berislav Vodopija

[1] Potcrtao B. V.

JOSIPU PUPAČIĆU ZA KOMEMORACIJU

Bio sam na pjesnikovom sprovodu, na sprovodu cijele njegove obitelji: Bepa, Benke i Rašeljke.[1] Bio sam s tisućama ljudi koji su došli sa svih strana, sazvani nesrećom, potreseni tragedijom. Malo Slime prekrio je pjesnikov sprovod!

I kad su na siromašnom seoskom groblju punom borova i čempresa, ostarjelih svjedoka mnogih jecaja, utihnuli zvuci glazbe, u nijemom trenutku, prije glasnog plača javila se skladno jedna ptica. Strasna i nježna, bistra i čedna bujica njene pjesme plaho je padala na tiho i nepokretno mnoštvo. To se pjesnikova zavičajna Arkadija pozdravljala s njim, pozlaćujući njegovu tragediju čistom radošću svijeta koji nikad ne napuštamo. I najstrašnija pretvorba njegov je život, što neprestano obnavlja naše bajke: proroštvo, što održava našu nadu protiv ništavila.

Govorim o Bepovoj Arkadiji, o krhkoj tvorevini jednog dječaka, tvorevini s kojom je sve uspoređivao. U njoj su se njegove nesreće i njegove radosti pretvarale u jednostavne riječi, u skupocjene sitnice, što će dugo, dugo obilaziti mnoga srca. Ona je djelo njegove čistoće i njegove dobrote: Hrvatska koju je sanjao, uzbuđen na svaki glas o njoj.

Bepova je jednostavnost čudo puno običnih činjenica. Svi prizori njegove Arkadije postoje. Slime je sazdano od pojedinosti cijele naše domovine. I on je u njemu primio sve njene pouke; ali ne rastući zbog toga: ostao je dječak zauvijek! On je premalo sumnjao, prebrzo i previše opraštao. Materija njegovog života uvijek je bila spremna na pretvorbu, na iščezavanje u lahoru! Živio je bez gorkog taloga iskustva... napuštajući njegovu tamu, njegovu osvetoljubivost, pakost i ustrajni revolt.

Bepo se bez ikakvih obmana lako oslobodio mnogih teškoća suvremenog pjesništva. Rodno Slime bilo je njegov lirski ključ za svijet: nesuvremeno mjerilo naše boli, naših nesreća i naše nade. Dok su se drugi mučili pi-

[1] U nedjelju, 23. svibnja cijela obitelj Pupačić tragično je izgubila život u plamenu aviona na aerodromu Rijeka (otok Krk).

tanjima komunikativnosti i pustošenja jezika, izgrađujući — paradoksalno! — sve složenije ezoteričke odgovore, gubeći se u tajanstvima nestalog porijekla, on se prepustio neposrednosti svoje Arkadije. Uvijek je bio lakovjeran i zato mu je sve bilo neiscrpno! Nebo, zvijezde i more za njega su bili očigledna vječnost. I, jer nije u njih sumnjao, nije sumnjao u riječi. To je ta opojna djetinjarija njegovih pjesama s bajkom u pozadini.

Spreman za tragediju, Bepo je bio odviše dobar da je nasluti. Njegovo je srce nesreće prevodilo u ganutljivu liriku; a slutnje kobi u uzbuđeno, u strasno prihvaćanje nesporazuma našeg doba. Bunio se izbjegavajući svaku mogućnost da time zada bol. On je bio borben, ali sukobe je zamišljao samo kao put do dobrote za svakoga: bez stradanja pobijeđenih. U njegovom srcu bilo je naivno lječilište! Shvaćao je događaje, ali nikada u njima nije vidio nešto jače od naše sanjarije: njegovo je pouzdanje bilo jednako pred prizorima zavičaja — Cetine, jablana, kiše i ptica u suglasju: zemlje pune proljeća! — i pred ponorom nesreće; od njegove ljubavi sve je postajalo nestvarno! od pouzdanja i ljubavi što moraju postati tragične!

Bio je toliko nevin da nas je zavaravao! Ali, prerano smo to otkrili i sa strašnom nesrećom, nesrećom koja zapanjuje! Besmislena je cijena ovoga što govorim! ovog trenutka! besmislena u svojoj veličini, u svojoj tragičnosti! To je nesrazmjer koji se ne može ukinuti na Zemlji. I zato su sve čovjekove nade u kojima je sanjao ne samo sreću nego i iskupljenje, obuhvaćale Svijet: jer su samo tako moguće, jer samo tako možemo zauvijek ostati zajedno na njihovom putu, jer se samo tako može svladati besmisao.

Okrenuvši leđa zvijezdama, beskraju na čijim putovima trepere, mnogi danas uzalud pokušavaju učiniti nešto razumljivo i okupiti druge oko toga. Sve što nas sabire polazi od vječnosti! Samo preko njenog tajanstva možemo doseći zajedničke riječi, djela koja nam svima otkrivaju isto značenje, isti smisao života. Iza mrtvih bogova nije ostala samo pustoš besmisla i naša ognjišta: neuspjeli odgovori ostavljaju nedirnutu zagonetku i svu njenu plodnost, koja je i u njima zauvijek sadržana.

Nesuvremeni dječak Bepo, s lirskim ključem Slimena, kao bajkom, jednostavno i neposredno osjeća to iskustvo: i zato ne sumnja ni u riječi, ni u bližnje. Njegovo leptirsko pretrčavanje prostora ima svoje vječno cvijeće! I on tako postaje razumljiv u svom obilasku naših srdaca, nježnom i lakom obilasku, na kojem dobrota i nevinost pokazuju koliko su potrebne našem životu. Njihova razumljivost obuhvaća Bepa i nas istim vremenom: s njegovom čistoćom nesuvremenost je bogatstvo našeg trenutka!

U vojničkom poretku ovog doba, doba bitaka i očajavanja, Pupačić nije utekao s poprišta: on je na njemu svojim krhkim dragocjenostima tražio radost svima. I tako ostaje zauvijek tu, jer nitko ne može napustiti ovaj jedini svijet, ni svoje mjesto u njemu: njegov se sjaj ne gasi u pretvorbama! što održava našu nadu, ne kao ludost ili bijeg od besmisla, nego kao put svega prema svojoj beskonačnoj svrsi. Svaka bol je samo potresna rana daleke harmonije, samo nedostatak iz kojeg žudimo, sanjamo na nepreglednom putu do spašenog Svijeta, putu koji Bepo nije napustio u već pozlaćenoj tragediji: iz jednostavne pjesme jedne priproste ptice![2]

Vlado Gotovac

PISMO MIRJANE GROSS

Poštovani gospodine uredniče!

F. Tuđman je očigledno imao svoje razloge da u »Kritici« br. 17 post festum objavi svoje mišljenje o starom, danas napuštenom programu za Opće srednje škole. Prema obavijestima, što sam ih primila iz Zavoda za stručno školstvo, pošlo se prošle godine u izradbi »Osnova nastavnog plana i programa za škole II stupnja« sa stajališta da minimalni sadržaji u osnovama mogu biti sadržaji iz Opće srednje škole. Stoga je u »Osnove« unesen stari program povijesti za te škole. F. Tuđman tvrdi da je to novi program i žigoše autore koji se svojim »dogmatsko-unitarističkim« shvaćanjima nameću još i danas a krivi su, kako pretpostavlja, za dosadašnje teško stanje. On zahtijeva da se utvrdi tko su autori a tko suradnici programa jer njihova uloga nije podjednaka. Budući da se među »suradnicima i autorima« programa na prvom mjestu spominje moje ime, a sam Tuđman povezuje svoj prilog s kritikom povijesnih udžbenika, koju ste započeli u svom časopisu napadom na moj udžbenik za III razred gimnazije, imam dojam da on drži kako sam ja autor programa i da je to osnovni razlog objavljivanja njegova članka.

Dopustite mi da izjavim ovo: Nisam god. 1970. sudjelovala u izradi nikavih »osnova« ni programa. Nisam autor starog programa za opće srednje škole niti bilo kojeg drugog programa. Uvijek sam držala da je to stvar praktičara. Prije više godina dala sam neke kritičke primjedbe na spomenuti program i to je sve. Nisam ni znala da moje ime »resi« taj program na prvom mjestu, vjerojatno zbog »ranga«.

Nadam se g. Uredniče da ćete mi usprkos napadima otvoriti stranice svog časopisa. Htjela bih nastaviti s onim što sam započela u »Kritici« br. 14 i reći svoju o ozbiljnim problemima povijesne znanosti i o igri traženja krivaca (između ostaloga i o »izvijanju« moga udžbenika u »Kritici« br. 16). No prije toga neka još i drugi progovore »bez uvijanja« o našoj »historiografiji«.

Molim Vas da ovo pismo objavite u idućem broju »Kritike«.

Zagreb, 7. VI 1971.

S poštovanjem

Mirjana Gross

[2] Ovaj je tekst pročitan na Komemoraciji u Centru za kulturu i informacije Zagreba 31. svibnja 1971.

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 15 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1971. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro-račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo: za zapadne zemlje (devize): 301/620-1001-32002-10-149
za istočne zemlje (devize): 301/620-1001-32000-30-149

POSEBNA IZDANJA „KRITIKE" UZ 50% POPUSTA

za studente i redovne čitaoce »Kritike«

1.	Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata (raspre i rasprave)	Cijena 45 d
2.	Dalibor Brozović: Rječnik jezika, ili jezik Rječnika?	„ 28 d
3.	Ekspresionizam i hrvatska književnost (rasprave i članci)	„ 30 d
4.	Strukturalizam (rasprave i eseji, s malim rječnikom strukturalističkog nazivlja)	„ 40 d
5.	Ante Sekulić: Književnost bačkih Hrvata	„ 60 d
6.	Zbornik radova o Petru Hektoroviću	„ 60 d
7.	O Petru Preradoviću danas	„ 30 d
8.	Preporod hrvatskih sveučilištaraca	„ 28 d

Posebna izdanja možete uz navedeni popust nabaviti jedino osobno, u tajništvu časopisa »Kritika«, Ulica Matice hrvatske 2, prizemno desno.

Najnoviji roman dobitnika Nazorove nagrade

Krsto Špoljar

VRIJEME I PAUČINA

Sentimentalni odgoj na hrvatski način

Cijena 90.— d

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

N O V O

Dugo očekivani hrvatski prijevod kapitalnog djela

Ernst Robert Curtius

EVROPSKA KNJIŽEVNOST I LATINSKO SREDNJOVJEKOVLJE

S njemačkoga preveo

Stjepan Markuš

S izvornikom usporedio i redigirao

Tomislav Ladan

Cijena 200.— d

Narudžbe se šalju na adresu: Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, tekući račun: 301-1-7097, ili pismom zatražiti da se navedeno djelo pošalje *pouzećem* na određenu adresu.

„KNJIŽEVNA SMOTRA"

časopis za svjetsku književnost

Beckett, Huxley, Wyspiański, Asturias, Orwell, Camus, Ionesco, Gombrowicz, Petrarca, Valéry, Garcia Lorca, Kafka, Hljebnikov, Bellow, Lukács, Sartre, Auden, Silone, Blok, Wilde, Weiss, Dürrenmatt, V. Woolf —

to su neka od imena o kojima se u »Književnoj smotri« dosad pisalo.

Uz eseje i članke o stranim piscima časopis donosi prijevode iz svjetske lirike, recenzije i prikaze, te rubriku »Mi u svijetu«.

Cijena je pojedinom broju 6.— din., godišnja pretplata (4 broja) 20.— din., za inozemstvo dvostruko.

Narudžbe slati na »Mladost«, Zagreb, Ilica 30.

Pretplate se uplaćuju na žiro-račun broj 301-8-1081, Hrvatsko filološko društvo, s naznakom za »Književnu smotru«.

U slijedećem broju »Kritike« rasprave o dvije teme:
R a z u m i j e v a n j e   m o d e r n e   p o e z i j e
K r i z a   v j e r e   i l i   k r i z a   c r k v e?

18

kritika

F. Tuđman: Stjepan Radić ● A. Trumbić: O hrvatskom pitanju ● S. Rendić: Drugi hrvatski preporod ● J. Lončarević: Kulturne ustanove i kulturna tradicija Hrvata u Mađarskoj ● V. Gotovac: Napisano kao komentar ● N. Idrizović: Kamena međišta, upokojišta i vječišta ● V. Pavletić: Glas pjesnika koji odjekuje u javnosti ● R. Dabo: Novo u književnosti hrvatskoj i slovenskoj ● F. Šovagović: Kraljevstvo glumca ● N. Fabrio: Kompilacija vrijedna pažnje ● J. Ricov: Jezik i poezija ● J. Vrkić: Raskošna pustoš ● B. Vodopija: Prešućena Hrvatska

Poštarina plaćena u gotovu Cijena: 15 ND